ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ

1 (2)

1928

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО
ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ

ФІЛОСОФІЯ, СОЦІОЛОГІЯ, ЕКОНОМІКА,
ІСТОРІЯ, НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

№ 1(2)

СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ — БЕРЕЗЕНЬ

1928

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

335. 5(05) = 91. 79

Укрголовліт № 24 ж. 10/I 1928.

ЗМІСТ

Стор.

Філософія й соціологія

В. Юринець — Із сучасної буржуазної соціології 5
П. Демчук — Проблема випадковости 23

Економіка

Д. Наумов — До питання про предмет теоретичної економії 61

Історія

М. Яворський — Емський акт 1876 року 93
М. Свідзінський — Земська міліція 1806 — 1808 р.р. 114
М. Пакуль — Питання про грошове господарство за каролінгівської доби . 141
Ю. Оксман — Одеське „Гніздо Змови" 1825 року 165

Нацпитання

М. Скрипник — Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України 208

Хроніка

Ол. Лозовий — Підсумки праці міжнароднього кооперативного конгресу в Стокгольмі. 232
І. Паскель — Наслідки набору до українського інституту марксизму-ленінізму на 1927/28 академічний рік 238

Бібліографія

Демчук — К. Маркс. Критика філософії права Геґеля 245
І. Б. — Dr. G. Cassel. „Das Stabilisierunqsproblem" 251
Ф. Полонський — Коммунистическая Академия. Аграрная секция. Аграрная революция 254
О. Бервицький — Н. Н. Попов. Октябрьская революция и национальный вопрос. Його ж. Нацполітика радвлади 258

ВОЛОДИМИР ЮРИНЕЦЬ

Із сучасної буржуазної соціології

СОЦІОЛОГІЯ ЗНАННЯ МАКСА ШЕЛЕРА

Макс Шелер, директор дослідчого інституту соціяльних наук у Кельні, автор великої кількости праць із галузи філософії й соціології, „католицький Ніцше", як його називають у Німеччині, людина безсумнівно талановита й багатогранна, стоїть сьогодні в центрі змагань до якоїсь соціологічної синтези, що виправдала б існування буржуазного суспільства й його ідеології та відбила б переможний натиск марксівської методи й марксівського світогляду, який невпинно що-далі успішніше вливається в пори суспільної свідомости Заходу.

Рух, що його ініціятором є Макс Шелер і який втягає в орбіту своїх прагнень і аспірацій чималу кількість видатних дослідників, таких, як Гонігсгайм, Ліхтенберг, Плеснер, Гасгаген, Візе, Шпіндлер і инших, у деякій мірі нагадує ідеологічну течію плотінізму в античному світі, що мала зібрати в собі все цінне, ввесь духовий капітал минулого та в могутній синтезі протиставити його християнству, що ідеологічно відображало пересунення соціяльних сил того часу. Макс Шелер — це немов би Юліян Відщепенець нашого часу, який намагався дати останній бій новим ідеологічним силам. І аналогія ця не тільки зовнішня,— в ній можна знайти і внутрішні споріднення: з одного боку, наявний еклектизм, а з другого боку, спробу рятувати старе через втягання до нього елементів нового; в плотінізмі це виявлялося в наскрізь неєлинській концепції бога, у Шелера — в згідливих поступках перед марксизмом, правильність якого він визнає в певних рямцях і межах, що ми на них указуємо.

І власне ці поступки марксовій науці для нас вельми цікаві й позитивні, бо вони доказують, що навіть найзапекліші вороги марксизму (а таким в найглибшій своїй суті являється Шелер) не можуть обійтися без деяких його методологічних способів і негативно, доказуючи, що буржуазія органічно не може вникнути в його дух, розгорнути творчі його можливості.

Сама ідеологічна генеза нашого автора незвичайно складна: з філософського боку можна найти в нього відгуки неокантіянства, але не в чистому його, марбурзькому виді. Більш, ніж сучасне неокантіянство, мав на нього вплив ідол буржуазії наших днів Гусерль, ворог будь-якого психологізму й творець ідеалістичної ейдетики. Ці ейдетичні концепції Гусерля переломились у нашого автора через призму деяких соціологічних міркувань модного сьогодні Макса Вебера, який у соціології хотів бачити певну типологічну науку, що давала б ідеальні, платонівські типи головних суспільних формацій і соціяльних інститутів, таких, як сім'я, приватна власність то-що. І цікаво, що в Макса Шелера, як і в Макса Вебера, елімінується момент часу й увесь історичний процес набирає характеру, якоїсь чисто логічної архітектоніки, якогось могутнього силогізму, де окремі частини звязані між собою не причиновим, а функціональним звязком. Коли я говорив про Шелерів плотінізм, я мав у першу чергу на увазі цю позачасовість.

Не менший вплив на Шелера мало сучасне вчення плюралізму, так, як воно базується на сучасних теоріях прагматизму та почасти на різних расових теоріях. Слід іще згадати про немалозначний вплив Шпенглера не тільки з боку змісту, але й з боку форми й психічної структури, релятивізму Айнштейна, деяких концепцій Трельча (хоча з його „принциповим европеїзмом" Шелер не погоджується) і, нарешті, поглядів про mentalité primitive Леві-Брюля. Шелер завзятий ворог натуралізму, еволюціонізму типу Спенсера й позитивізму Конта. Зате на нього мають немалий вплив новітні теософські течії. Всі ці ідеологічні потоки не зливаються в нього в єдину ріку якогось монолітного світогляду, а пливуть різноколірними стрічками поруч себе, зраджуючи кожна зокрема своє походження.

Таким чином, він є найяскравіший виразник ідеологічного атомізму сучасної буржуазії. Все ж таки слід зазначити, що у нього є безліч дуже вдалих спостережень, які при марксівському освітленні змогли б внести ясність до деяких заплутаних питань і величезний фактичний матеріял, який може зробити нам немалі послуги в наших дослідах.

Свої думки про соціологію знання, як частину соціології культури, виклав Макс Шелер у великій роботі „Probleme einer Soziologie des Wissens" („Проблеми соціології знання"), виданій за дорученням дослідчого інституту соціяльних наук у Кельні 1924 року великою збірною книгою „Yersuche zu einer Soziologie des Wissens" („Спроби соціології знання"). Робота Шелера ще не має строго систематичного характеру, це є більша сума фрагментів без досконалого звязку поміж окремими частинами. Автор сам обіцяє ще повернутися до систематичнішої обробки предмету. Ми не можемо сьогодні знати, чи він здійснить свою обіцянку: бо рапсодичний виклад був до тепер манірою викладу

в усіх його роботах, і, зрештою, живий ум автора, широка зацікавленість багатьма проблемами (діяпазон авторових інтелектуальних інтересів дуже широкий) не дозволить йому, ймовірно, ще раз повернутися детальніше опрацювати свої думки.

Шелер дає на початку роботи чимало методологічних указівок що до його розуміння соціології культури. Воно випливає з його розуміння соціології взагалі. Соціологія повинна дати нам типи (пересічні й ідеальні) і правила (Regel) суспільних явищ, в їхньому причиновому звязку. Вона — ніяк не нормативна наука. Головні проблеми, що стоять перед соціологією, такі:

1) Дослідження сути соц. явищ і випадкових соціяльних фактів. Перша частина чисто апріорна, друга емпірично-індуктивна. 2) Одночасний або послідовний звязок і відношення людей і груп — соціологічна статика й динаміка. 3) Дослідження соціяльного зумовлення дій, оцінок, становищ людських груп, скерованих до „ідеальної мети" й багнення (Triebe), які змагають до реальних перемін (багнення поживи, влади, розмноження). Відповідно до цього розділяє Шелер соціологію на соціологію культури та реальну соціологію. Шелер відкидає геть, як „глупий спіритуалізм" (törichter Spiritualismus), думку, що сам „дух" може викликати певне соціяльне явище. Реальна соціологія, царина стремлінь є базою (Unterbau), якій підвладна надбудова (Ueberbau) духу. Термінологія Шелера звучить по-марксівськи, але це тільки ілюзія, бо і „прагнення" — явища чисто психологічні.

„Дух сам по собі не має ніякої сили й спромоги виявити свій зміст по своїй вподобі. Він чинник детермінації, а не реалізації. Обсяг і форми його виявлення визначаються реальними відношеннями, ц.-т. певними комбінаціями відношень сили, економічними чинниками продукції, якісними й кількісними відношеннями населення, крім цього даними географічними й геополітичними чинниками" (Op. cit., стор. 9). При чому справу треба розуміти так, що реальні чинники не зумовлюють явищ „духа" в значінні творення певних психічних змістів і становищ, а обмежують повне їхнє розгортання. Дух має певну свою іманентну історію, але, завдяки власне реальним чинникам, обмеженням з їхнього боку, він не може цілковито виявитись. Щочасні відношення реальних чинників з'ясовують нам не те, чим стає дух, а, навпаки, те, чим він не став. Погляд Шелера нагадує погляд Бергсона на значіння мозку для психічних процесів: за його думкою, мозок не „витворює" думки, а обмежує її вільне розгортання; завдяки існуванню мозку наша психіка бідніє, не відслонює всієї своєї сути. Зрештою подібний погляд висловив Макс Адлер що до значіння історичного матеріялізму, в своїх „Марксистських проблемах": економічна структура суспільства не є причина надбудови й ідеології, а момент, що їх детермінує, визначає лінії їхньої прояви. Глибокий ідеалізм Шелера тут очевидний, не вважаючи на апотеоз реальних чинників,

дух має свою іманентну історію й закономірність, що, однак, заслонена матеріяльним світом.

Яке буде відношення цілокупности даних реальних і ідеальних чинників і їхніх суб'єктивних корелятів („структури духа й багнень") до нових реальних чинників економічних, політичних і т. ин.? Його визначають способом невмолимої кавзальности попередні реальні чинники; ідеальні чинники не мають на них найменшого впливу в дусі творення їхнього змісту; ідеальні чинники мають тільки значіння негативне, вони можуть міняти темп, прискорювати або зупиняти їхній хід. Або, як говорить Шелер: „Im Geistig Kulturellen also gibt es potentiell „Freiheit" und Autonomie des Geschehens nach Sosein, Sinn und Wert, aber stets suspendierdar durch die Eigenkausalität des „Unterbaues" („Liberte modifiable" möchte man es neunen). Im Felde der Realfaktoren gidt es (umgekehrt) nur jene „Fatalité modifiable", von der A. Comte gesprochen hat" (стор. 11).

Кожний бачить трясовину еклектизму, або краще дуалізму, в якій ув'язає автор: увесь реальний процес соціяльного життя визначається, врешті решт, нашими багненнями (Triebe). Вони підвладні суворим законам неминучости, яка в Шелера набуває характеру фатальности. Як би там не було, але все ж ці багнення — явища психічного порядку. Навпаки, „дух" по суті вільний, хоча реальні процеси обмежують можливості вияву цієї свободи. Відки береться ця фатальність для нижчих і свобода для вищих процесів? Ніяка філософська аналіза не зможе обґрунтувати цього твердження. Тут є два можливих виходи: або тільки „нижча" частина нашої психіки звязана з фізіологічними процесами нашого організму, і тому вона однозначно детермінована, „вища" ж не звязана цілковито з нашим організмом, або обидві мають у ньому свою основу. В першому випадкові останеться неясним, як взагалі можна уявити собі взаємний вплив обох частин нашої психіки (який все-таки існує за Шелером); в другому виринає питання, відки береться свобода у „вищої" психіки? Автор, на жаль, не дає нам точніших пояснень. Без сумніву, в його концепції психіки є впливи аристотелізму, який зараз відроджується на буржуазному Заході в дуже різноманітних формах і в основі якого лежить ділення душі на „нижчу" (сенситивну, вегетативну) як ентелехію тіла й „вищу", чисту форму, не звязану з ніякими матеріяльними процесами. Ця дуалістична думка тягнеться від часів Аристотеля червоною ниткою скрізь усю історію ідеалістичної філософії аж до нашого часу. Кант її змодифікував таким чином, що наше „я", як частина світу явищ, детерміноване, зате як ноумен, носій категоричного імперативу — свобідне. Між цим аристотелізмом і кантіянством хитається думка Шелера. Із цього прикладу ми вже бачимо, яке слабе теоретичне обґрунтування його соціології та як нескінчимо мало (краще нічого) може воно дати в розумінні методологічних перспектив.

Цікаво й те, що соціологія Шелера не може визволитися від тяжких примар психологізму.

Активність „духа“ втілюється в „елітах“, окремих виняткових людях, які є піонери історії; тільки згодом їхні ідеї шляхом імітації поширюються в усьому суспільстві. Теорію „еліт“ узяв Шелер у модного тепер італійсько-швайцарського соціолога Вільфредо Парето; зрештою вона є новий переспів старої „суб'єктивної соціології“, яку висміяли ще Маркс і Енгельс у „Святому семействі“. Теорія поширення певних соціяльних явищ через імітацію запозичена у Тарда. Все це характеризує різкий поворот сучасної буржуазної думки до індивідуалізму.

Об'єктивний дух якоїсь епохи, в його різноманітних виявленнях, визначається єдністю основної психічної структури. Але це далеко не значить, буцім-то існує єдність людського духу в значінні розумової апаратури на всьому протязі історії. Немає тяглости й неперервности між окремими культурними структурами, вони відрізняються від себе якістю й суттю. Цю переривність не треба розуміти в дусі гегелівських діялектичних стрибків, а в дусі абсолютного непов'язання історичних процесів: це є історичний монадологізм, так як він виявився у сучасника Шелера — Шпенглера. Цей принциповий плюралізм, що його автор старається підкреслити невизнанням монофілетичної теорії виникнення людини, є один із головних методологічних його способів. Визнання плюралізму визнає Шелер за дуже важливий здобуток соціології.

„Jede faktische und allen Menschen von Anfang an mitgegebene bestimmste eingeborene Funktionsapparatur der Yernunft — dieses Idol der Aufklärungszeit und auch noch Kants — leugnen wir also unbedingt (ebenso wie die meist damit eng verbundene Lehre von der monophyletischen Entsttehung des Menschen) als Yoraussetzung der Soziologie. Geistige Einheit wie Blutsverwandschaft aller Rassen mag ein Ziel aller Historie sein—alle Geschichte ist faktisch auch Geschichte von Blutsnivellierung,—ein Ausgangspunkt des Geschehens und eine Yoraussetzung für die Soziologie ist sie sicher nicht. Der Plüralismus der Gruppen und Kultüren ist viel mehr der Standort, von dem alle Soziologie auszugehen hat“ (ст. 13). Очевидно, що коли немає такої єдности, хоч би діялектичної єдности протилежностей, ми не можемо вважати історію за номотетичну науку, а мусимо перейти на становище Рікерта, для якого історія є цілокупність процесів, що цілком не повторяються, а тому й не може дати законів природописного типу. Шелер такий висновок дійсно робить. Тільки він не бачить, що тим вириває коріння своєї соціології знання. Вона, за його методологичним поясненням, повинна давати закони, правила (Regeln) культурно-соціяльних явищ. Але вони неможливі при такій плюралістичній концепції.

Правда, Шелер може захищатися таким чином: соціологія не може дати правил розвитку соціяльно-культурних явищ на всьому

протязі історії, зате може їх дати для однієї епохи, звязаної єдністю психічної структури, хоч не звязаної з психічною структурою попередньої епохи. Тут був би Шелер прав, бодай формально. Але в дійсності він зробив инакше. Він старається дати закони взаємодіяння різних соціяльно-культурних проявів на всьому протязі історії, наприклад: відношення релігії до метафізики, релігії до позитивних наук, метафізики до позитивних наук то-що. А це неможливо з огляду на його принциповий плюралізм. У Шелера виявляється таке ж протиріччя, як у Шпенглера: і він визнає, що не може вивести однієї культурної формації з другої, бо історичні монади не мають — як і ляйбніцеві — вікон; але одночасно він хоче дати загальну морфологію історії і навіть вважає її створення за найважливішу мету нашого часу. Посередню ланку Шпенглер намагався знайти в своїй теорії чергування культури й цивілізації та в аналогіях культурного розвитку з розвитком і фазами організму. У Шелера немає навіть натяків на таку посередню ланку, і теоретично він більш незахищений, ніж Шпенглер.

Які є широкі коріння становища Шелера й Шпенглера? Вони лежать у вченні сучасного функціоналізму та кондиціональному й датуються від Маха. Мах змагався дати чистий опис явищ без вияснення їх сути; очевидно, що при такій постановці питання не могло бути мови про будь-який внутрішній звязок цих явищ на засаді причиновости. Маха ця причиновість не цікавила; його вдовольняла чисто функціональна залежність, яка в фізиці, наприклад, виявляється в певній системі диференціяльних рівнянь. Традиції Маха в цьому продовжує Айнштейн; і він цікавився в першу чергу формулами переходу від однієї системи до другої, що дозволили б йому визначити певний фізичний процес у системі рівнань одного типу. Правда, він для вияснення бере певні аксіоми, наприклад, аксіому про постійність скорости світла. Все ж таки думання його в першу чергу чисто функціональне. Ці функціоналістські традиції переносяться зараз і до буржуазної соціології. Явища ідеологічного порядку, релігія, філософія, наука — замкнені системи не звязані між собою причиново, або не зумовлені якоюсь третьою загальною причиною, а співвідповідальні собі (einander entsprechend). В цьому пункті найяскравіша ріжниця між марксизмом і такого роду соціологіями. Марксизм може дуже легко припустити, що ідеологія якоїсь формації діяметрально різна якістю від ідеології попередньої формації, але ця нова якість звязана з економічною структурою суспільства, що виникає з суперечностей попередньої структури. Тут такого звязку немає зовсім. Плюралізм якостей як принцип без усяких спроб зведення до монізму — ось засада сучасної буржуазної соціологічної думки.

Соціологія знання за Шелером повинна досліджувати не тільки відношення знання різних типів (наукового, метафізичного, релігійного, — це останнє він вкладає теж у рубрику „знання“...), але й

соціяльні форми духовної кооперації. Вони - то в першу чергу й повинні вабити соціолога. Існують такі основні форми духової кооперації, що їх зміст хоч і міняється, але які все ж таки залишаються тотожними своєю структурою. Це для релігії — церкви, секти, містичні громади або чітко окреслені теологічні напрямки; для філософії й метафізики— „школи мудрости", де часто зосереджується і дослід, і вчення, і життьова практика (їхній ідеальний вияв, наприклад,— грецькі філософські школи), це нарешті „наукові тіла" — навчальні й дослідницькі інститути, звязані більш або менш тісно з організацією техніки, промисловости чи, нарешті, з організацією певних професій, таких, як юристи, лікарі то - що. Всі вони мають свої традиції й свою організаційну ідеологію. Соціологія культури повинна передусім привести ідеально - типологічну класифікацію цих форм духової кооперації й найти певні фази їхнього розвитку; а також пересунення впливів окремих форм в їхній боротьбі за владу й перемогу. Завжди треба пам'ятати про те, що зміст даного знання щільно звязаний з його організаційною формою, і між цими двома моментами йде невпинний процес взаємодії". Так, наприклад, уже зміст єврейської релігії вимагає цього, що вона не може бути релігією „місіонерською", що її носієм мусить бути „народ"; зміст усіх політеїстичних чи генотеїстичних релігій викликає їхню універсальність як форму; суть науки про ідеї Платона определяє організаційні форми й структуру платонівської академії, методика позитивних наук веде до інтернаціональної форми їхньої організації, зміст метафізики — до космополітичної. Взаємні звязки й зумовлення йдуть іще дальше, суспільні сукупності, наприклад, де переважають племінні звязки, мусять виявляти певні структурні культурні риси: 1) вони змагаються зберігати й доказувати певний традиційний капітал знання, а не розвивати його дальше через дослідження: їхня логіка буде ars demonstrandi, а не ars construendi чи там inveniendi; 2) їхня метода буде передусім онтологічна й догматична, а не гносеологічна й критична; 3) їхній спосіб думання мусить полягати в реалізмі понять (напр., реалізм схоластиків); 4) їхня система категорій мусить бути органологічна, цеб - то бачити в структурі організмів і їхніх функцій „прототип" дійсности, який відтак узагальнюється на всю дійсність. І тут треба чітко відділяти моменти історичні й соціологічні: те, що, наприклад, середньовіковий університет мав таку, а не инакшу організацію, — це факт історичний; але що він був не дослідчим інститутом на живій мові, а інститутом „вченої" живої традиції на мертвій мові, — це вже соціологічний факт; і аналогію такого християнського інституту можна знайти в відповідних фазах культурного розвитку індійського, китайського, арабського. Історичною обставиною є те, що органологічний спосіб думання виявився в середньовіччя в системах Платона, Аристотеля, а механічно-технічний у поглядах Гільберта, Галілея, Убальді, Леонарда да - Вінчі,

Декарта, Гобса, Спінози, але фактом соціологічним і звязаним з певнсю структурою суспільства є те, що в певних культурних епохах думка „орієнтується на організм, в инших — на рух і переміщення мертвих мас.

Але ж цими проблемами про взаємовідношення культурних змістів і культурних організаційних форм, соціологія знання обмежитись не може. Вона мусить поставити собі питання, які реальні чинники визначають певну культурну структуру. Є три такі основні чинники, які тут можуть мати значіння: расовий нативізм, що виявляється в певних спорідненнях крови, політизм, економізм. Питання стоїть так: чи серед цих головних реальних чинників діє на культурні процеси завжди тільки один і який серед них — чи всі три разом чи кожний зокрема в окремі історичні епохи. Шелер підходить тут до дуже важливого питання про рушійний принцип історії, як би сказали ми, марксисти. І зараз же він зазначає, що марксизм бачить таку пружину процесу на всьому протязі історії в одному чинникові — в економізмі (це поняття розуміє Шелер дуже сплутано й неясно). Шелер не погоджується з „історичним економізмом", хоч і не заперечує за ним значіння в певні епохи.

Щоб відповісти на своє основне запитання, Шелер дає такий ряд міркувань: 1) Етнологи відкрили дуже багатий світ додержавних і дополітичних суспільств, світ племінних звязків, які розбили на порох учений забобон, буцім-то держава є неодмінна форма існування суспільства. Навпаки — держава доволі пізній продукт, що виник на фоні боротьби військових начальників проти соціяльної системи, яка виросла на основі кровних стосунків (Blutsverhältnisse) і віку (Alter), як соціяльних силах, із світом звичок, обрядів, церемоній, способу думання. 2) Великою-заслугою Бернера Зомбарта є його аналіза виникнення сучасного капіталізму; його велика робота про „Сучасний капіталізм" доказала, на думку Шелера, всю безпідставність твердження Карла Маркса, буцім-то сучасний капіталізм виник шляхом економічних чинників; першу ролю грали чинники політичні, політичної гегемонії й переваги (Machtpolitisches Verhaltnis), політика родила нам економіку, а не навпаки. 3) Нарешті, що до епохи розвиненого капіталізму Шелер погоджується з Марксом, що тут матір'ю всього являється економіка.

Тим-то Шелер не поділяє моністичного погляду на історію й твердить, що в питанні про основи культурно-ідеологічного розвитку треба відрізняти три фази, в яких за історичну пружину виступає один окремий і в кожну епоху відмінний чинник. Першу фазу, де незалежною перемінною являються кровні стосунки й інститути, що їх раціонально регулюють батьківське право, материнське право, форми сім'ї, екзогамія, ендогамія, племінні союзи, змішання рас; другу фазу, коли примат в історичному процесі переходить в царину політичних чинників влади, а власне — в руки держави; третю фазу, де

кермом історії являється економіка. Помилка Маркса полягає, за Шелером, у тому, що він все власне значіння економіки, характерне для культур епохи капіталізму, узагальнює на всю історію. Можна прийняти за загальне правило, що високі культури є культурними сполуками (органічного, а не аритметичного порядку) анімістичних, материнських і батьківських (vaterrechtlich), зорієнтованих на далеку торговлю й активну индивідуальність, культур; якість високої культури, її різноманітність і багатство пропорціональні расовій різноманітности даного народу. Боротьба й взаємовідносини материнських і батьківських елементів — це ті моменти напруження, які дають динамічний розмах високим культурам. Це плодотворне напруження міцніє ще завдяки нівеляторським тенденціям держави. Шелер приписує величезне значіння в соціології культури первісним кревним взаємовідносинам. Він не погоджується з твердженням марксистів, що в основі первісної класової й кастової диференціяції лежить економіка чи то суспільний і технічний поділ праці й виникнення в звязку з цим професій (думка Шмоллера); расові поділи, боротьба чоловіка й жінки дали цю могутню динаміку, яка штовхала історію вперед. Зрозуміння цієї істини є велика заслуга Гумпловича. Думки про різне релігійне чи метафізичне знання чоловіка й жінки в справах безсмертности, смертности й життя після смерти, кастова диференціяція й ієрархія, що є функцією расових ріжниць, створили той грунт, на якому виросли опісля певні політичні погляди. Релігійно-метафізична демократія є неодмінна передумова економічної чи політичної демократії; ця остання могла вирости тільки на основі племінній, расовій, кревній. Тільки повільно починає переважати політичний чинник і стає домінантним в епоху меркантилізму. В епоху капіталізму „вугілля" він відступає на другий план, щоб ізнову відродитись в епоху імперіялізму. І імперіялізм — явище в першу чергу політичного, а не економічного порядку. Правда, поняття світового господарства не позбавлено змісту й значіння; але воно так насичене проблемами політичної переваги й престижу, що його можна визнати за другорядне у виясненню конфліктів нашої епохи. Шелер вбачає велику теоретичну заслугу Шумпетера в тому, що він не підляг впливові ідолів „світової економіки", а відкрив переважне значіння політичних традицій меркантильної епохи в епосі імперіялізму. Треба тут же зазначити, що такий комплекс думок що до сутти імперіялізму, як певного повернення до відносин торговельно-капіталістичних меркантильної епохи, ми зустрічаємо й у теоретика французького і італійського революційного синдикалізму — Жоржа Сореля, який при цьому дає історіософську концепцію імперіялістичної фази, як останньої фази капіталізму тому власне, що вона повертає до початків капіталізму й тому замикає його коло.

Співвідношення духових і реальних чинників є завжди пружина історії, при чому реальні чинники в різних їхніх видах определяють

її хід. І зовсім природно виникає питання: чи не можлива є така історична епоха, коли діяння реального чинника зведеться до мінімуму і, нарешті, щезне зовсім, уступаючи місце вільному розгортанню духу? Чи прийде цей вимріяний вік, про який Гердер, Фіхте, Гегель говорили як про царство розуму, Маркс, Енгельс — як про неминучий стрибок до свободи? Всі ці мрії називає Шелер утопіями; реальні чинники залишаються завжди провідними, хоч ми й не можемо зараз знати, які це власне будуть факти. Але це не заперечує того факту, що виявлення „духа" буде все різнобарвніше й багатше. В первісну фазу, коли перипетії історичного процесу кревні й племінні чинники визначали, дух має найменші можливості виявлення. Це епоха суворої авторитарности, прямолінійних, недиференційованих ідеологій; хоч вони в різних племен одягаються в різні зовнішні шати, думки, що керують ними — одноманітні й небагаті. Середину в цьому займає політична епоха. В епоху промислового капіталізму, епоху „економізму", дух має найбільші можливості „розрядження". Наша епоха духово найбагатша й найбарвистіша. Це, однак, не говорить іще нічого про внутрішню вартість духової продукції. Якість може йти на рахунок кількости. Взагалі Шелер стримується від усякого цінування й хоче натуралістично передавати нам факти й комплекси фактів.

Для соціології знання є немаловажним питанням те, хто є його носієм. На перший погляд видавалося б, що ним є індивідуальне „я". Шелер це заперечує, і тут він іде правильним шляхом. Індивідуального, чисто окремого „я" ще не існує. Кожне „я" — вже соціяльна категорія. Воно вростає у велике „я" колективу. Є різні способи такого вростання, і ці способи почасти й характеризують різні культурні епохи. Це передусім „ототожнювання" (Identifirierüng) характерне для примітивних народів, але також для всіляких мас, у випадках гіпнози, паталогічних станах то-що. Середнє місце займає „зараження" (Austecküng), виявом якого є мода. Нарешті, заключення за аналогією розуміння психічних станів другого, притаманне найбільш розвиненим епохам. Шелер відрізняє від такого соціялізованого, одиничного „я" так звану „групову душу" й „групового духа". „Групова душа" творить органічно, несвідомо; вона виявляється в міфах, казках, звичаях, народньому мистецтві; її носій — широка маса. Груповий дух активний, спонтанний, свідомий; він втілюється у вибраних гуртках еліти й тільки згодом переноситься на ширші маси. Нетрудно відгадати, відки у Шелера взялась ця концепція групових душ і духів; її прародичем був Гегель, у наші часи школа „Völker — психологів", Лазаруса, Штайнталя, Вундта. Але навіть не вся буржуазна ідеалістична соціологія погоджується з цією концепцією; досить нагадати сучасного гурмандськи-рафінованого скептика, монтенізуючого Зіммеля, в дечому спорідненого з Шелером, який, однак, рішуче виступає проти романтики збірної душі.

Для вивчення соціології знання треба познайомитися з деякими основними проблемами, взаємовідношення яких визначають: певні типічні культурні структури. Це передусім так звані предметові сфери й сфери знання. Найважливіші предметові сфери такі: 1) сфера дійсного й цінного, 2) сфера сучасности, минулого й майбутнього, 3) сфера зовнішнього й унутрішнього світу, сфера тіла й його оточення, 4) сфера живого, 5) сфера мертвого. Шелер висказує тут свій основний закон: сфери ці принципово незводимі до себе. Всі спроби їхнього зведення помилкові й безпідставні. Але одним з найважливіших чинників і проблем соціології знання є те, що їх завжди намагалися звести. І форми їхнього зведення дають певний стиль певним культурним фазам. І тут Шелер платить данину своєму плюралізмові. На перший погляд могло б нам видатись, що він визнає діялектичну засаду стрибка кількости в якість і, виступаючи проти принципового зведення, порушується в сфері думок, відомої нам добре з боротьби механістів з діялектиками. Тимчасом справа стоїть инакше. Його боротьба проти зведення різних сфер — останній крик шпенглеріянського монадологізму, а тим самим абсолютного нігілізму в справах пізнання. Ми розуміємо нехіть Шелера до посуненого до краю сцієнтифістського раціоналізму, який, між иншим, виразився в фантастичній інтегральній формулі Лапласа. Ми поділяємо цю нехіть; але в нас є поняття міри, і ідею неможливости зведення всього без решти до механічного руху ми не доводимо до повного розривання всіх тканок окремих наук.

Що до сфер знання, то тут Шелер намагається зформулювати теж певні закони. А власне: 1) сфера зовнішнього світу є завжди дана раніш, ніж сфера внутрішнього світу; 2) сфера живого світу дана раніш, ніж сфера мертвого; 3) зовнішній світ спів-суб'єктив оточення є завжди даний раніш того, що „я", як окрема істота, знаю про нього; не менш зовнішній світ „мого" оточення даний раніш внутрішнього світу „твого" оточення; 4) внутрішній світ „мого" оточення, минулого й майбутнього даний раніш, ніж „мій" власний внутрішній світ. Або другими словами: кожна інтроспекція є відношенням до себе такого порядку, буцім-то я сам для себе чужий; самоспоглядання є продукт і наслідок обсервації других. Із цих міркувань видно, що найбільшою реальністю для людини є світ суспільства; реальність тілесного світу природи є функцією першого. В цьому полягає Шелерів соціоморфізм, або, як говорить він, соціологізм, слово, яке виковує Шелер за аналогією психологізму.

Цей принциповий соціоморфізм розвиває він дальше й змагається дати певні структурні аналогії між нашим знанням про природу, душу, матеріяльним і релігіозним знанням та структурою й організацією суспільства. На головні з них вказує автор, а власне — на аналогію між грецьким міським партикуляризмом і політеїзмом і платонівською концепцією світу ідей; між середньовіковим розумінням світу як

градації цілескерованих формальних сил і сословно-феодальною побудовою суспільства; між образом світу й душі картезіянства й його школи (Мальбраші) й абсолютною монархією між кальвінізмом і новим поняттям про суверенітет (Боден); між деїзмом з його богом — інженером і машиністом, політичним лібералізмом, асоціятивною психологією й наукою про рівновагу держав („balance of power") в методах зовнішньої політики; між соціяльним індивідуалізмом епохи просвітянства й монадологічною системою Ляйбніца; між розумінням органічної природи як strüggle of life й етичним утилітаризмом, економічною системою конкуренції (Мальтус — Дарвін); між ученням Канта, що тільки розум створює з чуттьового хаосу порядок у природі і в моральному світі та процесом виникання пруської держави. Багато їх, цих аналогій, не нові, а повторювались не раз. Справа власне в тому, що вони тільки блискучі аналогії, для яких не подано глибшого причинового звязку й грунту. Ця метода аналогій у Шелера тому чисто махівська й описова. Не треба забувати, що такі поверхові аналогії часто ведуть до шулятиковщини. Цікаво, що вони всі взяті з аналогій між політичною й ідеологічною надбудовою. Чи для автора це випадковість чи закон? На жаль, крім кидання талановитих блискучих метеорів, автор нічого для докладнішого розуміння цього питання не дає. А воно було б цікаве для марксиста, бо дійсно дуже часто економічна структура суспільства діє на вищі ідеології через політичну надбудову.

Вся система соціології культури, з її безмежним багатством проблем, мусить виходити з якоїсь простішої системи. Багато філософів і соціологів намагалися сконструювати таку просту систему під назвою „природного світогляду" (natürliche Weltauschauung). У наші ж часи старався дати його контури Авенаріус у своєму „Природному поняттю про світ" (der natürliche Weltbegriff). Всі ми знаємо, до якої міри неприродний цей „природний погляд на світ" і критика вже немало про нього говорила. Але так само невдалися й інші спроби такої конструкції: їх треба принципово відкинути. Замість „природного поняття про світ" в соціологію культури треба влити ідею „відносно природного поняття про світ", як ідею історичну, мінливу, з різним змістом у різні історичні епохи й у різних типів суспільства. Але все ж таки й тоді залишиться проблема можливости або неможливости взаємного зведення цих світоглядів до себе. Шелер думає, що таке зведення можливе; його можна буде здійснити тоді, коли збудована буде, хоч би в загальних контурах, генетична психологія. Тут знову виступає наявно авторів психологізм, при чому місце причинових звязків займають зовнішньої аналогії. Найважливіші серед них такі: 1) між ступенями розвитку психічних функцій людини до кінця другого року життя й психічними функціями найрозвинутіших хребтяків (Едінгер); 2) між образом психіки в людини, зміненим завдяки патологічним явищам випадання функцій, і психікою таких тварин,

в яких таких функцій іще немає; 3) між нормальною психічною поведінкою примітивних груп і патологічними психічними явищами вирослих на вищому щаблі цивілізації; 4) між духовим життям первісних народів і психічним життям дитини (Штерн, Єнш, Бюлер, Кофка, Леві-Брюль); 5) між виключенням вищих центрів, характерних для масової психіки в людини вищої цивілізації, і тваринною психікою; 6) між масовою психікою людей вищої цивілізації, як явищем перехідним, і постійною психічною „установкою" орди; 7) між „масовою душею" й патологічною свідомістю (істерія, деперсоналізація, гіпноз); 8) між поведінкою мас і дітей; 9) між нормальною поведінкою дітей і патологічною або анормальною поведінкою взрослих (інфантилізми); 10) між будівництвом і деструкцією психічних функцій в різних класах віку індивіда й паралельними стадіями у пристаркуватих народів і цивілізацій; 11) між дитячим і жіночим психічним життям („конституціональна дитячість жіночого психофізичного організму"), між диференціяльною психологією статей і батьківськими та материнськими культурами.

Відносно природний світогляд — то органічна міцна тканина, яка живе дуже довго; ніяка наука не може торкнутись його; його може змінити тільки змішання рас, культури й мови. Відносно природний світогляд — явище групової „душі", а не „духа". На фундаменті його підіймається ціла будівля штучних форм світогляду. За ознакою їхньої штучности їх можна привести в такий порядок: 1) міф і зага, як недиференційовані праформи релігійного, метафізичного й наукового знання; 2) знання, що згущене в народній мові, на яке вже звернув увагу Гумбольдт у своїх дослідах над „внутрішніми формами мови"; Фінк, Фослер, Касірер продовжують роботу Гумбольдта; 3) „релігійне знання" на його різних щаблях розвитку, починаючи неясними інтуїціями й кінчаючи фіксованими догмами; 4) „містичне знання" з його різноманітними розгалуженнями; 5) філософсько-метафізичне знання; 6) позитивне знання (математика, науки про природу, науки „про духа"; 7) технологічне знання. Цей порядок відповідає й відносній довготі життя окремих форм знання. Велику питому вагу для значіння цих форм знання має й мова. Чим більш мова є інтегральна, органічна частина якогось типу знання, тим вуща є його база. Те, що математика, наприклад, є наукою найбільш інтернаціональною, залежить у великій мірі від невеликого значіння для неї мови, як зовнішньої шати. Містичні форми знання найбільш нейтральні що до мови, бо за їхнім переконанням є принципова невиразність мовою душевних станів. Це тичиться обох форм містики: вітальної, оргіястичної, містики упоєння й інтелектуальної містики вищих форм споглядання.

Що є джерелом штучного знання? Потяг до знання народжується ще в тварини й виростає з імпульсів влади й сили (Machttriebe), споріднених з імпульсами до конструкції та гри. Ці імпульси диференціюються опісля й розливаються по трьох руслах. Перший — у змаганні

груп „спасти себе“ й увійти в звязки з вищою святою дійсністю, що дає початок релігії. Другий великий імпульс — це імпульс здивування (θαυμάζειν), як відвічний штовхун метафізичної думки. Це здивування характерне ще тим, що воно скеровується не на окремі речі, а на всю дійсність як таку. Третя емоція, що дає початок позитивним наукам, це емоція сили, влади й панування, звязана з примітивними імпульсами до конструкції, гри й експериментування. Основна емоціональна установка позитивної науки є діяметрально відмінна від метафізичної. В науці людина зацікавлена не стільки в суті речи, скільки в її місці в просторі й часі. Метафізик питає, чому якась річ є така, а не инша; людина науки ставить питання так: чому ця річ находиться тут, а не там. Причина такого становища є практично-техніцистичне орієнтування науки. Не трудно догадатись, що в окресленню ролі й значіння науки Шелер находиться під переважним впливом прагматизму. І марксизм визнає практичне значіння науки й її генетичний звязок з практикою. Але ніякий марксист не погодиться з твердженням, буцім-то наука не старається пізнавати сути дійсности. Такий пізнавальний нігілізм йому принципово чужий.

Помилка позитивізму Канта й Спенсера, який, за думкою Шелера, не є філософією, а тільки специфічною ідеологією пізнього західнього індустріялізму (чому в Шелера філософія не є ідеологією — невідомо) полягає в тому, що з цих трьох емоційних установок знання вони знали тільки третю; тому для них осталися незрозумілими суть релігії й суть метафізики, і вони мусили розглядати їх як праформи науки, що не мають самостійного значіння. Тут треба й шукати причин їх славнозвісного закону трьох стадій, закону варварського й цілком невиправданого з боку серйозної соціології знання.

Тому, однак, що релігійні емоції й специфічні методи „метафізичного пізнання“ є притаманні тільки видові „homo sapiens“, зате передумови технічного й позитивно-наукового розвитку, закладені вже в світі тварин, позитивісти типу Канта й Спенсера мусили заперечувати істотну ріжницю між людиною й твариною й бачити в них тільки ріжниці ступеня. Відси виник цей плоский еволюціонізм, який вкупі з соціяльним дарвінізмом є загальною ідеологією сучасности. Критика Шелером соціологічного біологізму є в своєму грунті правильна, але аргументація його має за своє джерело ще строкатіший еклектизм. Марксисти бачать в суспільстві теж нову якість, новий щабель дійсности в порівнанні з тваринним світом, але, з другого боку, вони не відривають суспільства від природи, вбачаючи в ньому своєрідну її частину. Аргументація Шелера, що веде до повного відриву суспільства від природи, ллє воду на млин найчистішої води ідеалізму.

Розвиток релігії проходить дві стадії: в першій стадії релігійна свідомість приймає певну форму групової свідомости, звязаної з племінними й кревними союзами; ніякі економічні чи політичні моменти не грають тут

ролі. Друга стадія — це релігія фундаторів (Stifterreligion), певна система догм, що виникають з надприродного контакту видатних осіб з божеством. Перша фаза релігії звязана з материнським правом і анімістичною материнською культурою. Друга — плід батьківської культури, культури „духа", а не „душі", „політичної" епохи історії (це твердження взяв Шелер у Вундта). Посереднім явищем між першою й другою фазою є тип магічного техніка, що, з одного боку, перебуває ще в атмосфері групових релігійних ідеологій, а з другого боку, підготовляє „харисматичний" тип релігійного фундатора. Розвиток релігії йде в напрямку створення релігії фундаторів. Їх обожествляють, на них перекладають усю відповідальність за релігійну творчість. Через те релігійні емоції й переконання кристалізуються в створених цими фундаторами догмах і спинюють спонтанну масову релігійну творчість. Релігія втрачає свій розпливчастий характер, конденсується, консолідується й робиться все більш відпорною проти переваги метафізичного думання. Тому й у Західній Европі не могла метафізика ніколи досягнути великого впливу й значіння, за винятком картезіянства, німецького класичного ідеалізму й марксизму (який Шелер приймає то за метафізику, то за своєрідну релігійну течію).

Найбільш цікавим питанням в проблемі соціології є питання про взаємини релігії й науки. Реакційна думка Шелера намагається заслонити й замаскувати факт ворогування релігії з наукою, яке виражалось у всім відомих спробах фізичного нищення великих революціонерів науки в ті часи, коли церква була ще всемогутньою силою. І Шелер згадує про них, але риторичними фігурами він старається цей факт конфлікту спровадити в друге річище, дати йому инше висвітлення. Ось красномовні його слова:

Bisher haben die Freinde und Feinde der Religion und der Kirche nur in meist sehr cinseitiger Weise bald die Hemmungen, bald die Förderungen durch historische Aufzählung von Fakten beschieben, die zwischen den Religionen und Kirchen und der Geschichte der anderer Wissensarten sich abspielten. Gesetzlich typische Beziehungen zwischen ihnen unter genauer Sonderung der Arten das Wissens und in vergleichender soziologischer Methodik würden bisher nur selten systematisch zu erforschen unternommen. Sie enthüllen sich wirklich nicht, wenn man nur auf solche historisce Einzelfatsachen hinblickt, wie zum Beispiel, dass im Abendlande die christliche Kirche und ihre Klöster den Schatz des anticken Schrifttums treú bewahrte, dass die scholastische Theologie und Philosophie eine hervoragende Übung und Kultus der Denkkunst und der Distinktionen schuf, die sekundär auch fur die positive Wissenschaft fruchtbar würde, und deren weitgehenden Verlust so hervorragende Forscher, wie zum Beispiel Virchow mit Recht beklagten, dass es diese und jene strengglaubigen grossen Forscher gegeben habe; aber auch nicht dadurch, dass man die Kirchen als Hüterinnen des Aberglaubens,

des Hexenwahns, als Urheber jener furchtbaren Zweifelsverbote über Fragen darstellt, die in Philosophe, Natur und Geisterwissenschaften dogmatische Fragen berührte, und dann all die „Fälle" mehr oder minder vollständig zusammenträgt, da kirchliche Autoritäten der Philosophie und den Wissenschaften in den Arm fielen (Galileifall, G. Bruno, T e l e s i o, Servetl, Evangelienkrtik, vergleichende Religionsgeschihte u. s. w.). Da gibt es Klagen ohne Ende, und man wird über den blossen Pasteurstandpunkt durch d i e s e Methode niemals hinauskommen. Erst in den Stileinheiten die zwischen der religiösen Systemen und dem Bestande der anderen Wissenssyteme bestehen Zusammenhänge, die über solche Fälle und Pasteransichten majestätisch erhaben sind (Ibidem, стор. 61 — 62).

Шелер протиставить „загальновизнаним" поглядам (які, до речи, є й правильними поглядами) твердження, що між наукою й релігією не може бути ніколи будь-якого конфлікту, бо сфери їхньої діяльности й виявлення різні. І релігія, і наука мають свою автономну, іманенту еволюцію. Релігії не може ніколи підорвати наука, а внутрішній її регрес і омертвіння, причиною якого може стати або виникнення нової релігії або популярної метафізики. Наука виникає звичайно таким чином, що обсяг і кількість релігійних табу через внутрішню релігійну еволюцію постійно зменшується. Ці „відтабуізовані" царини стають повільно цариною науки. Особливо велике значіння в цьому мала поява монотеїзму. Спіритуальний бог — творець, монарх на небі, ідея, якої не знав і не міг знати ні один грек, ні який Платон або Аристотель — призвів до обезбоження, до омертвіння природи, що стала тому „мертвим", „бездушним" механізмом, придатним для наукового дослідження. Цей розвиток ідеї одного бога пішов дальше: на европейському терені XVII і XVIII сторіччя він виявився в розумовому деїзмі, в концепції бога-інженера світової машини, що, одержавши від нього першого штовхуна, розвивається далі самостійно за своїми фізичними засадами.

Друге важливе твердження Шелера про взаємовідносини релігії й науки полягає в цьому: релігія й наука можуть попасти в конфлікт тільки тоді, коли, з одного боку, релігія стає вже „догмою", а наука втягає в себе метафізичні елементи й тим самим перевищує свою компетенцію, бо — і це основна засада Шелера — релігія є заклятим ворогом власне метафізики. Релігія ніколи не виступала проти позитивно-наукового змісту коперніканства або проти динаміки Галілея, але проти „метафізика коперніканства" — Дж. Бруно й проти „метафізичних рештків" у теоріях Галілея (тут Шелер старається опертися на матеріял із процесу Галілея в освітленні Дюгема й Пуанкаре). Навпаки, релігія має сприятливий вплив на розвиток науки тому, що вона винищує метафізику, ворожу для строго-наукового дослідження. У своїй боротьбі проти релігійної містики, віри в якісь надприродні форми пізнання, гносеологічної романтики, релігія „політичної епохи"

створила цю ясну атмосферу раціоналізму, для якої не могла б витворитися ніяка наукова традиція. Заслуга релігії лежить і в тій боротьбі проти деяких органо-психічних типів пізнання, що перешкоджували перемозі дійсно-наукової думки (тут Шелер допустився свідомої фальсифікації, бо філософською основою католицької догми був власне аристотелізм — філософія par excellence органо-психічна).

Не менш позитивне значіння для розвитку точних наук має релігійний дух аскези, який поміг створити умови суворої самодисципліни, самокритики, почуття внутрішньої правдивости, без яких не може бути науки, як широкого й тривкого соціяльного факту. Церковна цензура, нарешті, примушувала до обережности в вислові й стилю, до вибору слів і термінів і цієї тверезости, перемога якої над оргіястичними припливами й відпливами метафізичного думання є однією з передумов існування науки. Релігія не є ворогом науки, але зате є завзятим ворогом метафізики, хоч вона теж спирається на якусь метафізику. В боротьбі з метафізикою вона є спільником науки—і, власне, ця боротьба є найхарактернішим фактом для соціології культури Західньої Европи. В цьому вона відрізняється від Азії, де метафізика, втілена в ідеали мудреця (в противовагу до ідеалу святого й дослідника), запанувала над наукою й релігією; звідси й притаманна Азії релігійна толеранція й цей специфічний релігійний дальтонізм, що виявляється в можливості належання однієї людини до двох релігій одночасно. Релігія залишилася в Азії, як певна сума магічної техніки, і тому втратила всякий зміст. В Европі католіцизм і особливо реформація винищили майже без решти всі останки магічної техніки, помогли, таким чином, розгорнутись техніці науковій.

Я вже зазначав, що, за Шелером, релігія є здецидованим ворогом усякої метафізики, хоч сама проповідує певну метафізику. І цю обставину старається він використати для доказу своєї основної тези, буцім-то релігія не перечить вільному розвиткові науки. Правда, Шелер має тут на увазі католицьку церкву (хоч тут більш, ніж де-инде побивають його історичні факти). Метафізика католицької церкви — це в основі реципована метафізика Аристотеля, з його вченням про бога, як форму форм, з ентелехійною основною наставою, з біоморфною структурою думання, з орієнтацією на дрібну, ремісничну, напівартистичну продукцію, філософія, яка є далека від широких, битих шляхів нашого математично-механістичного індустріяльного, опертого на велику продукцію сторіччя. І тому власне ця метафізика, така чужа науковим інтуїціям і змаганням нашого часу, може вжитись з наукою, як щось для неї чужорідне, рівнодушне. Шелер тільки забуває, що церква, власне в останні часи, не тільки не займає позиції оборони своєї аристотелівської філософії, але, навпаки, старається її накинути філософським буржуазним колам сучасности, що їй у великій мірі вдається, як це доказує великий розквіт неоаристотелізму в англосаксонських

країнах, і, нарешті, гусерліянства, що по суті є також рецидивом аристотелізму. А чи полеміка самого Шелера проти дарвінізму не є також відображенням нової атаки релігійної темряви на ясні левади науки?

Про соціологію метафізики й позитивної науки, а також марксистську критику всієї системи соціології знання Шелера буде друга частина нашої статті.

(Продовження буде)

П. ДЕМЧУК

Проблема випадковости

В змаганні, що ведеться зараз на нашому філософському фронті між діялектиками та механістами і їхніми попутниками, проблема випадковости стає чи не одним з основних пунктів розходження між цими філософськими напрямками й угрупованнями, які визначились у нас уже досить чітко. Проблема випадковости, що, на перший погляд, у змаганні діялектиків з механістами немов би дійсно є щось „випадкове", при ближчому розгляді стає питанням, з яким звязана ціла низка инших питань, як от: проблема причиновости, необхідности, теорія правдоподібности й т. ин. Особливо тісно звязане це питання з проблемою дійсности. Вирішення проблеми випадковости в одну чи другу сторону кидає світло й на инші згадані проблеми. Нема ні одної такої науки, починаючи із соціяльних і кінчаючи прикладними, де б категорія випадковости не примушувала відвести для себе відповідне місце. Які капризи не викидає людська історія в формі випадку, під чудернацьким деколи виглядом випадковости? А в особистому життю індивіда? Слово випадок стало невідмінним словом навіть обмеженого людського лексикону буденного вжитку. Візьмімо статистичну науку або теорію правдоподібностей,— з ними так тісно звязане поняття випадковости, що без нього ці науки неможливі. У філософії це питання з найдавніших часів не мало турбувало мудреців різних шкіл, що намагалися з'ясувати суть випадку і, звичайно, це вирішували в більшій або меншій згоді з основними принципами своєї філософії. Вже великий Стагіріт значну ролю визнавав за τ υ χ η, що для нього було за причину всього непередбаченого в задуманому. Для Аристотеля, як ми бачимо, випадок був категорією суб'єктивного порядку. Дальше для Аристотеля випадок був безцільним явищем „das Zwecklose" або ціль чого для нас незрозуміла, особливо в природі, але в ніякому разі не безпричиновим. У філософії, як це видно з першого нашого історичного прикладу, ріжниця з'ясування проблеми випадковости йшла по лінії визнання випадку об'єктивною чи суб'єктивною категорією, цеб-то: визнання випадковости, як дійсного явища, незалежно від людського знання чи незнання. Ніде і ніким у науковому розумінні не

порушувалось питання про безпричиновість випадковости. Навіть і католицькі схоласти, теологи, і ті не говорили про безпричиновість випадку й не могли говорити про це, бо для них уся причина, prima causa, причина причин була субстанція бога.

Тільки вульгарне розуміння, а не наукове, може говорити про безпричиновість випадку. Питання ставало суперечливим по лінії признання випадку об'єктивною чи суб'єктивною категорією, а звідціля ясний перехід до суперечливого тлумачення причиновости та необхідности. Різні філософські школи різно підходили до з'ясування цієї проблеми, які різно тлумачили в приміненні її до різних ділянок людської науки.

Стоїки розуміють випадок, як вияв нашого незнання, непізнання причин явищ. Випадок визнають і грецькі батьки атомістичного матеріялізму — Демокрит, Епікур та ин. Для них завжди тісно й нерозривно йшли поняття механічної необхідности та випадковости. Хоч для грецького атомізму випадковість являлась більш припущенням, ніж розробленою теорією. Цікаво випадковість пояснює Томас з Аквіну, для якого „contingens" „potest esse et non esse". Звичайно, і у нього велику роль грає примха бога. Для фаталіста Гобса об'єктивно випадковости не існує, це просто незнання причин діяння. Не инакше зауважує й Спіноза: „в речах немає нічого, із-за чого їх можна б назвати випадковими". І дальше: „але випадковою яка-небудь річ зветься для того, що ми мало її знаємо" [1]). Для Спінози випадковість це є тільки маніфестація того, що для нас „порядок причин є захований". Для Ляйбніца проблема випадковости мала велике значіння поряд з розвязкою питання свободи. Свої думки про випадковість Ляйбніц з'ясував найкраще в своєму листі „Про необхідність та випадковість" до Коста з 19 грудня 1707 р. „Правда буває необхідна, коли протилежність її містить протиріччя; якщо вона не є необхідна, то її називають випадковою" [2]). Так, наприклад: „випадкова правда, що я сам існую" [3]). Ляйбніц ілюструє випадковість наявною свободою людини що-небудь вільно вибирати, не звертаючи уваги на те, що все є визначене. Існує так звана „безумовна необхідність", що не знає вибору, і є випадковість, де нема зовнішнього примусу, існує свобода вибору.

Для Юма тільки „our ignorance of the real cause" творить випадок. Для Канта випадковість, „випадкове" в чистому розумінні категорії „є те, що його контрадикторна протилежність є можлива" або „умовне" в наявному бутті, в існуванні, називається взагалі випадковим. Багато уваги для питання випадковости й особливо питання так званих „віддільних" і „невіддільних" випадкових признак присвячує

[1]) Spinoza. „Die Ethik". Reclam Leibzig, ст. 61.

[2]) Лист Ляйбніца до Коста: „Про необхідність і випадковість". Додаток до Куно Фішера: „Про свободу людини", ст. 33.

[3]) Ibidem.

Дж. Ст. Міль у своїй великій праці „Система логіки", де він, наприклад, пише: „невіддільні признаки є властивості, спільні для всього виду, але не необхідні для нього", і „віддільні випадкові признаки є такі, яких у дійсності инколи і не має, які для вида є не лише неминучі, але навіть не загальні" [1]). Випадковість у Міля—це наслідок різних причин і то таких причин, що не звязані одна з одною ніяким законом. Міль хоч і вважає випадковість за об'єктивну категорію, але цю об'єктивність він будує на базі гострої протилежности випадкового й необхідного. В дечому подібно до Міля говорить і Шопенгавер, що також чимало уваги вділив питанню випадковости. Для нього, по-перше, випадковість— це є заперечення необхідности. Випадок є наскрізь питання негативне й відносне. По-друге, що до чогось дане явище є необхідне, але до всього останнього воно є випадкове. І по-третє, випадковість — це зустріч чого-небудь у часі, причиново незвязаного між собою, цеб-то без необхідности звязку. У відміну того, що каже І. Е. Орлов у своїй роботі „Логика естествознания", ніби Зігварт так само ставиться до проблеми випадкового, як і Міль, треба підкреслити, що це так, але все-таки Зігварт у І частині своєї „Логіки" говорить: „про можливість в об'єктивному розумінні немає мови... Твердження про це є пусте й малоцінне" [2]). Або ще краще: „основою для цього (випадку — П. Д.) є наше незнання того, які причини справді є та які діють" [3]). Отже, у Зігварта випадковість приведена до порядку суб'єктивної категорії. За Тренделенбургом випадок виникає при появі „необрахованих побічних умов". І дальше: „випадок — це щось таке, що без людського наміру або проти нього появляється в галузі доцільного д і я н н я. Але завжди випадок є „принцип нашого спостереження, а не принцип буття: він є засіб споглядання одного, поскільки воно відірване якимсь-небудь робом від загального і виявляє себе завжди як омана". Всюди, де людське думання відриває загальне від особливого, там постає феномен випадковости. Дійсний світ не знає ніякої розривности загального від особливого й навпаки — знає тільки повну тотожність загального й особливого. Все находить своє „Wertvolle Verwendung". Для Больцано випадкове є те, що існує, але не є необхідним. Цікаво підходить до з'ясування проблеми випадкового відомий віталіст Дріш у своїй праці: „Wirklichkeitslehre". Для нього випадок у вузькому і властивому значінні слова — „це таке наявне буття й діяння, що не дається впорядкувати до якої-небудь цінности, чи то особистого чи надособистого порядку" [4]). Дріш протиставить поняття ц і л і с т ь, G a n z h e i t, поняттю в и п а д о к, Z u f a l l, хоч він і доказує далі, що всі форми випадкости можна просто звести,

[1]) Дж. Ст. Миль: „Система логики", ст. 117 — 118.
[2]) Зигварт — „Логика", т. I, ст. 235.
[3]) Ibidem, ст. 238.
[4]) Hans Driesch. „Wirklichkeitslehre", ст. 152. 2 Auflage.

кінець кінцем, до особливої групи фактів. Випадок (Zufall), зле (das Böse) і омана (Irrtum),— це три найбільші вороги „des Ordnungsmonismus", порядку монізму, а тим самим і вороги людського думання. У Дріша є певний навіть перехід від випадкового до з л о г о. Історичне випадкове можна звести до випадкового в розподілі матерії. Цікаво якраз, що в проблемі випадкового в Дріша в тісній дружбі йде механістичне з телеологічним. І останнє питання, що логічно виникає з системи Дріша, це — як і звідкіля береться випадкове. Дріш відповідає, що випадкове взялося від бога, бог є первопричина всього випадкового. Взагалі у Дріша проявляється тенденція все тілесне „stoffliche" звести до випадкового при прояві суцільности. „Ganzheit", бога. Оце така найновіша продукція метафізичної спроби розвязати питання випадкового. Як бачимо, крім инакшого набору слів, нічим не відрізняється від схоластичних догм церковного середньовіччя.

Що ж каже про випадок і як його з'ясовує Вундт? На випадок Вундт особливо звернув увагу в своїй великій праці „Die Logik". Він розбирає тут увесь тісний звязок випадку з правдоподібністю. „А все-таки,— каже Вундт,— поняття випадковости залишається постільки об'єктивним, поскільки в закономірно зазначенім звязку явищ виникають вчинки, які походять з джерела, що лежить цілком поза цим звязком" [1]), або знов: „поза цим випадкове належить не тільки нашому суб'єктивному уявленню, бо визнання випадку містить у собі завжди визначену об'єктивну умовність" [2]). Але випадок для Вундта не є самостійний феномен, а тільки індивідуальна відміна якого-небудь закономірного визначеного явища. Для нього, одначе, випадкове в'яжеться з елементом нашого незнання, тому що коли б ми знали причину даного явища, то воно б не було для нас випадковим, таким робом, сфера випадкового не підлягає ніколи „der wissenschaftlichen Untersuchungen". Вундт цікаво підходить до проблеми випадковости, особливо у звязку з об'єднанням цього питання з правдоподібністю та певністю, „Gewissheit" і, з другого боку, з категорією причиновости та необхідности. Все це робить згадану працю Вундта цінною й дуже цікавою. Варто буде згадати тут про ролю випадкового в естетиці, що розглядає у своїй „Філософії гарного" Едвард Гартман, в якого випадкове виникає „aus dem beschränkten Gesichtspunkt einer Individualidee [3]). У загальнорозповсюджених у німецьких країнах підручниках логіки відомих філософів Майнонга і Гифлера про випадок сказано: „Ist nicht durch die Annahme der ausnahmslosen Giltigkeit des Kausalgesetzes jeder „Zufall" ausgeschlossen? Nein, sobald nur dieser Begriff richtig gefasst und angewendet wird: nähmlich so dass eine Erscheinung „zufällig" genannt wird nur in Beziehung auf alle jene, mit welchen sie

[1]) Wilhelm Wundt. „Logik", т. I, ст. 432.
[2]) Ibidem.
[3]) Eduard von Hartmann. „Philosophie des Schönen", ст. 203.

nicht in kausal-oder anderer Nothwendigkeits Beziehung steht, womit eben noch keineswegs ausgeschlossen wird, dass sie durch Anderes bewirkt (begründet) sei" [1]).

З новішої европейської, особливо німецької, філософської літератури є багато праць, спеціяльно призначених проблемам дійсности, при якій окремо розглядається й питання випадковости. З цілої плеяди на цю тему творів найцікавіші такі: Heinrich Maier—„Wahrheit und Wirklichkeit"; Günther Jacoby—„Allgemeine Ontologie der Wirklichkeit"; Eberhard Grisebach—„Wahrheit und Wirklichkeiten"; Bruno Bauch—„Wahrheit und Wirklichkeit"; Frischëesen-Köhler—„Wissenschaft und Wirklichkeit" та инші. Всі вони, поминувши їхню метафізичну постановку, через що їм тяжко дістатись до коріння питань, як і раніші філософи, ломлять списи свої філософські об єдиний центральний пункт при вирішенні проблеми випадковости, цеб-то: чи категорія випадковости належить до явищ порядку суб'єктивного, чи об'єктивного. Між иншим, треба зауважити, що в згаданих працях автори до проблеми випадковости підходять як до другорядного питання, не загострюючи його так, як це, наприклад, зараз гостро ставиться в наших філософських змаганнях. Для них проблема здається вирішеною відповіддю на питання про її об'єктивність чи суб'єктивність. Правда, деякі з них протиставляють випадок необхідності, але щоб поставити цю проблему широко, з підкресленням специфічних забарвлень випадковости в прикладі до кожної конкретної галузи науки, і саме дати методологічне опрацьовання проблеми випадковости, цього, на превеликий жаль, ми не знаходимо. Правда, є ще спеціяльна праця відомого французького математика Еміля Бореля—„Випадок", в якій автор, місцями з великим захопленням, з'ясовує значіння статистичної методи проти механічного пояснювання явищ у природі та навіть соціології. Не зважаючи на філософські тенденції автора в деяких частинах праці, все-таки методологічного розвязання питання про випадок автор не дає. У Бореля сталося те, що часто з подібними працями природознавців трапляється. Природознавець цікавиться, в нього переважає описовий матеріял, його конкретно в проблемі випадковости цікавить можливість просто вирахувати правдоподібне чи випадкове, а не сам випадок, не специфічність випадку, як об'єктивного явища природи. І тут по суті навіть нічого не міняється від того, чи Борель „випадкове" буде з'ясовувати, ідентифікувати з елементами нашого незнання, чи Пуанкаре буде зводити „випадковість" до такого особливого роду причинового звязку, де із дрібніших причин виникають великі наслідки. Тут потрібний логічний критерий для поняття випадковости, що зміг би охопити всю розмаїтість та специфічну суть цієї проблеми

[1]) Dr. Alexius Meinong, Dr. Alois Höfler. „Logik", ст. 190.

і в той же час не підлягав змінам під впливом будь-яких нових емпіричних даних. Більш-менш вдале вирахування можливости випадку на базі теорії правдоподібности ще ніяк не розвязує проблеми випадковости, її особливої властивости у стосунку до инших форм явищ у природі та суспільстві. Як ми бачимо вже з раніш сказаного, проблему випадковости особливо не опрацьовувано, а завжди її брано лише при нагоді опрацьовання питання про дійсність, причиновість і т. п. Вивчали її, так би мовити, „випадково".

Тут ми мусили виділити тільки те особливе місце, яке в літературі про випадковість занімає німецький філософ Adolf Lasson, що спеціяльно цікавився проблемою випадковости й намагався її розвязати. В цьому напрямку варта уваги його обширна доповідь у берлінському Kantgesellschaft, що вийшла у світ 1918 р. окремою книжкою: „Über den Zufall". Якщо Борель природознавець, то Ляссон — філософ, це зразу можна пізнати з самої постановки питання. Ляссон хоче не тільки описати, констатувати, вирахувати випадковість, як це робить Борель, ні, він хоче знайти її спеціяльне місце, визначити її у загальному царстві людських понять, а через те й знайти, визначити її місце в об'єктивному світі. Треба визначити, що Ляссон, підходячи до розвязки цеї проблеми, загалом бере правильний методологічний напрямок, але тільки пізніш заплутує його туманним, містичним теологізмом. Пізнати великий вплив Гегеля, але Ляссон вульгаризує абсолютну ідею Гегеля церковно-теологічним „ewiger Herr", „вічним паном" та його „Vorsehung", цеб-то Ляссон постарався звести Гегеля до рівня сьогоднішнього пересічного побожного німецького філософа. Поминувши всю цю містично-теологічну луску, Ляссон підходить до питання досить цікаво. Він признає, що випадковість існує об'єктивно і не суперечить поняттю необхідности, яку він дальше розвиває, як поняття мети, внутрішньої мети. Він виступає рішуче проти механістичного розуміння чинности в природі, у вселенній, цеб-то проти виключного значіння категорії „чинности й причини" (Wirkung und Ursache), що стосуються тільки до процесу стику двох тіл і діють під впливом удару зовні. Він визнає категорію „Grund і Folge", що визнають, обіймають і стосують до діяння систем під впливом розвитку внутрішнього протиріччя. І тут ясно стає, що механісти, які не визнають діялектичного протиріччя, а тільки механічне, вони випадковости, як об'єктивної категорії, визнати не можуть. Він виступає проти розуміння, що все є необхідне, бо „коли б дійсно все було визначене через невблаганну необхідність, то життя було б нестерпною вбогістю. Коли б життя насправді в найбільшій мірі було визначено зовнішніми правилами без внутрішнього змислу, то жива людина опинилась би із своїм думанням, хотінням, чуттям перед нечулою, бездушною силою, що її мертва педантичність заморозила б кров у жилах" [1]). „Випадковим називаємо ми щось, —

[1]) Dr. Adolf Lasson. „Über den Zufall", ст. 31.

каже Ляссон, — що зараз є і що так само могло б і не бути. Випадковим є рівно ж така властивість якоїсь речи, що могла б бути й чимсь иншим, так само, як і якась подія, що могла й не статися“ [1]). Звичайно, що все діється, відбувається за законами, але в такому разі треба припустити, що діє не один закон, але багато. „Всі ті закони діють на одному й тому самому пункті на одну й ту саму річ, і не однаковим, а різним чином. Вони себе не підтримують взаємно, а тільки перехрещують один одного. Один закон зміняє діяння другого закону, або просто його відкидає, і так у велетенській грі сил, що законно діють, виникає далеко скорше положення, що в цьому світі, що довкола нас нічого не відбувається законно, тому що у взаємночинності багато законів, ні один закон не може себе показати в чистому виді“ [2]). Тому все, що існує, проявляється як „розмаїтий ряд випадковостей“. І тут Ляссон кидає думку: „der Zufall ist zwar am Seienden aber er ist nicht das seiende selbst“ [3]), правильно визначаючи цим деяку особливість категорії випадковости. Подібну думку, як ми вище згадували, висуває і Вундт. Ляссон правильно й досить цікаво розвиває дальше питання про стосунок між загальним та поодиноким і приходить до висновку, що „вся поодинокість є випадкова; кожний випадок є поодинокість [4]). „Але в поодинокому з усією його хаотичною многістю загальне не перестає бути діяльним. І тому, що одиноке випливає із загального, то загальне держить його в рямцях і підносить до доказу сили загального [5]). На рівні з деякими цікавими й правильними думками Ляссон висуває і багато неясних, суперечливих думок, як от, наприклад, він говорить, що „випадок скрізь виступає, щоб усюди бути побореним порядком світу“ [6]). Тут дещо він нам нагадує Дріша з його розумінням випадкового, як чогось „Böse“ злого, ненормального. А вже цілком виходить туманно й незрозуміло, чому „випадок усюди „в руці божій“ служить як засіб для досягнення його цілей, зовсім як також дхне церковщиною фраза, що випадок виявляється у найвищому розумінні як давець і помічник абсолютної духовної сили, від якої все залежить“ [7]). Ми доцільно затримались на Ляссонові трохи довше, поскільки він один із небагатьох філософів, що підходили до проблеми випадковости з особливою увагою. Приклад з Ляссоном, між иншим, нам дуже гарно показує, як затухлий сьогоднішній німецький містичний ідеалізм мішає дійти правильного розвязання методологічних проблем і нівечить навіть те, що зробило німецький ідеалізм колись великим, тоб-то діялектичні

[1]) Dr. Adolf Lasson. Über den Zufall. ст. 6.
[2]) Ibidem ст. 18.
[3]) „ „ 20.
[4]) „ „ 61.
[5]) „ „ 61 — 62.
[6]) „ „ 47.
[7]) „ „ 67.

моменти гегелівської філософії. І от так само Ляссон, почавши з правильної методологічної постановки, кінчає теологічно - церковним богом.

Заслуга Ляссона полягає в тому, що він поставив проблему випадковости, як окреме самостійне питання, але розвязати його, звичайно, він не розвязав у повній його широті та складності. Правда, тут можуть нам закинути, що Ляссон ідеаліст і з ним взагалі немає чого возитися. Неправильно, навіть Ляссона треба вивчати, бо в нього подекуди багато правильного, у всякому разі більше, ніж у деяких наших механістів. Тут до речи буде згадати одну дуже гарну Ленінову формулу: „Розумний ідеалізм багато ближчий до нас, ніж дурний матеріялізм".

Тепер можна зробити загальний підсумок, як дотепер розбирали проблему випадковости: бачимо, що у природничих науках переважала й переважає описово - демонстративна сторона цієї проблеми, а у філософії спеціяльно це питання загострялось біля розхідного пункта, суб'єктивна чи об'єктивна категорія. Ті, що признавали випадковість об'єктивною категорією і, залежно від свого світорозуміння, надавали їй характеру теологічного, як церковні схоласти, або як матеріялісти чисто детерміністичний і prima causa матерія. Дуже часто необхідність протиставилася випадковості, яку в більшості з'ясовувано як збіг двох рядів причин, від себе взаємно незалежних. Для инших же випадковість це тільки людське незнання. Мотивують це завжди й тепер майже однаково: усе в природі й суспільстві є необхідне, а раз воно є необхідне, значить воно не може бути випадковим. Тут принципове протиріччя між поняттям необхідности й випадковости, і на цьому - то ґрунтується заперечення випадковости, як такої. Бо, дійсно, чи може бути щось не необхідне з погляду сучасної науки? Ні! Раз так, то значить випадку немає, а як є, то це тільки, як Лаплас говорить, виявлення нашого незнання. Якщо ж є випадок, як факт, що об'єктивно існує в світі инших явищ, то виникає питання, який же він має стосунок до причинової закономірности й необхідности та яке його місце в процесі розвитку? Переглянувши хоч і у відривних аспектах історію цього питання, ми бачимо, які далекі ці філософи та вчені від правдивої відповіди на наше питання. І тут ми приходимо до питання, як вирішує цю же логічну проблему наша марксівська філософія — діялектичний матеріялізм?

II

Насамперед треба зазначити, що: 1) марксівська філософія, як така, визнає існування випадковости, але є двозначне розуміння сути. Як у всій історії філософії, так і в нас ми стрічаємо розуміння випадковости, як поняття чисто суб'єктивного поряду і як поняття, що відбиває дійсний об'єктивний стан речей у природі й суспільстві, незалежно від нашого знання чи незнання; 2) проблема випадковости аж до найновіших часів (за малими винятками, і то тільки в галузі соціології, праці Плеханова) методологічно не була опрацьована.

Спеціяльно це питання порушив лише тов. Бухарін у своїй загальновідомій праці: „Теорія історичного матеріялізму". Тов. Бухарін тут дуже ясно й недвозначно висловив погляд, що випадковість є суб'єктивна категорія: „Коли перехрещуються два чи більше причинових рядів, а ми знаємо з них тільки один, то явище, що стається наслідком цього перехрещування, здається нам випадковим, хоч на ділі воно цілком закономірне". І дальше: „Таким чином, власне ніяких випадкових, цеб-то безпричинових, явищ не буває. Явища можуть тільки здаватися нам випадковими, коли ми не досить добре знаємо їхні причини" [1]). З вищесказаного нам цілком ясні два моменти у тов. Бухаріна: поняття про випадок — наше незнання — і головне, тов. Бухарін поняття про випадок протиставить поняттю закономірної причиновости, цеб-то випадок причиновості. Цю думку тов. Бухарін зміцнює особливо такою цитатою: „Раз по суті справи все відбувається закономірно, раз випадково в розумінні безпричинового не буває (підкреслення наше—П. Д.) взагалі, то ясно, що не буває й історичної випадковости" [2]). Ясна річ, у такому розумінні тов. Бухарін цілковито правий, тому що, дійсно, без причини випадку не буває. Поняття випадку не тільки, як це пізніше ми постараємось доказати, не виключає поняття причинової необхідности, але, навпаки, одно без другого неможливе. Чому тов. Бухарін поняття закономірної причиновости підкреслює, для нас стане це ясно, коли ми звернемо увагу, проти кого своє вістря звертав тов. Бухарін. Всю свою увагу направив тов. Бухарін проти містичного розуміння випадковости як безпричиновости, що виявляється у сферах гнилої буржуазної філософії, як от у корифеїв сучасної метафізики Бергсона, Бутру та инших. Тому-то так гостро б'є т. Бухарін на поняття причиновости, і „необхідне" розуміє як щось таке, що „необхідно походить з певних причин". Що саме по цій лінії треба шукати виявлення поняття випадковости — у тов. Бухаріна видно ще з однієї його думки: „Коли кажуть, що якесь явище було історично-необхідне, то це значить, що воно мусило статися необхідно, цілком незалежно від того, гарне воно чи кепське. (Підкреслення тов. Бухаріна). Коли говорять про причинову необхідність, то тут нема й натяку на цінування події, на її бажаність чи небажаність: тут мова йде тільки про її неминучість [3]).

Наведені цитати ясно вказують нам ту лінію, по якій направив вогонь тов. Бухарін, цеб-то проти індетермінізму. Але, без сумніву, це лише одна сторона проблеми, саме — боротьба проти містичности в категорії випадковости, що виявляється у філософії буржуазного занепаду, і тому методологічне дослідження цього питання з одного такого результату задовольнитись не може. Правда, в нас у більшості шкільних

[1]) Бухарін. „Теорія історичного матеріялізму". Українське видання, ст. 42 — 43.
[2]) Ibidem.
[3]) Ibidem.

підручників істмату, а через них і в авдиторіях вишкіл на Україні домінує, на жаль, якраз тільки таке визначення поняття про випадковість, а саме як наше незнання причин. Ще дуже широко розповсюджений погляд, що стоїть на такому, так би мовити, „випадковому агностицизмові“ „випадковому ignorabimus“. І це все, на жаль, діється після появи „Діялектики природи“ Енгельса, де так точно й ясно сказано, як він розумів та вияснював категорію випадковости, що не може бути відносно цього ніяких двозначностей. Що більше, при дійсному вивченню класиків марксизму, навіть ще до появи „Діялектики природи“, також недвозначно стає ясним, що треба розуміти під поняттям випадковости. Які висновки, наприклад, можна зробити при більш-менш уважному підході до такої думки Енгельса: „Змагання людей перехрещуються, і саме для того у всіх таких суспільствах панує необхідність, що її доповненням і формою вияву є випадковість. Необхідність, що виникає тут через усяку випадковість“ й т. д. [1]). Або ж далі: „Що така-то людина, і саме така, появляється в означений час у певній країні — все це, звичайно, справжня випадковість“. „Чим більше ділянка, яку ми досліджуємо, віддаляється від економічної й наближається до абстрактно-ідеологічної, тим більше ми находимо випадковости, тим більше зигзагоподібна її крива“ [2]). Для економістів не без цікавости варто звернути увагу на таке місце в Енгельса. Користь конкуренції в капіталістичному суспільстві „залежить від випадку, від моди, від прихоти багатих, її лишки виробництва підвищуються або понижуються в силу випадкового відношення між попитом та предложенням“ [3]). Тут, як бачимо, Енгельс цілий процес в господарчому життю узалежнює від випадку.

Без найменшого сумніву стає ясним, що Енгельс вважав випадок 1) об'єктивною, а не суб'єктивною категорією; 2) поняття випадку не можна протиставити поняттю необхідности тому, що випадковість, як Енгельс прекрасно й точно каже, є тільки „доповнення й форма вияву“ необхідности; 3) чим дальше віддаляємось від економіки в житті суспільства, тим більша можливість випадковостей і 4) так звана „історична людина“ є „випадкова“ людина. Які далекі ці Енгельсові висновки від механічного розуміння випадковости, як людського незнання причин появи, а ще дальші вони від розуміння випадку, як чогось безпричинового. І цю синтезу необхідности й випадковости ми в дуже яскравих формах зустрічаємо у творах Плеханова, а особливо в його методологічних працях з марксівської соціології. Діялектичний матеріялізм другої форми, другого розвязання проблеми випадковости й дати не може. Цю

[1]) Енгельс. Із листа від 1894 р., надрук. в „Socialistischer Akademiker“, 1895, стр. 373.

[2]) Ibidem.

[3]) Енгельс. „Очерки критики политической экономии“. К. Маркс пер. Енгельс. Сочинения. Т. II, ст. 321.

„суб'єктивізацію" категорії випадковости, з якою нам приходиться боротися, внесла в марксівську літературу та вульгаризаторська частина марксівських теоретиків, що сьогодні себе називає, хоч і не так гордовито й бундючно, як це раніш було, матеріялістами-механістами, та сама група, яка ще зовсім недавно з такою люттю атакувала основні принципи діялектичного матеріялізму. Причиною цього було захоплення цих товаришів позитивними здобутками прикладних природницьких наук, а ще більше заперечення правильної марксівської методології, не згадуючи вже про діялектику Гегеля, що до неї наші механісти не раз і не два своє ворогування показали.

Енгельсівські принципи розуміння категорії випадковости лежать і в основі розвязання цього питання у Плеханова. Правда, вирішення цієї проблеми у Плеханова ми конкретно находимо тільки в приміненні до ділянки соціології, що в цілому питання звичайно звужує. Але за правильною логічною думкою на основі примінення Плехановим категорії випадковости у соціології можна дійти до того, як він розумів та розвязував це питання у всій принциповій суті. У Плеханова зарисовуються дуже виразно ті лінії, по яких повинно йти правильне, діялектичне розвязання проблеми випадковости. Ось що каже Плеханов про випадковість у соціологічному розрізі: „Але тут треба зазначити: зумовлена організацією суспільства можливість суспільного впливу осіб відчиняє двері впливові на історичні ролі народів для так званих випадковостей. Обжерність Людовика XV була необхідним наслідком стану його організму. Але в стосунку до загального ходу розвитку Франції цей стан був випадковим. Проте вона не залишилась, як ми вже сказали, без впливу на дальшу долю Франції, а саме ввійшла в число причин, що зумовили собою цю долю. Смерть Мірабо, звичайно, була спричинена цілком закономірним патологічними процесами. Але необхідність цих процесів виникала зовсім не із загального ходу розвитку Франції, а тільки з деяких окремих особливостей організму славного оратора та з тих фізичних умов, за яких він заразився. У загальному ході розвитку Франції ті особливості й ті умови є випадкові. А проте, смерть Мірабо вплинула на дальший хід революції та ввійшла в число причин, що його зумовили" [1]). І дальше — Плеханов дає приклад впливу випадковости — історичної війни на історію Прусії. Як особливий момент для характеристики випадковости, Плеханов бере так зване діяння окремих причин, цеб-то особистих властивостей громадських діячів та инших „випадковостей", завдяки яким події прибирають нарешті свою індивідуальну фізіономію [2]).

Поруч із „віддільними" причинами існують „особливі" причини, цеб-то: конкретно історична обстановка, серед якої „загальній" або, як би ми назвали, „внутрішній" причині приходиться проявляти. Приклади

[1]) Плеханов. „К вопросу о роли личности в истории", ст. 139.
[2]) Ibidem, ст. 152.

Плеханова можна нам доповнити ще дуже чіткими фактами з наших часів, не виходячи однак ані трошки поза методологічні рямці прикладів самого Плеханова. Візьмім хоч би постріл у Сараєві 1914 року. Це, без сумніву, історична випадковість; цього не заперечують навіть наші суб'єктивісти, а суперечки тільки в тому, чи це явище випадкове тільки в нашому уявленні та розумінні подій, чи воно дійсно об'єктивно випадкове, цеб-то таке, що й необхідне, але в той же час і чимсь відмінне. Чи можна, з поглядів суб'єктивістів, визнати це явище за випадкове й для тих, що організували цей постріл? Звичайно, що ні, скажуть суб'єктивісти, — це явище випадкове тільки для тих, що не знали причин процесу, причинової підготовки цього акту до самого вбитого ерцгерцога включно. Чим же являється сам факт убивства в історичному розрізі? Факт убивства принца в Сараєві є привід до европейської війни, яка мусила відбутися із залізною необхідністю. І от, маючи це на увазі, ті, що визнають випадок, як об'єктивне явище, цеб-то явище, що справді існує, і то існує, як щось необхідне, але в той же час своєрідне, випадкове, скажуть, що акт убивства австрійського принца в Сараєві 1914 року є й для організаторів цього вбивства явищем випадковим. І як це не дивно на перший погляд, але справа дійсно є такою... Вбивство принца було тільки одним із багатьох можливих приводів, що вели до війни, так само, як Наполеон [1]) був випадковою людиною, одною із багатьох, що стала носієм реалізації необхідних ідей за певної епохи. Що саме так розумів Плеханов випадковість і по такому шляху направляв розвязку цієї проблеми, свідчать такі слова Плеханова: „Особисту Наполеонову силу ми надто перебільшуємо тому, що ми відносимо на її рахунок усю ту суспільну силу, що його висунула й підтримувала. Вона (сила Наполеона — П. Д.) здається нам чимсь зовсім надзвичайним, тому що інші, подібні до неї, сили не перейшли із можливости в дійсність" [2]). (Підкреслення Плеханова). І от у цій маленькій діялектичній формі, взятій від Гегеля, Плеханов дає розвязку на питання: 1) що таке випадковість і 2) який її характер, цеб-то об'єктивний чи суб'єктивний. І правильне розшифрування цієї формули, що складається з двох слів — „із можливости в дійсність" — дає нам змогу найти правильну розвязку проблеми випадковости взагалі, а не тільки в соціології. Тут дехто може висунути питання: при чім тут Наполеон і що є спільного між Наполеоном та вбивством у Сараєві? Зрозуміло, річевого звязку ніякого, але зате є глибокий методологічний звязок, а саме — як два приклади, хоч собою дуже різнорідні, одначе вказують на правильність одного й того самого методологічного висновку, що випадок: 1) це є об'єктивна категорія, що

[1]) Цікаво зауважити, що Наполеон І сам прекрасно розумів ролю випадку, кинувши таку крилату фразу: „Випадок — це одинокий цар вселенної".

[2]) Плеханов. „К вопросу о роли личности в истории", ст. 145.

існує незалежно від нашого попереднього знання чи незнання причин; 2) випадок — це таке явище, що виникає як одно з можливих багатьох, притім, що в багатьох формально рівні шанси на здійснення. І от те одне, яке з можливого переходить у дійсність, цеб-то стає необхідним, саме оце й є випадкове. Та про це ширше й докладніше скажемо в дальшому розділі, але вже тут конче потрібно відзначити, що Плеханов 1) відкидає розуміння випадковости як суб'єктивної категорії, 2) що не протиставить необхідности випадковості, але, навпаки, розуміє випадковість, як одну з форм прояву необхідности.

Тут зразу треба відповісти на питання, звідкіля взялася в філософії марксизму така установка що до проблеми випадковости. Треба зрозуміти, що тільки така, а не инакша розвязка відповідає духові матеріялістичної діялектики всупереч примітивному механічному матеріялізмові XVIII ст. А установка ця пішла з примінення діялектики Гегеля до матеріялістичної філософії, що створили Маркс та Енгельс, а за ними Плеханов та Ленін, і треба сказати, що це того самого Гегеля, якого ще зовсім недавно наші механісти зневажали як „мертву собаку", не звертаючи уваги, що не хто инший, а тільки Маркс відверто заявив себе учнем цього великого філософа [1]). Нам невідмінно треба взяти під увагу те, як розвязував та розумів проблему випадковости Гегель, тому що, як це вище ми вже згадували, Енгельс і Плеханов цілковито свої висновки про випадковість побудували на грунті гегелівської розвязки, яка й сьогодні не тільки не застаріла, а якраз навпаки — всею силою виявляє себе, як одинока правильна розвязка. Гегель свій розділ про „Zufälligkeit" начинає з категорії можливости й переходить до необхідности. Що більше, дуже характерне й те, що сам розділ в його логіці зветься: „Zufälligkeit oder formelle Wirklichkeit, Möglichkeit und Nothwendigkeit". Гегель з'ясовує, що безпосередня, нерефлективна дійсність — це є можливість, власне, формальна можливість, цеб-то все є можливе, що собі не перечить, і тому-то царство можливого є „grenzenlose Mannigfaltigkeit". Але тут із самого початку Гегель відмічає, що так само, як усе дійсно є можливе, воно в той же час є й неможливе тому, що одно для себе можливе є щось протилежне до можливого другого. Тому-то: „Die Möglichkeit ist daher an ihr selbst auch der Widerspruch oder sie ist die Unmöglichkeit" [2]). Рефлектована або опосереджена дійсність — це є об'єднання її з можливістю, і це об'єднання якраз у системі Гегеля

[1]) „Але якраз в той час, коли я розробляв перший том „Капіталу", крикливі претенційні та обмежені епігони, що задавали тон у сучасній освіченій Німеччині, з особливим задоволенням зневажали Гегеля саме як „мертву собаку". Я тому відверто заявив себе учнем цього великого мудреця". Карл Маркс — „Капітал", т. I, ст. XXXIV.

[2]) Hegel. Erster Theil: „Die objective Logik", ст. 197.

і творить випадковість. Для кращого зрозуміння Гегель зауважує, що в усьому конечному є елемент випадкового, а тим, що наші науки мають діло з „конечними" величинами, значить у них є елементи випадкового, не зважаючи на те, чи їх визнано в них, чи ні. Все є можливе, і тут треба запримітити, що коли б Гегель виходив не з понять людини, а з дійсного в природі, то він сказав би, що можливе є все безмежне, а не тільки те, про що може гадати людський розум, як щось несуперечливе, тому що можливе є таке, якого наш розум собі не уявляє, поскільки можливість є правдивий відбиток дійсного, але можливість не вичерпує всієї дійсности, дійсність є далеко ширша. Випадкове тому вважають тільки за дійсне, що можливе, може бути. „Das Zufällige ist oder zweitens das Wirkliche als ein nur Mögliches oder als ein Gesetztsein" [1]), або знову: „In diesem Werte einer blossen Möglichkeit ist das Wirkliche ein Zufälliges und umgekehrt ist die Möglichket der blosse Zufall selbst" [2]). Воно ще не є таким, щоб можна назвати реальним, воно тільки можливе, воно в потенції до того, щоб стать реальним, наявним. І тут цікаво розшифрувати ту фразу Гегеля, що в нас часто цитують, але часто різно розуміють. Гегель каже: „Das Zufällige hat also darum keinen Grund, weil es zufällig ist, und ebenso wohl hat es einen Grund, darum weil es zufällig ist" [3]). Цею цитатою користується, між иншім, і Енгельс у своїй „Діялектиці природи" [4]). Як розуміти це, що випадкове і має свою основу і не має? Нам здається, річ у тому, що просте можливе є тільки можливе, воно не має ніякого стосунку до другого, бо воно є безпосереднє і тому випадкове, а як таке, воно без основи. І от коли під силою „абсолютного неспокою ставання", absolute Unruhe des Werdens [5]), наступає стрибок, Umschlagen від простого, формального можливого до можливого дійсного, що може себе проявити тільки в стосунку, в зіставленні з иншим, тоді воно має свою основу саме як щось инше, ніж усі инші можливости. Вся сила змісту Гегеля, нам здається, полягає в його думці про „absolute Unruhe des Werdens", і тільки в такому розумінні треба брати цей перехід від простої, так би мовити, потенціяльної можливости, до дійсної, обосноване, до випадку. Тут, звичайно, треба твердо відмітити, що фразу „необоснована можливість" не можна у Гегеля розуміти, як безпричинову. У Гегеля тези „необоснованого" і антитези „обоснованого" у випадковості не можна розуміти, як такі, що сами себе заперечують, як розривні поняття, а тільки треба брати їх у синтезі необхідности. І „absolute Unruhe des Werdens" — це є власне залізний закон процесу

[1]) Hegel. Erster Teil. „Die objektive Logik", ст. 199.
[2]) Hegel. Encyklopädie, ст. 147.
[3]) Hegel. „Die objektive Logik", ст. 199.
[4]) Енгельс. „Діялектика природи". Нім. текст, ст. 192 — 194.
[5]) Hegel. „Die objektive Logik", ст. 199.

розвитку, і Гегель, розділюючи методологічно формальну або просту можливість від дійсної, реальної можливости, або необхідности, дає нам тільки класичну картину анатомії, так-би мовити дійсности. Велику ролю в логіці Гегеля в процесі переходу випадковости в неминучість і відограє категорія „основа". Недостача Гегеля тут тільки в тому, що Гегель дає тут, як це вже зауважили Маркс та Енгельс, прекрасні образи діялектичного розвитку через заперечення одного одним, але тільки розвитку понять, що є виклад абсолютного, а не розвитку дійсної природи. Але Маркс не відкинув, як ми знаємо, цього правильного діялектичного процесу розуміння у Гегеля зовсім, а тільки перевернув його з голови на ноги. І дійсно, відкинувши містичну шкаралущу з діялектичного процесу понять у Гегеля, ми добиваємося до дійсного правильного розуміння розвитку і, найперше, до правильного зрозуміння проблеми, яка нас тут особливо цікавить, до проблеми випадковости. Для Гегеля випадкове, як ми вже з попередніх слів можемо заключити, не є чимсь протилежним до необхідности, а, навпаки, випадкове якраз і є необхідне. Дійсне є необхідне, а тому й випадкове, як можливе означення, є необхідне. Випадкове є, як Гегель каже, „Ausgangspunkt", вихідна точка необхідности. Необхідність полягає в потребі буть одного одному. Необхідність, як така, абсолютна потрібність — вона сліпа і тому перехід від можливого із царства многости можливого до дійсного, як збіг різних рядів можливостей, через „absolute Unruhe des Werdens" є випадковий. Кожна з цих можливостей є необхідність по собі. Необхідність сама по собі є також випадковість: „Dies erscheint zunächst so, dass das real Nothwendige, der Form nach, zwar ein Nothwendiges, aber dem Inhalte nach ein Beschränktes sei, und durch ihn seine Zufälligkeit habe" [1]). Це стосується знову таки до поняття конечного, обмеженого формою; воно є необхідне, але своїм змістом, як щось конечне, обмежене, проявляє випадковість. Щоб краще цю тезу зрозуміти, візьмімо приклад самого Гегеля, але не з логіки, а тільки з його „філософії права", де він говорить про випадковість так: „Es ist wesentlich eine Seite an den Gesetzen und der Rechtspflege, die eine Zufälligkeit enthält und die darin liegt, dass das Gesetz eine allgemeine Bestimmung ist, die auf den einzelnen Fall angewandt werden soll. Wollte man sich gegen diese Zufälligkeit erklären, so würde man eine Abstraction aussprechen. Das Quantitative einer Strafe kann z. B. keiner Begriffs-bestimmung adäquat gemacht werden und was auch entschieden wird, ist nach dieser Seite zu immer eine Willkür. Diese Zufälligkeit aber ist selbst nothwendig" [2]). Справді, який-небудь закон є щось загальне і в прикладі до кожного конкретного, конечного, обмеженого факту, це конкретне, конечне, обмежене є чисто випадкове. Іванов чи Петров, що підлягають

[1]) Hegel. „Die objective Logik", ст. 99.

[2]) Hegel. „Grundlinien der Philosophie des Rechts", 134 Zusatz zu § 214. Ст. 341.

загальному законові, є чисто випадкові, але в той же час і необхідні, тому що тільки через них проявляється необхідність виявлення загального. Таким чином, випадковість, як бачимо, є дійсно форма виявлення необхідности. При кінці треба додати, що навіть і для мало знайомого з методологією Гегеля ясно, що випадковість не можна противоставити причиновості, тому що в Гегеля необхідність є причинова, а ми знаємо, що випадковість є необхідна. Без сумніву, термінологія Гегеля важка, він дуже часто їй приносить у жертву ясність своїх думок, але, коли відкинути заплутаність термінології, то можна зробити такі висновки про те, як розумів Гегель проблему випадковости:

1) випадковість є явище об'єктивного, а не суб'єктивного порядку;
2) випадковість є форма вияву необхідности;
3) випадковість не можна протиставити причиновості;
4) випадковість є наслідок панування „absolute Unruhe des Werdens" і виникає як одна протилежна до всіх инших із численного царства можливостей.

Ми вже згадували раніше, що Енгельс у своєму підході до розвязки проблеми випадковости цілком базується на гегелівському розумінні. Особливо чітко це виявляється в його роботі „Діялектика природи", де він з властивим собі гострим гумором висміює, з одного боку, вольфіянських метафізиків, з другого, механічних абсолютних детерміністів. І треба таки дивуватися, як це так, що товариші, яких обов'язком є хоч би проглянути „Діялектику природи" Енгельса, поки вступлять в суперечки про основні питання діялектики, все-таки твердять супроти всіх, що випадковість — це суб'єктивна категорія. Що більше, деякі навіть, на манір Перельманів, доказують, що якраз „за Енгельсом об'єктивної випадковости в природі не існує", що випадковість за Енгельсом — це вияв нашої несвідомости причин і т. д. Це все „перлинки" із другого числа „Діялектики в природі". Та про них дещо пізніше. А тепер декілька Енгельсових слів тим ученим марксистам, для яких, на жаль, Енгельсова наука є тільки справді сюрпризний випадок. Ось що каже Енгельс про випадковість: „Aber entweder müssen wir hier auf den Schöpfer rekurieren, oder wir sind zu der Schlussfolgerungen gezwungen, dass der glühende Rohstoff zu den Sonnensystem unserer Weltinsel auf natürlichen Wege erzeugt wurde durch Bewegungs Verwandlungen, die der sich bewegenden Materie von Natur zustehen, und deren Bedingugen also auch von der Materie, wenn auch erst nach Millionen und aber Millionen Jahren, mehr oder weniger zufällig, aber mit dem auch dem Zufall inhärenten Nothwendigkeit sich reproducieren müssen". (Підкреслення наше — П. Д.).

Це дослівно означає: „Але тут ми мусимо або звернутись за допомогою до творця, або зробити висновок, що жевріюча речовина для сонячної системи нашого світового острова виникла природним шляхом

через відміну руху властивого від природи всій матерії, умови для якого, очевидно, має відновити матерія, хоч би й через мільйони років, більш-менш випадково, але з необхідністю, що є властива випадкові". Ми нарочито навели цю цитату, щоб наявно мати оригінал вислову Енгельса. („Діялектика природи" Енгельса, нім. текст, ст. 174). Виходить, що тут уже ніяке „жонгльорство" фраз нічого не поможе, бо за Енгельсом не тільки трамвай може випадково переїхати людину, а навіть ціла сонячна система може виникнути „більш-менш випадково, але з необхідністю, яка є властива випадкові". Ну, цього, мабуть, і професорська голова, якщо вона наставлена суб'єктивно, не зрозуміє. Не то що карниз на голову може звалитися випадково, але й цілий світовий острів є об'єктивно випадковий. Виходить, що спиратись суб'єктивістам-механістам на Енгельса не так-то вже й зручно. На цьому, власне, можна б і закінчити наші зіслання на Енгельса в звязку з думками Енгельса, що ми наводили раніш. Але тут особливість полягає в тому, що ці останні думки взяті з „Діялектики природи", цеб-то: праці Енгельса, про яку раніш не знали, і друге те, що цитат Енгельса в українській, навіть спеціяльній, літературі ми ніде не зустрічали, тому цікаво навести їх цілими. Особливо цікавим місцем з діялектики Енгельса, на яке, проте, не звернуто ще відповідної уваги в наших дослідах, є такий розділ про „випадковість та необхідність": „Друга протилежність, в полоні якої знаходиться метафізика,— це протилежність між випадковістю та необхідністю. Що гостріше може собі суперечити, ніж ці дві ознаки думання? Як це можливо, що обидві вони є ідентичні, що випадкове є необхідне і необхідне є знов таки випадкове? Звичайно людський розум, а з ним і велика кількість природознавців розглядають необхідність і випадковість як означення, що взаємно раз назавжди себе виключають. Що-небудь, який-небудь процес є або випадковий, або необхідний, але не тим і другим разом. Таким чином, те й друге спільно існує в природі, що ховає в собі різнорідні речі й процеси, з яких одні є випадкові, а другі необхідні, при чому важливо тільки те, щоб обидві категорії цих ознак не змішати між собою. Можна уважати, наприклад, рішаючі прикмети роду за необхідність, а другі властивості індивідів того ж самого роду можна вважати за випадковість; це стосується і до кришталів, і до рослин та звірят. При чому нижча група буде знову випадковою у відношенні до вищої, так що вважається за випадковість, наявність різних видів genus felis або agnus, або кількість родів і порядків в одній класі, або кількість одиниць кожного такого виду, або як багато різних родів звірят є в даній місцевості, або яка взагалі фавна, флора. І опісля об'являється необхідне, як одиноке науково цікаве, а випадкове для науки є байдужим. Це значить: що те, що можна підвести під закон, цеб-то: те, що відоме, є цікаве,

а те, що не можна підвести під закон, цеб-то те, що невідоме, є байдуже, його можна занедбати. Але з цим перестає існувати всяка наука, тому що вона мусить дослідити якраз те, чого ми не знаємо. Це значить: все те, що можна підвести під загальні закони, вважається за необхідне, а те, що не підходить, — за випадкове. Кожний бачить, що це така сама наука, як та, що все те, що може пояснити, називає природним, а те, що не піддається з'ясованню, ховає за надприродні причини. При тому для справи залишається цілком байдуже, як ми назвемо причину нез'ясованого — випадком чи богом. Обидві ці назви тільки висловлюють: я не знаю цього й тому це не відноситься до науки. Наука перестає бути там, де губить силу потрібний звязок.

Проти цього виступає детермінізм, що перейшов до природознавства з французького матеріялізму, який думав покінчити з випадковістю тим, що її взагалі заперечує. Згідно з цим розумінням у природі панує проста пряма необхідність. Що цей стручок має п'ять, а не чотири або шість горошинок, що хвіст цього собаки довший на п'ять дюймів, що цю клеверну квітку бджола заплідніла цього року, а ту ні, при цьому зазначена бджола в зазначений час, що це зазначене сім'я левового зуба занесено вітром зійшло, а друге ні, що минулої ночи мене вкусила блоха о четвертій годині ранку, а не о третій або п'ятій, і саме в праве плече, а не в ліве, стегно — все це є факти, визвані невідмінним звязком (Verkettung) причини й наслідку, через непохитну потребу, а саме так, що вже газова куля, з якої виникла сонячна система, була так заложена, що ці явища мусили статися так, а не инакше. З такого роду необхідністю ми також не виберемося з теологічного розуміння природи. Для науки зовсім байдуже, чи ми це з Агустином і Кальвіном назвемо вічним рішенням бога, чи з турком кісметом, чи необхідністю. Ні в одному з цих разів (Fälle[1]) не може бути мови про дослід причинового ланцюга, тому ми так само мудрі в одному разі (Fall), як і в другому; так звана необхідність залишається пустою фразою, а через те залишається також і випадок (Zufall) тим, чим він був. Так довго, доки ми не зможемо доказати, від чого залежить число горошинок у стручку, воно залишається випадковим, а від того, що нам будуть твердити, що цей факт передбачений уже в первісній конституції, ми не підемо ані на крок уперед. Що більше, наука, яка взялася прослідити цей казус з окремим стручком, не була б більше ніякою наукою, а тільки справжньою забавою; бо цей самий стручок має ще безліч инших, індивідуальних, властивостей, як випадкових: відтінок фарби, товщина і твердість шкарлупи, величина горошин, не згадуючи вже про індивідуальні особливості, що доступні тільки мікроскопові. Таким чином, з одним стручком прийшлося б нам

[1]) Ні в українській, ні в російській мові немає відповідного слова на німецьке Fall, а переводиться, як і Zufall, через випадок, случай, що, проте, не зовсім правильно. — П. Д.

більше прослідити каузальних звязків, ніж у стані їх розвязати всі ботаники на світі.

Отже, випадковість не з'ясовується тут із необхідности, що-більше необхідність зводиться до витвору чисто випадкового. Якщо факт, що зазначений стручок містить у собі шість горошинок, а не п'ять або сім, покоїться на тому самому порядку, що й закон руху сонячної системи або закон переміни енергії, тоді в дійсності випадковість не піднімається до необхідности, а, навпаки, необхідність деградується до випадковости. Що-більше, можна, скільки душа забажає, запевняти, що різновидність органічних та неорганічних видів та індивідів, які знаходяться біля себе на визначеній ділянці, основується на непорушній необхідності, то для поодиноких родів та індивідів вона буде, як і була, випадковою. Для окремого звіряти випадковим є те, де воно родилось, серед якого оточення воно живе, які та скільки ворогів йому загрожують. Для матерії рослин це випадкове: куди вітер занесе її сім'я, де сім'я найде грунт, з якої воно виросте, і запевнення, що тут усе залежить від непорушної необхідности, являється жалюгідною втіхою. Хаотичне перемішання, Zusammenwürfelung, предметів природи в якій-небудь визначеній ділянці, що-більше, на всій землі залишається при всій предетермінації від вічности тим, чим воно було — випадковим"[1]). Яка близька остання думка своєю суттю до думки Гегеля про „absolute Unruhe des Werdens"! Ми нарочито навели хоч і довгий, але дуже важливий розділ з „Діялектики природи" Енгельса, де чітко, виразно сказано так, що всякі двобічні тлумачення будуть звичайною еквілібристикою слабих мозків — як і що треба розуміти під випадковістю. Не можна сказати, що наші шановні професори від філософії не знають цих місць із Енгельса; знати то знають, та тільки, стоячи на грунті механістичного матеріялізму, пробують, хоч і дуже невдало, ревізнути марксизм, стягуючи його з височин діялектичного матеріялізму до фаталістичного детермінізму XVIII віку.

Які основні думки криються у наведенім уривку з Енгельса?

1) Що не можна протиставити категорію випадковости категорії необхідности. Таке протиставлення є метафізичне.

2) Називати причину нез'ясованого випадком або богом — це однаково.

3) Детермінізм французьких матеріялістів, що відкидає категорію випадковости зовсім, не розвязує цього питання і в нього „необхідність" — пуста фраза, а випадок залишається тим, чим він був і раніш. Беззмістовний механічний детермінізм заперечує випадковість у загальному, щоб на практиці визнати її в кожному окремому факті; і саму необхідність зводить до випадковости.

[1]) Engels. „Die Naturdialektik", нім. текст, ст. 191—192. Підкреслення наше — П. Д.

4) При всій силі предетермінації, що панує від вічности, перемішання речей природи на всій землі, як це бачимо ще й з другого місця Енгельса, взагалі є випадкове.

5) А з цього висновок: категорія випадковости не суб'єктивна, а об'єктивна та існує, не зважаючи на наше „я", наше знання чи незнання.

Що ж на це кажуть наші механісти? На превеликий жаль, вони, не зважаючи на безстрашну хоробрість пускатись зі зажмуреними очима в царину філософії на відважні й необмежені подвиги, опинились в ролі того бідолашного сліпця, що, ударившись об камінь та падаючи на землю, лає камінь, забуваючи, що не камінь причиною цьому, а його сліпота. Попавши у безвихідне становище через свої вульгаризаторські механістичні принципи, вони лають „вся і всіх", тільки не себе за свою сліпоту. Правда, тут не просто куряча сліпота, а щось гірше, коли візьмемо під увагу особливо такі трофеї перельманівських рейдів у царині філософії: „Не только Енгельс, но и Борель, Планк и Гегель отрицают об'ективность случайности" [1]); „Мы видим, что для Енгельса существует „случайность" в кавычках, случайность кажущаяся" [2]); і знову: „И Планк, и Борель, и Енгельс бьют в одну точку: об'ективной случайности в природе не существует" [3]). А особливо вже чомусь нашим трубадурам від вульгаризму та наукової ігноранції подобалось доказувати, що ніхто инший, як тільки власне сам Гегель теж проти об'єктивности категорії випадковости. Цей факт варто навести, як прообраз того, на яких глибоких філософських та наукових основах ґрунтується взагалі теорія наших механістів. Цікава метода. Береться таку цитату Гегеля „Справедливо, що наука, а надто філософія, має своїм предметом пізнати необхідність, захована за ніби видною випадковістю. Але не слід думати, що випадковість є лише продукт суб'єктивного мислення і що треба відкидати її, щоб дійти істини". І, бачите, ця цитата повинна говорити за те, що Гегель розумів випадковість, як суб'єктивну категорію! Наші перельманівські механісти хотіли довести, що категорію випадковости можна брати тільки в „лапках", а вийшло, що вся їхня теорія, яка претендує бути науковою, таки виявила себе науковою, та тільки в „лапках". Бачимо, наші механісти, свідомо чи несвідомо, це байдуже, йдуть по лінії ліквідації основних принципів діялектичного матеріялізму. Тому-то для них не випадковою здається й спорідненість їх із Махом у розумінні проблеми випадковости. Ось що каже Мах про випадковість: „Ми не в силі творити невідомі факти, залежність яких від умовин, що знаходяться у сфері нашої власти, нам невідома. Вони появляються поза нашим бажанням, непредбачені нами або наперекір нашим передбаченням, творяться випадково, ц.-т. за умов,

[1]) „Диалектика в природе", № 2, ст. 276.
[2]) Ibidem, ст. 274.
[3]) Ibidem, ст. 277.

які, звичайно, не є без порядку, але вони нам невідомі та від нас незалежні“ [1]). Як бачимо, наші механісти прекрасно повторяють за Махом.

Тут цікаво ще зазначити, що такого самого погляду дотримується й Кавтський — у своїй двотомовій праці „Materialistische Geshichtsauffassung“. Про випадковість він так говорить: „Таким чином складається в нас переконання, що кінець-кінцем усі процеси в світі основуються на закономірних звязках, що кожне явище має свою причину не тільки в розумінні des gemeinsten Verstandesgebrvraûchs якогось приводу, що може бути також випадковим, але причину, що являється необхідною ланкою ланцюга причин і діянь. Згідно з цим переконанням немає в світі ніякого випадку, протилежність між випадком і необхідністю існує не зовні, а в нас. Випадковим є для нас все те, що його причина нам невідома, або що його поодиноку дію ми не змогли розчинити до решти в елементах, що повторюються, а тому виявляють правильність. В такому розумінні ми можемо сказати, що немає ніякого випадку, нічого поодинокого, нічого одноразового“ [2]).

Це дуже характеристично, тому що Кавтський у своїй загальній методологічній постановці, не зважаючи на його залицяння до ідеалізму Канта, а, може, якраз і через це — вульгарний механіст. Взагалі потрібно тут підкреслити дуже близьку спорідненість наших деяких механістів з Кавтським, бо і наші механісти, як і Кавтський — кожний по різному, але з одною метою, б'ють атаками в основи нашої марксівської філософії, підривають головні принципи діялектичного матеріялізму. Ось що каже Кавтський про філософію: „Філософія цікавить нас тут лише остільки, оскільки вона стосується до матеріялістичного розуміння історії. А це (матеріялістичне розуміння історії — П. Д.) можна об'єднати не тільки з Махом, Авенаріусом, але навіть і з деякою иншою філософією“ [3]). Satis!, бо за Кавтським марксівської філософії немає! Чи це не нагадує нам дещо наших механістів?

Отже, ревізіоніст Кавтський, коли хоче бути вірним собі, не може ніяк визнати принципів діялектичного матеріялізму, тому він шукає, як колись Бернштайн, „обгрунтування в инших філософіях“, хоч на словах Кавтський ніби й визнає ще діялектичний матеріялізм. Пропонуючи примирення діялектичного матеріялізму з махізмом, і навіть ще з „иншою філософією“, він зайвий раз демонструє своє заперечення марксизму взагалі. „Zurück zum Kant“ — це філософський місток марксівських ренегатів, що веде прямо в обійми буржуазної філософії, а через неї до льокайської політики на користь

[1]) E. Mах. „Познание и заблуждение“, ст. 257.
[2]) Kautsky: „Materialistische Geschichauffassung“, ст. 86.
[3]) Ibidem, ст 28.

буржуазії; Кавтський цей місток перейшов уже давно, остання праця — це тільки „наукове обґрунтування“ цього переходу. Проблема випадковости — це одна із ступенів переходу, і Кавтський покотився по ній легко. Тут можна сказати, що філософський вульґаризм (а Кавтський, між иншим, ніколи не брав філософських проблем глибоко, а лише побіжно, про що й сам каже) і механізм стелять килимом дорогу до опортунізму, до ревізіонізму. Про це не повинні забувати наші механісти, а особливо ті, що думають, що слово „механістичний“ може врятувати від вульґарного механічного матеріялізму минулих віків. Це має своє значіння і в прикладі до розвязання проблеми випадковости.

Для скріплення своїх „наукових“ тверджень наші механісти звичайно люблять козиряти своїми зісланнями на авторитети сучасних конкретних наук з ділянки природознавства. Така доля постигла й Планка, який в майстерних руках механістів повинен доказати „суб'єктивність“ категорії випадковости. Ми вже з вищенаведеного бачили, як до речи й талановито наші механісти „перетягали“ на свою сторону Енгельса й навіть Гегеля, точнісінько так виходить у них і з Планком. „У всякому разі, — каже Планк, — зовсім неправильно було б вбачати корінну ріжницю в тім, що в царині природничих наук закономірність всюди абсолютна і хід явищ визначений з необхідністю, що не допускає виїмків, між тим як у духовній ділянці змагання найти причину, залежність натрапляє часами на самовільність та випадковість. Адже, з одного боку, кожне наукове думання, навіть у найдальших верхів'ях людського духу, невідмінно керується припущенням, що в найглибшій основі явищ лежить абсолютна закономірність, яка не залежить від самоволі та випадковости. З другого боку, в найточнішій із природничих наук — фізиці, — часто доводиться оперувати з явищами, закономірний звязок між якими поки-що цілком не виявлений, тому їх, без сумніву, мусимо вважати за випадкові в найточнішому значінні цього слова“ [1]). І, як приклад, Планк бере вибух радіоактивних атомів [2]), а саме гіпотезу

[1]) М. Планк — стаття „Диалектическая и статистическая закономерность“ в збірнику „Физические очерки“, ст. 69.

[2]) Цікаво, що й відомий фізик та методолог Маріян Смолуховський, якого десятиліття смерти минуло якраз у вересні м/р., у своїй статті, присвяченій Планкові, теж саме визнає об'єктивність випадкового у фізиці і, як ілюстрацію, бере розпад радіоактивного атому. Він каже: „Для того, щоб зробити ще більше ясними закони фізичної випадковости і поняття об'єктивної цілком незалежної від людського пізнання правдоподібности, розгляньмо на заключення ще одно явище, яке може рахуватися найбільше досконалим типом того, що ми назвали „випадковим“, а саме випадок радіоактивного розпаду атома. Як відомо, з бігом часу атоми радія перетерплюють переміну, викидаючи кожний частинку, перемінюючись в атоми еманацій, при тому в атомах радія не помітно найменшої прогресивної еволюції (по взірцеві старіння організму). Коли свавільний атом, за яким ми стежимо, проходить переміну — діло абсолютної випадковости“. Але, що для насдуже важно, „випадковість панує закономірним чином“. М. Смолуховский. „О понятии случайности и о происхождении законов вероятности в физике“. „Под Знам. Маркс.“, 1926, № 9, ст. 160 і 154.

Rutherford'a та Soddy. Для чого який-небудь атом, що пролежав багато мільйонів років цілком непорушно, незмінним і пасивним біля своїх товаришів-сусідів, нараз ламає добросусідські відношення спокійного товариша й вибухає без усякої причини миттю на протязі безконечно малого часу? І дійсно, скажемо ми, чому в французьку революц'ю якраз дрібний корсиканець мусив стать Наполеоном І, виразником і носієм буржуазного меча, замість того, щоб, наприклад,— як Плеханов каже,— загинути у Кавказьких горах бідним офіцером? Чому цей атом, а не инший, чому цей індивід, а не инший? Скажуть — закономірна необхідність. Але ми вже чули від Енгельса, що подібна до цього закономірна необхідність рівняється тій самій необхідності, що блоха вкусила о третій годині, а не о пятій і т. д., що в Наполеона, наприклад, верховий кінь був чорний з білою зіркою на чолі, а не білий з чорною зіркою на чолі. Правда, це все причиново визначене, необхідне, але з такою необхідністю ми однаково мудрі, як і без неї, тому що така необхідність „залишається пустою фразою, а через те і випадок теж залишається тим, чим він був"[1]). Механістам, чи то пак, нашим суб'єктивістам Планк помагає, як мертвому кадило. Пригляньмося ближче. Хваляться, що „навіть буржуазний професор Планк примушений заявити: „явища через те випадкові, що закономірний звязок їх ще не з'ясований"[2]). Правильно, але чому механісти тут не згадають фрази Планка, сказаної кілька рядків вище в його статті: „Кожна наукова думка, навіть у найдальших верхів'ях людського духу, невідмінно керується припущенням, що в найглибшій основі явищ лежить закономірність". Що, до чого — нашим механістам таки важко зрозуміти. Сам заголовок статті вказує на те, що Планк не просто випадковість бере, як „незнання причини явища", а він звязує, робить у своїй промові вступ до підкреслення значіння статистичної методи, „з розробленням якої тісно звязаний розвиток всієї сучасної теоретичної фізики"[3]), методи, що тісно звязана з розробленням теорії правдоподібностей.

Та механісти ніяк не можуть зрозуміти того і забувають що Енгельс якраз так різко підкреслює, що протиставляти випадковість необхідності, це значить потрапляти в полон метафізики. І, дійсно, до метафізики вони докотились: що це не голословно, видно хоч би з того ідилічного сусідства, у якому знаходяться наші механістичні невдатники з таким представником західньо-европейського механізму, як Karl Sapper, який каже: „Де ми не можемо пізнати внутрішньої закономірности в порядку складових частин оформленого тіла, ми його форму назовемо випадковою"[4]). Цей же самий Sapper, починає теж з того, що „матеріяльний світ складається з тілець, які у своїх останніх складових

[1]) Енгельс. „Діялектика природи", нім. текст, ст. 192.
[2]) „Диалектика в природе", збірн. № 2, ст. 276.
[3]) М. Планк. „Физические очерки", ст. 70.
[4]) Karl Sapper. „Das Element der Wirklichkeit und die Welt der Erfahrung", ст. 123.

частичках (елементи, речовини) виявляють тільки кількісні, а не якісні ріжниці; ріжниці якости мусять бути зведені до ріжниць кількости"[1]), і кінчає постулятом „трансцендентальної телеології, яка проникає в природу як ціле". Тут в сотий і перший раз підтверджується тільки відома правда, що абсолютний детермінізм не рятує від телеології, а, навпаки, наштовхує на цей шлях. Це не спасає і тов. Вар'яша, який також, заперечуючи об'єктивність випадковости, протиставляє їй абсолютний детермінізм. Але навіть і деякі механісти, що підходять до розвязки проблеми випадковости з більшим апаратом філософського та загальнонаукового знання, ніж найновіші епігони механізму — Перельмани et cetera мусять признатись, що вся вселенна „предстоит перед нами как гигантский клубок, огромное скопление случайностей"[2]). До такого висновку дійшов тов. Васільєв у своїй статі проти абсолютного детермінізму Гольбаха, який, як ми знаємо, відкидав усяку випадковість: „между тем выводы, напрашивающиеся из его положений относительно причинности и законов природы, прямиком ставят нас лицом к лицу со случайностью"[3]). Тут до речи буде зауважити, що механістичний матеріялізм як філософсько-науковий напрямок це є хороба недорозвитку в процесі від стихійного матеріялізму, — на який натикає природознавця кожний факт його оточення та його науки, — до діялектичного матеріялізму. Не можна прослідити як на багатьох прикладах сучасної філософії, так і на історії деяких раніших філософських шкіл. Отже хто чим-раз більше наближається, пізнає принципи діялектики, той, само собою розуміється, збуває свій механізм; хто ж із свого незнання, нехтування діялектики будує принципи заперечення її, той звичайно на перший погляд ніби творить новий табор, новий напрямок у філософії, тільки тут забуває, що цей табор механістів старий, як філософське слово, та що він був ознакою недорозвитку філософської та наукової думки. І коли наші механісти особливо лізуть на котурни проти „гегеліянства", то прямо в око, а не в брову влучає Енгельс, коли говорить про сучасних механістів: „Разом з гегеліянством викинули за борт і діялектику якраз у той самий момент, коли діялектичний характер процесів природи став настирливо нав'язуватись думці, цеб-то тоді, коли тільки діялектика могла допомогти природознавству вибратись із труднощів"[4]). Не звертаючи уваги на те, що ніколи ще в історії людської науки такою переможною не була діялектична думка, як відбиток дійсного процесу в природі, як в наші дні, наші механісти, особливо природознавці, із заплющеними очима вперто тримаються минулого, цеб-то Гольбаха, Фохта, Бюхнера чи в крайньому разі Декарта. Далі

[1]) Karl Sapper. „Das Element der Wirklichkeit und die Welt der Erfahrung", cr. IX.

[2]) С. Васильев. „К характеристике механического материализма". „Диалектика в природе", зб. № 2, ст. 20.

[3]) Ibidem,

[4]) Енгельс. „Діялектика природи", нім. текст., ст., 126. „Стара передмова до Анти-Дюрінга".

них — ні кроку. Енгельс яскраво з'ясував причину такого становища. Посилаючись на Вірхова про те, що кожний природознавець по суті поза спеціяльністю є vulgo профаном, Енгельс каже, що сучасні природознавці — недоуки в галузі того, що називалося до цього часу філософією. Дійсно, можливо, що багато тверджень з боку механістів розвіялось би при докладнішому ознайомленні та перетравленні основ діялектики навіть того самого Гегеля, якого механісти вважають за причину всіх „зол" на нашому філософському фронті. І помимо того, що механісти твердо й непохитно заявляють, що „путать и блуждать не приходится", і це якраз відносно проблеми випадковости спеціяльно, ми собі дозволимо сказати, що якраз вони і плутають, і блудять, бо для них те, „що називалось до цього часу філософією", є terra incognita, і тому їм не Гегеля треба обвинувачувати, а себе за свою „філософську сліпоту", за свою науковість у „лапках".

Коли ми розглянули питання про те, як розглядалось проблему випадковости у класичних творах марксизму Енгельса та Плеханова та як її зараз коверкають ніби-то в ім'я марксизму наші механісти, цікаво ж таки знать, як ставився до проблеми випадковости та як її розвязував сам Маркс? В „Капіталі" ми находимо чимало місць, які логічно можна розвинути до розуміння випадку, як об'єктивної категорії, як форми виявлення необхідности. Візьмімо у Маркса хоч би таке місце: „За капіталістичного виробництва взагалі всякий загальний закон здійснюється тільки як домінантна тенденція дуже заплутаним і приблизним чином, як деяка середня постійних хитань, що ніколи не може бути точно установлена" [1]). А що ж це означає? Це треба розуміти так, що сама суть явища не завжди збігається з формою його вияву, що останнє дуже часто заплутується в цілу низку випадковостей, цілу масу зовнішніх явищ, з якими зустрічається. Головна тенденція — „домінантна тенденція" — „може пробивати собі шлях крізь хаотичність явищ". Це, що Маркс називає „домінантна тенденція", і є, власне, те, що можна назвати „внутрішня необхідність" чи навіть можна назвати „іманентна необхідність". Але, спитають, невже Маркс ніде прямо не говорить про випадковість, щоб без інтерпретації та доповнень було можна пізнати недвозначне розуміння випадковости? Абстрагуючись від того, що із всієї методології Маркса зарисовується ясно категорія випадковости як об'єктивна та як форма вияву необхідности, ми все-таки дозволимо собі зіслатись на точну цитату Маркса, яку дотепер у дискусії навколо проблеми випадковости ніде не зустрічали і яку ми наведемо тут цілою вперше. „Творити світову історію, — каже Маркс, — було б, звичайно, дуже вигідно, якби боротьба зачиналася тільки під умовою неминуче вигідних шансів. З другого боку, історія мала б дуже містичний характер, якби „випадковості"

[1]) Маркс. „Капітал", т. III, ч. I, ст. 139. Переклад Степанова.

ніякої ролі не відогравали. Ці випадковості входять, звичайно, сами складовою частиною до загального розвитку, вирівнюючись з иншими випадковостями. Але прискорення й затриманість на спільнім ступені залежить від цих „випадковостей", серед яких фігурує також і такий „випадок", як характер людей, що стоять спочатку у керми руху. Рішаючого невигідного „випадку" на цей раз не можна ні в якому разі шукати в загальних умовах французького суспільства, а в присутності у Франції прусаків під самим Парижем" [1]). Чи бодай одним словом цитата Маркса руйнує всі твердження Енгельса, а потім Плеханова про випадковість? Нічого подібного. Якраз, навпаки, як бачимо, енгельсівське та плехановське розвязання проблеми цілковито виходить із методологічної постановки питання в Маркса. Для Паризької Комуни присутність німців під Парижем — це випадок, що зіграв рішаючу ролю. Без сумніву, присутність німецької армії під Парижем була необхідна, але звалювати все в одну кучу сірої необхідности — це не значить розвязати правильно питання, а тільки підкреслити, що історія має „містичний характер", і, дійсно, як це ми бачили з попереднього, абсолютна сіра необхідність механістів не тільки не двигає „науки ані кроку вперед", а, навпаки, зводить усе до фідеїзму, до містицизму. Візьмімо, наприклад, такий ще факт, як присутність чеського легіону на Сибіру в час пролетарської революції. Для кожного ясно, яку ролю зіграв цей легіон у справі організації тамошньої контр-революції, але ясно й те, що чехи на Сибіру — це випадок, який зіграв ролю сильного гальма, а ніяк не сторона необхідности пролетарської революції на Сибіру. Хто не вміє розділяти, диференціювати цих двох без сумніву причинових, а, як таких, і необхідних рядів, той правильної аналізи явища дать не може і кінець-кінцем мусить докотитись до містицизму.

Подібно справу розбирає й Ленін, коли він говорить про різні можливості розвитку селянського господарства. Там, де є діяння різних однаковозначимих можливостей, там проявляє себе і випадковість. Що одна, а не друга можливість переходить в реальну дійсність і що якраз така, а не друга,— це все результат діяння зовнішніх явищ, цеб-то випадкових. І що селянське господарство у нас развивається по тій, а не другій лінії, то тут грають ролю навіть такі випадкові явища, як „характер людей, що стоять у керми руху".

Підсумувавши все сказане Марксом, Енгельсом, Плехановом та Леніном що до проблеми випадковости, мусимо прийти до висновку, що в наших механістів справа не зводиться до просто хибного з'ясування цих слів чи тих цитат основоположників діялектичного матеріялізму. а до свідомого заперечення

[1]) Карл Маркс. Письма до Кугельмана з 17/IV 1871 р. Переклад і примітки Адоратського. 1923, ст. 251 — 252.

основних принципів марксівської філософії, до філософського ревізіонізму, до пропагування ідей махізму, поминувши ніби-то зовнішнє розходження з махізмом.

III

Наші механісти особливо напосіли на тов. Деборіна, якого вважають за батька „неогегеліянства" та відновителя „схоластицизму" в нашій марксівській філософії. І з повним правом нападають механісти якраз на тов. Деборіна, тому що він дійсно перший у післявоєнній марксівській філософській літературі поставив на всю ширину питання далъшого опрацьовання марксівської філософської методології, твердо дотримуючись діялектичних принципів Маркса, Енгельса та Плеханова. Тов. Деборіну першому належить заслуга відпору тій навалі вульгарного матеріялізму, що із зрозумілих причин у нас мала місце після Жовтневої революції. Ця навала, прикриваючись прапором марксизму з ім'ям Енгельса та Леніна на устах, у своїм ревізіонізмі доходила до цілковитого заперечення філософії, до нечуваного упрощення в соціології та психології. У своїм завзятті здавалось механістам, що вони посіли камінь мудрости, винахід якого з таким шумом прокламував у свій час Енчмен, Мінін та инші. Після деякого холодного душу з боку якраз тов. Деборіна енчменіяда та мінінщина розвіялись, але зате крок за кроком почали наступ на діялектичний матеріялізм природознавці-механісти, що об'єднуються біля Тимірязівського інституту. За чистоту діялектичного матеріялізму проти всякого вульгаризаторства перший почав боротьбу якраз тов. Деборін, гуртуючи біля себе цілу групу молодих товаришів, що їх механісти чомусь (їм здається) згірдливо називають „деборінцями".

Поряд багатьох инших питань, як от: кількости, якости зводимости й т. д., прийшлось тов. Деборіну боронити діялектичний матеріялізм і по проблемі випадковости проти фаталістичного сіроманства з боку наших механістів. Прекрасну й чітку розвязку питання про випадковість дає тов. Деборін, стоячи на принципах Енгельса та послідовно розвиваючи їх у своїй статті „Енгельс и диалектика в биологии" [1]). Не можна відокремлювати необхідність від випадковости, бо, власне кажучи, „случайное совпадает с внешней необходимостью" [2]). Що ж таке випадок? Випадком, каже тов. Деборін, називаємо все те, що „обусловливается чисто внешними условиями, не вытекающими из необходимой природы вещей". Як це розуміти? Візьмімо, наприклад, хоч би останню міжнародню капіталістичну війну; вона була необхідна, з огляду на суперечності, що склалися внутрі міжнародніх капіталістичних відносин і які згідно з капіталістичними

[1]) „Под Знам. Марксизма", 1926 р., 1 — 2 част.
[2]) Ibidem, ст. 78.

законами мусили вилитись у ту криваву різню людей, що історія скромно називає — „війна 1914 — 1918 р.". Але те: 1) що ця війна почалася з убивства якраз принца Фердінанда та його жінки, 2) що якраз у місті Сараєві, а не в Спалато, скажім, або Баналуках чи Загребі, 3) що якраз юнак Принцип, а не якийсь Мілорадович або хтось іще такий забив Фердінанда, 4) що в місяці червні і такого-то дня, а не в липні чи серпні другого дня, 5) що в таку годину на отакому місці дороги, а не в иншу годину і не на иншому місці і т. д. й т. д.—це все явища випадкові, такі явища, що ані трошки не виникали із внутрішньої необхідности міжнародньої капіталістичної війни. Могли бути тисячі й инших можливостей, що призвели б до війни. Це ясно хоч би навіть із тих зараз загальновідомих дипломатичних таємниць, які доказують, що про необхідність війни „турбувались" довго ще до сараєвського вбивства [1]).

Але хіба звідци виходить, що всі ці явища, які ми назвали випадковими, не є необхідні? Нічого подібного, вони являються так само необхідні, а, власне, вони являються формою вияву необхідности.

Багато було можливостей для спровокування війни, але ці можливості були тільки в потенції, словом, вони могли бути, але те, що тільки може бути, не значить, що воно є вже реальне; і ось, як тільки одна з багатьох можливостей торкається лінії внутрішньої необхідности, вона стає так само вже необхідністю, бо вона стає формою вияву, реалізації в конкретне буття процесу необхідности. Царство можливости — це багатогранне дзеркало, через яке виявляє себе необхідність; отже, коли одна можливість уже зіткнулася з внутрішньою необхідністю, то тоді тільки ця можливість переходить у форму вияву необхідности, цеб-то необхідности як процесу.

Візьмімо ще такий приклад: смерть, загибіль нашої планети — землі. Що земля мала свій початок і буде мати свій кінець, так це, мабуть, крім старих „научних" девоток, ніхто серйозно не береться заперечувати, і, що й початок і кінець землі випадкові, це також, якщо вдуматися, не можна буде заперечувати. Що земля повстала випадково, як прояв необхідности процесу руху матерії, про це згадує і Енгельс, а що вона так само випадково може загинути, це стає ясним із таких можливостей, що стоять перед землею: зустріч із блудними кометами і — як наслідок — розбиття і багато инших можливостей кінця землі, яких людський розум, може, зараз і не знає, але це не значить, що в природі таких можливостей немає. В загальному діялектичному процесі переміни одної форми руху матерії в иншу це є необхідність, а форми вияву цієї необхідности можуть бути дуже різні і відмінні. Смерть землі „прописана" їй у необхідності розвитку життя й смерти, в процесі руху матерії, але, що ця смерть як необхідність

[1]) Дуже гарно цей матеріял представлений у книжці М. Покровського „Очерки по истории революционного движения в России XIX и XX в.".

станеться в зустрічі з цією блудною кометою чи другою, згорить вона чи захолоне, а потім розіб'ється, чи розіб'ється при повному житті на землі, за яку годину чи хвилину, чи з перебігом цілих тисячоліть — це буде випадково й не б і л ь ш е. Але ясно, що ця випадковість є тільки вияв форм реалізації, здійснення необхідности — смерти землі. Цим ми хочемо тільки сказати, що смерть землі є необхідна, але форма реалізації смерти може бути різна; ми заперечуємо проти фаталістичної постановки, п р о т и а б с о л ю т н о г о д е т е р м і н і з м у, що так тільки буде, а не инакше, що це дано з самого початку існування, з моменту формування сонячної системи із газового стану, як внутрішня необхідність. Форми вияву є випадкові. Із сказаного ясно, що в такому розумінні не може бути й мови про випадковість, як щось безпричинове чи не необхідне, але в такому разі випадковість не є і суб'єктивна. Візьмімо ще один приклад із життям людини. Ніхто не заперечує, що людина мусить умерти, що це є необхідність, іменно внутрішня необхідність, яка заложена в людині, але і ніхто не може сказати, що людина мусить умерти такою смертю, а не инакшою. Всі людські хвороби на світі є випадкові що до необхідности смерти людини, але в той же час хвороба є форма вияву необхідности — смерти людини. Перед людиною кожний момент стоять цілі тисячі можливостей умерти. Що ж із цього виходить, що коли робітник гине на заводі від машини, це значить йому на роду було написано, що він мусить від машини вмерти та іменно такої? Або ще краще. Коли робітник умирає від машини, так це значить, що ми не знаємо причин цієї смерти цього робітника і тому її називаємо випадковою смертю? Очевидно, не так! Ми прекрасно знаємо, і це знає кожний робітник, ідучи на роботу, що він може вмерти, і знає від чого, і все-таки його смерть буде випадком. Де написано і ким сказано, що робітник Іванов мусить загинути сьогодні о 3 годині і 15 хвилин дня від машини чи другий у шахті? Знають же вони, усвідомляють собі, що вони можуть загинути? Так. Знають причини? Так. Перестане їхня смерть бути випадковою чи ні? Н і, б о в о н а б у д е в и п а д к о в а! Ну, як же ж тепер? Обмежуватись тільки тим, що це є причинове, наївно, тому що цього ніколи й ніде ніхто з марксистів не заперечував, до питання треба підійти щільно, не із засліпленими очима триматися з тремтячою душею причиновости, а треба пригляну-тись, зрозуміти, як ця причиновість проявляється. Що ж тоді випадок?— „Випадкове — це щось таке, що обумовлено, або — як Гегель каже — положено тільки другим, цеб-то не власною необхідною природою його". Перед робітником, що вмирає сьогодні від машини, були численні можливості иншої смерти. Не внутрішня необхідність смерти визначила такий спосіб його смерти, а щось инше, не внутрішня природа, а щось инше. Це обумовлюється тим, що життя не є пряма лінія, що дана з початку до кінця, а тільки „абсолютне неспокійне

ставання" одно з другого, перехрещування одно з другим. Тут-то і починається поле випадковости. Дуже багато клопоту ніби наробив приклад із карнізом, що валиться на голову байдужому громадянинові. Він повинен доказати всю правильність суб'єктивности. От, мов, тим, що громадянин не знає причин обвалу, для нього це випадок! Не так, бо за дві хвилини можна знайти причину обвалу, і все-таки обвал на голову буде випадковий. Випадковий не тому, що ми не знаємо причини обвалу, а тому, що він падає на голову якраз такого-то громадянина й т. д. Ніде не лежить у внутрішній природі (необхідности) громадянина А, який іде собі спокійно із служби додому, що він мусить покінчити сьогодні в 3. 23 життя під трамваєм. Говорити про таку внутрішню необхідність системи організму громадянина А було б дарма і в той же час його смерть під трамваєм буде необхідною, але випадкового характеру, тому що ця смерть прийшла із зовні з діяння зовнішніх чинників, які нічуть не заложені „у властивій необхідній природі" громадянина А.

Дуже гарний приклад проявлення випадковости дає тов. Вишневський: „В місті повстання. По вулицях ходять патрулі. Де-не-де рідка перестрілка. Маленька дівчинка біжить у крамницю за покупками. Нараз „шальна" куля вціляє дівчинку й убиває на місці. Знову пересічення двох причинових рядів, одного з одним безпосередньо не звязаних. І ми кажем, що смерть прийшла випадково"[1]). Ясно, що ніде й ніким не було предетерміновано, що така-то, іменно така, а не друга дитина і саме дівчинка, а не хлопець і т. д. й т. д. мусить впасти жертвою необхідности громадянської війни. Цілком очевидно, що це тільки випадковий збіг умов.

Візьмімо ще такий приклад: із яблуневого зерняти з внутрішньою необхідністю виростає дерево—яблуня; ясно, що це внутрішньо необхідне, а чи ростиме це дерево і як ростиме, так це вже не внутрішня, а, так би мовити, зовнішня необхідність. Тут виступає вже випадковість. У суспільному житті зустрічаємо також подібні випадки, звичайно, характерні рисами суспільного життя. Візьмімо, наприклад, факти народження Леніна: 1) в Симбірську, 2) 10 квітня 1870 р., 3) родився русявим, а не чорнявим, 4) носив бороду й т. д.; все це явища, без сумніву, чисто випадкового характеру, оскільки вони ні трошки не звязані з необхідністю появи вождя революційного пролетаріяту Росії. Далі, сам Ленін, як людина, чисто випадкове явище що до необхідности пролетарської революції в Росії та инших країнах. Якби не було Леніна, то це не значить, що не було б пролетарської революції в Росії, нічого подібного: вона була б, та мала б, можливо, лише дещо инші риси в своїй фізіономії. Енгельс каже: „Але якщо ми викреслимо дану людину, то виникає питання про другу, яка

[1]) Ф. Ф. Вишневский. „Исторический материализм", ст. 35.

замінила б її, і така заміна найдеться,— tant bien que mal,— все одно раніш чи пізніш, а найдеться"[1]). Вождь міг бути инший, його можна замінити, але революції відмінити не можна. Вона мусила бути, тільки могла носити деякі відмінні риси, саме випадкові риси, але стержень, внутрішня необхідність революції залишається та сама. Далі, що до необхідности революції в Росії є випадковістю голод, що в нас був 1920 — 21 р. Ніде не було сказано, ніде не предетерміновано, що з моментом вибуху пролетарської революції в Росії повинна обрушитись стихійна посуха. Це тільки явище, що приплелося зовні до пролетарської революції. Я ні трошки тут не думаю заперечувати, що голод був строго спричинений: це ясно з попередніх наших тверджень, так само не хочу заперечувати й того, що громадянська війна ускладнила голод, але тут треба підкреслити те, що коли ми яке-небудь явище аналізуємо, то ми в першу чергу повинні брати на увагу те, що складає суть, специфічність, міру даного явища, а потім вже всі побічні риси, що стали за результат стику даного явища з другим. Маючи це на увазі, ясно, що голод був стихійне природне явище, як наслідок посухи, і тому для пролетарської революції явищем випадковим.

Коли ми ще раз переглянемо всі випадки суспільного життя, що тут наведено, то побачимо, що випадки є дуже різноманітні в своїому значінні що до свого впливу на дальший хід розвитку лінії внутрішньої необхідности, отже, для людської історії зовсім не має значіння факт, що Ленін родився в Симбірську в такий-то час, що він був русявий, а не чорнявий, носив бороду й т. ин., але велике значіння вже має сам факт, що це був саме Ленін, геніяльний вождь, хоч він і не міг би був змінити залізної внутрішньої необхідности пролетарської революції. Кожний з нас знає, яке велике ускладнення пролетарської революції заподіяв голод[2]). Значить, є випадки глибокого значіння, меншого і зовсім байдужого в розумінні свого впливу на розвиток прямої внутрішньої необхідности якого-небудь соціяльного явища. Треба зазначити, що це саме стосується і до явищ у природі. Візьмімо знов таки своє яблуневе зернятко; з нього з внутрішньою необхідністю мусить вирости яблуневе дерево, але перший випадок: маленького яблуневого паростка, що тільки з землі пробився, оточує „паразит-трава", вона забирає його життьові соки, заглушає його, дерева заслоняють йому сонце, підсоння не зовсім сприятне, наслідок — деревце миршавітиме; другий випадок: грім ударяє

[1]) Engels. Із листа від 1894 року, надрукованого в „Socialistischer Akademiker", 1895, ст. 373.

[2]) Голод у Рад. Союзі служив страшним і дуже часто успішним страшилом у руках буржуазії та соціял-демократів в Европі проти „більшовицьких експериментів".

в сусіднього дуба, який валиться на землю і притолочує, вбиває собою нашого маленького миршавенького яблуневого паростка; третій випадок: мисливець находить нашого паростка, викопує його, забирає до себе, дає відповідні умови, і наш миршавенький паросток розвивається у гарне яблуневе деревце. Прикладів таких сотні, тисячі, їх багацько, тому що вони творять життя! З наведених прикладів ми прекрасно бачимо, що різні випадки мають різні наслідки для росту деревця. Необхідність нашого зерняти — це рости, але над ним у повітрі й на землі нависає ціле царство можливостей, що від них залежить його ріст. Процес ставання — це чудесна, хоч і дуже бурхлива музика різних, прерізних варіянтів руху, неспокійної матерії, які ідуть не ізольовано, а звязано, сплітаються проміж собою. Що ж, нам суб'єктивісти скажуть, що дуб, звалений громом, придушив собою наш яблуневий паросток, так це випадок через те, що ми не знаємо причини явища? Це ж не так, бо ми прекрасно знаємо причину загибели яблуневого паростка і все-таки його смерть буде об'єктивно випадковою. Або ще один дуже характерний приклад із війни: іде підводний човен і зустрічає ворожого воєнного корабля; човен готується до наскоку на нього, але враз капітанові човна, що стежить за ворогом у перископ, спадає з очей пенсне, без якого він, як сліпий, нічого не бачить. Результат: замість переможного наскоку на ворога човен йде на дно моря — і то із-за пенсне. Що тут для вияснення допоможе сіра необхідність механістів. А такими сторінками книга життя повна!

Тут хоч би в коротких рисах цікаво відмітити, як же відносяться та як розвязують проблему випадковости сьогодні конкретні науки з різних ділянок людського знання. Може, дійсно твердження школи діялектичних матеріялістів, твердження Енгельса, Маркса та Плеханова, а за ними твердження „деборінської" школи, це тільки „схоластика" й т. д. Ні, нічого подібного! Конкретні здобутки різних ділянок емпіричного людського знання говорять не на користь наших механістів-суб'єктивістів. Всі учені, які дійсно намагаються найти закони діяння в природі і не одягають природу в шати ідеалізму та фідеїзму, а дійсно намагаються її пізнати, вивчити — ці учені признають випадковість, як об'єктивну категорію. І це зрозуміло, тому що дійсна наука, хоч і стихійно, але вона мусить керуватись у своїй праці діялектичними принципами, бо без діялектики немає і не може бути ніякої науки. І от, наприклад, дуже цікаву думку про випадковість походження життя на землі прекрасно з'ясовує відомий французький учений E. Perriet в своїй праці „La terre avant l'histoire", де він, критикуючи теорію Гекслі про „Bathybius haeckeli", яка буцім-то з'являла „фізичну основу життя", та взагалі теорії, що шукають початку життя в якомусь однородному елементові, обороняє ідею про комбінацію життя із різних елементів. „Життя при такому його розумінні", каже Перр'є,

„є діло не однієї речовини; воно є наслідком взаємочинности деякої кількости певних речовин“ [1]). Або знову: „якщо ми думаємо, що елементи, що здатні визвати життя, стикаючись один з одним, творилися в даний момент під впливом ще невідомих умов, вони повинні були зустрічатися й комбінуватися у різно можливих стосунках і найскладніші сполучення повинні були утворюватися разом із найпростішими. Відповідно до спеціяльних умов, за яких взаємочинність речовин, в и п а д к о в о (підкреслення наше.— П. Д.) зібраних до купи, вела до збільшення кількости цілого й склала найстаріші форми живої речовини; і ми повинні допустити, що такі маси живої речовини первісно були цілком аморфні й необмежених розмірів“ [2]).

Так само точно й недвозначно говорить про випадковість відома мадам Кюрі в звязку з радіоактивним розкладом атому. Вона недвозначно заявляє: „що розклад окремого атому є справа випадку“ [3]), або знову ще виразніше вона каже: „Мимоволі приходимо до висновку, що або витворені атоми не абсолютно схожі з собою, або ж їх розклад обумовлюється випадковими умовинами, що йдуть від зовнішніх причин“ [4]). Значить, фізика атомів, як бачимо, розрізняє також поняття „зовнішні причини“, цеб-то таке діяння, що не залежить від внутрішньої необхідности даної системи. А це називається „випадковістю“. Хоч фізик Дж. Дж. Т о м с о н прямо не говорить про випадковість, то вся його методологія ясно виявляє визнання такої категорії, особливо якщо ми візьмемо під увагу його теорію конфігурації електронів у певній системі. Зате знову таки дуже чітко проблему випадковости висуває у своїй праці про атоми Ж. П е р р е н. Він каже: „Коли ж в и п а д к о в о у ядрі складаються нетривкі конфігурації, відбувається катастрофа, атом вибухає так само, як вилітає в повітря склад динаміту від діяння малої іскри. Мені не треба говорити, що закони випадку, що найдені для еманації радія або торія, це є закони для всіх атомних перемін“ [5]). Звичайно, не треба думати, що Перрен випадкові закони відносить тільки до нетривких систем, ні, він спеціяльно омовляється й каже: „але випадкові умовини, що находяться назовні, можуть достарчити енергію для знищення системи доволі тривкої“ [6]).

Або візьмімо хоч би, наприклад, звичайний процес дифузії одного газа в другий, як багато він дає нам випадкових явищ. Оцю саму сутику різних атомів між собою, чи це абсолютно детерміновано, згори призначено для кожного атому, що він мусить „необхідно“ зіткнутися з таким, а не иншим атомом? Чи знову візьмімо таку ніби

[1]) Е. Перрье. „Земля до исторического времени“, ст. 63.
[2]) Ibidem, ст. 64.
[3]) Madame Кюри. „Радиоактивность“, т. I. Випуск II, ст. 391.
[4]) Ibidem, ст. 397.
[5]) Ж. Перрен. „Атомы“, ст. 211.
[6]) Ibidem.

просту на перший погляд річ, як різні форми сніжних кристалів, кожний їх може спостерегти при певній увазі. Що ж воно заздалегідь „необхідно", щоб така сніжинка впала на землю в формі такій, а не иншій. Дуже важно було б вислідити ролю випадковости та її значіння в біології. Наприклад, є рачки чи артемії, які змінюють свої зовнішні властивості під впливом різної солоности води, значить, випадкове збільшення чи зменшення солоности води впливає на зміну форми артемії, або знов пригадаймо собі досліди Камерера про вплив світла й оточення на барву вогняної саламандри. Саламандри, що ростуть на жовтому фоні, поступово прибирали все більше жовтого кольору, а на чорному фоні саламандри ставали все більше чорними. Але не тільки фон, ба й збільшена вогкість повітря впливає на збільшення жовтих плям, а сухість впливає на збільшення чорних плям саламандри. Значить, барва саламандри є випадковою рисою для саламандри, цеб-то барва є явище випадкове![1]) Таких прикладів багацько. Дуже цікаво проблему випадковости у біології розвиває німецький молодий учений D-r Günther Just у своїй цікавій для нас з методологічного боку праці, „Begriff und Bedeutung des Zufalls im organischen Geschehen". Він також, спираючись на багатий демонстративний матеріял, приходить до висновку, що протилежність між випадком і причиновістю є видима. Всю свою теорію випадку Just базує на теорії мутації Дарвіна й особливо підкреслює, що теорія Дарвіна і є, власне, теорія випадковостей. Так само це розуміє біолог Oscar Hertwig у своїй праці проти Дарвіна. Д-р Юст дає прекрасну ілюстрацію об'єктивної випадковости на історії розвитку так званого Dibothriocephalus latus, цеб-то широкого солітера людини. „Досліди останніх років",— пише Just,—„вивчили незвичайно складний хід розвитку широкого солітера людини (Dibothriocephalus latus), який подибується часто на східніх узбережжях. З яєчок цього солітера виплигують у воду личинки, яких поїдають з поживою певні маленькі рачки нижчих гатунків Cyklops та Diaptomus і саме в рахунок йдуть виключно обидва роди Cyklops strennus та Diaptomus gracilis. В рачках розвиваються хробакові личинки, у всякому разі найбільше дві у кожного звіряти, до певного ступеня, до Procercoid; дальніший розвиток може тільки тоді розпочатися, якщо цих рачків з Procercoid поїсть риба, і знову таки це бувають тільки певні гатунки, що стають другим господарем нашого паразита: форелі, щуки, окуні та ин. В шлунках цих риб іде дальніший розвиток паразиту аж до другої ступени личинки—до Plerocercoid; на ній розвиток зупиняється, аж доки другий господар (риба) не стане жертвою людини. В шлунку людини нарешті розвиток личинки доходить до кінця, і яєчка тепер вже половозрілого солітера мають з калом господаря попасти знову у воду, де з виплигуванням

[1]) С. Н. Скадовский. „Изменение животных под влиянием внешней среды". Збірник „Происхождение животных и растений", ст. 101.

личинок процес починається знову спочатку". Даючи цю ілюстрацію із життя солітера широкого, Just зауважує: „Тут початок і хід індивідуального розвитку дуже виразно залежить від цілого ряду випадків, і хробак залежить виключно від тих фінальних випадків. Його випадок не тільки може знищити, вирвати, як це буває з иншими звірятами, але його навіть нормальне життя в дійсності може йти тільки через випадки" [1]). Логічно Just прийшов до таких висновків, як прихильник теорії полігенетичного походження живого, і цікаво нам тут відмітити, що дійсно теорія полігенетичного походження життя, так би мовити, стоїть і падає з категорією об'єктивної випадковости в природі. Без категорії випадку ця теорія теряє свій ґрунт. Ще цікаво Just у своїй праці звязує проблему випадковости з категорією можливости, але, на жаль, цього питання не розробляє. Гідне зауваження те, що учений біолог-недіялектик, не знаючи і не вивчаючи спеціяльно діялектики, стихійно на ґрунті об'єктивних дослідів доходить до берегів — діялектичного матеріялізму. Це вказує тільки на той блискучий шлях, який стоїть перед діялектикою, як загальною методологією науки.

Як бачимо, отже, діялектика Енґельса не тільки не заперечує науки, як це часто-густо люблять твердити різні „попутчики" та різні „теж марксисти", а, навпаки, являється прекрасним засобом для пізнання та вивчення дійсного процесу природи. І далі: конкретні науки не заперечують діялектики Енґельса та Маркса, а, навпаки, кожне дійсно наукове дослідження збагачує діялектичну методологію все новими та новими емпіричними даними, що демонструють правильність її принципіяльної постановки. Це має значіння взагалі і зокрема в застосуванні до нашої проблеми випадковости. Правда, на все вище сказане, на всі наші приклади з ділянок конкретних наук, які можна б було ще значно доповнити з галузи хемії та инших ділянок спеціяльного людського знання, наші механісти-суб'єктивісти здвигають плечима й на все і всупереч всьому заявляють: „таким образом, причинность снимает категорию случайности, оставляя одну категорию необходимости" [2]), цеб-то иншими словами, „случайность причинна". Без сумніву, що всі події необхідні й причинові, щоб у сотий і перший раз повторити це твердження, але сказати, що щось необхідне, це ще не значить вияснити усю різноманітність, специфічність явища. Всі кішки сірі, і сіра необхідність наших суб'єктивістів. Механістичне розуміння з'ясування явищ, що все, мовляв, неминуче, ані на крок вперед не просуває нас по шляху правильного розуміння явища, і правильно Енґельс зауважує, що мале значіння має, як ми це назвемо — „необхідністю", чи „божим провидінням". Ми бачимо, як легко веде механістичний суб'єктивізм у питанні про випадковість до метафізики,

[1]) Dr. Günther Just. „Begriff und Bedeutung des Zufalls im organischen Geschehen", ст. 17—18.

[2]) В. О. Клемм. „Основы материалистической диагностики", ст. 135.

до телеології, а в кращому разі до мертвого, бездушного фаталізму, що по суті теж саме, тільки під двома видами. Механічна необхідність не виводить нас із меж „теологічного розуміння природи".

Хто цього не розуміє, той ніколи не може зрозуміти всієї складности діяння диференційованої причиновости, бо, відкидаючи категорію випадковости, можна явища тільки описувати, а не пізнавати їхньої сути. Тільки зрозумівши як слід внутрішню необхідність, специфічність, міру даного явища, можна приступити до аналізи явища у всій його складності та взаємочинності з иншими явищами, але перш за все треба вивчитись добачати суть явища. Без цього неможлива ніяка наука!

IV

РЕЗЮМЕ

I. Визначення проблеми випадковости, її ролі й ваги в процесі розвитку суспільства та природи є важливе завдання марксівської методології, тому що від правильности вирішення цієї проблеми залежить правильність багатьох инших питань. Цеб-то: чи має марксівська методологія розвиватись по шляху абсолютно мертвого детермінізму-фаталізму, що просто веде до царства фідеїзму та телеології, чи будувати свої погляди на цікаві нам питання з галузей суспільнознавства та природознавства на принципах діялектичного матеріялізму.

II. Філософія й наука зараз в цілому знають дві постановки проблеми випадковости: 1) буржуазна філософія розуміє випадковість як суб'єктивну категорію, вислів нашого незнання причиновости, другий містичний напрямок буржуазної філософії, який вважає випадковість за безпричинове явище; 2) марксівська філософія, що, згідно з принципами діялектичного матеріялізму, визнає випадковість за об'єктивну, причинову, категорію, як своєрідну форму вияву необхідности, та незначна група природознавців марксистів та філософів, що виступають під прапором механістичного матеріялізму і визнають, що випадковість це є протилежність до причиновости, отже й необхідности, а тому що все причинове, то випадковости об'єктивно немає. Випадковість є тільки наше незнання причин явища, цеб-то сучасні наші механісти відновляють принципи абсолютного детермінізму матеріялістів XVIII віку, з одного боку, та ідеї махізму, з другого боку.

III. Коріння для правильної методологічної розвязки проблеми випадковости треба шукати в діялектиці Гегеля, звільненій Марксом, Енгельсом та Плехановим від ідеалістичної скорлупи, тимчасом механісти відкидають діялектику Гегеля, „як середньовічну схоластику", забуваючи, що якраз „перевернута" діялектика Гегеля лягла в основу марксизму та ленінізму.

IV. Визнання випадковости як об'єктивної категорії ще зовсім не означає визнання принципу безпричиновости, бо причиновість є загальний закон світу. Протиставлення випадковости безпричиновості є чистої води містицизм та фідеїзм.

V. Випадковість не можна протиставити необхідності, бо, згідно з словами Енгельса, випадковість є „доповнення і форма вияву необхідності". Противоставлення випадковости необхідності значить, згідно з словами Енгельса, „бути в полоні метафізики".

VI. Випадковість не є чисто суб'єктивна категорія, цеб-то „щось непізнане" „непізнана необхідність", бо випадковість є причинова, причини можна пізнавати, і випадкове явище, причину появи якого ми узнаємо, зовсім не перестає бути випадковим. Випадок, його причини можна пізнавати, вивчати.

VII. Випадок випадкове це є такі сторони, риси явища, що виникають не із внутрішньої необхідности даного явища, а спричиняються зовнішніми, сторонніми необхідностями — причинами. Усі причини, цеб-то і внутрішні, природні даному явищу, і причини, що виникають і діють на явище зовні, за однакові мати, не диференціювати їх — це не науково, це ні кроку не просуває нас вперед по шляху дійсного вивчення явища, це значить, за словами Енгельса, „не вибратися за межі теологічного розуміння природи". Треба найперше брати специфічне, істотне, внутрішнє даного явища.

VIII. Матір'ю випадковости, випадкового є можливість, що в процесі розвитку реалізується, і тому випадок це є здійснена можливість. Батьком випадкового є „абсолютний неспокій ставання". У безперервному неспокійному процесі ставання одні явища зустрічаються випадково з другими і творять третє й т. д. й т. д., такі явища, що ні трошки не були предетерміновані внутрішньою необхідністю першого явища. Є різні можливості прояву розвитку даного явища А, і завдяки різним об'єктивним зовнішнім умовинам реалізується, здійснюється одна можливість, що стає випадковою для даного явища А, але ця випадкова можливість В є детермінована, необхідна. Випадкова для одного ряду необхідности, являється необхідністю в другому причиновому уряді, через те й випадкове є необхідне, як і необхідне появляється випадково. Випадковість являється спеціяльною, своєрідною формою появлення необхідности. Відсутність правильного розуміння відношення можливости до випадку унеможливлює й правильне розуміння випадковости. Тільки зрозуміння переходу можливости в дійсність дає ключ до правильного з'ясування випадкового.

IX. Випадковість, випадкове у залежності від сили звязку з внутрішньо необхідним явищем може більше або менше впливати на нього, зміняти, здержувати чи приспішувати хід процесу і навіть знищити зовсім.

X. Ніякого суттєвого значіння не має формулка так зв. „адекватного пізнання природи“, що ніби-то заперечує, виключає категорію випадковости. Ця формулка в дійсності не порушує категорії випадковости, а тільки, навпаки, виявляє глибоку антидіялектичність та суто метафізичний характер самої постановки питання, тому що „адекватне пізнання“ може відноситись тільки до системи, що находиться в непорушнім спокою, смерті, і така система випадку не підлягає, але через те, що природа не є мертва, а вічно рухається і конкретно цей рух проявляється, як перехрещування різних причинних рядів, одного з другим внутрішньою необхідністю незвязаних, тому випадок є виявленням діяння необхідности. Випадковість, як така, є результат того, що природа не мертва, а вічно жива і діюча, а тому і пізнання її, як вічно живої, діючої, змінливої силою власного протиріччя, ніколи не може буть адекватне. Адекватне пізнання це є абсолютне пізнання, і марксисти, що так ставлять проблему, переходять на рейки повного заперечення основних принципів діялектичного матеріялізму. Елемент пізнання є малозначучий, не суттєвий в розробці проблеми випадковости.

XI. Із зростом техніки, науки та культури взагалі людина може обмежувати царство випадковости. Цеб-то людина чим дужче опановуватиме природу, тим більше й сильніше зациплюватиме самоволю випадковости. У суспільному житті чим дальше віддалятись від бази економіки і наближатися до ідеологічної надбудови, тим більше розгортається можливість діяння випадковости.

* * *

Цією короткою нашою працею, без сумніву, не можна вичерпати всієї складности проблеми випадковости та її специфічности у різних галузях людської творчости та знання. Наша робота — це тільки початок до дальнішого глибшого опрацьовання проблеми. Особливо цікавою темою було б, наприклад, вивчення ролі та значіння випадковости в галузі мистецтва. Це не значить, що випадковости немає в економіці та політиці, навпаки, в цих ділянках якраз необхідність „пробиває собі дорогу через масу випадків“, находить не раз дуже причудливі форми випадковости для свого реалізування. Вся внутрішня необхідність всієї різнородности процесу природи та життя людського організму, життя суспільства та багатосторонньої творчости людини й суспільства находить форми свого необхідного здійснення в формі випадковости.

Д. НАУМОВ

До питання про предмет теоретичної економії

Питання про те, що вивчає політична економія, який її зміст і межі дослідження, віддавна було об'єктом палких дискусій серед економістів. Не тільки представники різних економічних шкіл кожний по-своєму визначає предмет теоретичної економії; часто в межах однієї школи буває незгода в цім питанні. Суперечки викликає все, що звязано з проблемою об'єкта даної науки, починаючи з поняття „господарство" і „господарське явище" і кінчаючи питанням про те, чи можлива та потрібна взагалі ця наука, чи вона є не більше, як „умная ненужность".

Поміж марксистами, об'єднаними цілковитою згодою в низці основних питань, звязаних із проблемою предмету теоретичної економії, є проте чималі розходження в деяких, і на поставлене в загальній формуловці питання — який зміст і межі дослідження теоретичної економії — даються неоднакові відповіді. Але в марксистській літературі це питання до останнього часу не ставало предметом серйозної дискусії, бо воно не мало актуального практичного значіння. Хоч як вирішувати це питання, перед усіма революційними марксистами в умовах капіталізму стоїть одне завдання — боротьба за знищення капіталізму. Це практичне завдання вимагає теоретичного вивчення капіталістичного господарства, законів його розвитку та загибели. Цілком натурально, що на цьому було зосереджено всю увагу марксистів-теоретиків. Инакше справа стоїть тепер. Завдання боротьби з капіталізмом за його повалення так само на ввесь свій зріст стоїть перед робітничою класою, але поруч нього постає й нове — будівництво соціялізму. Це нове широченне завдання висуває перед пролетаріятом і нові теоретичні проблеми. Виникнення капіталізму викликало появу політичної економії, що, як казав Маркс, „стає справжньою наукою тільки за мануфактурного періоду", саме в звязку з потребою пізнавати закони даного способу продукції. Проблеми, висунені будівництвом соціялізму

в нас у Радянському Союзі, стають почасти специфічно нашими проблемами, що виникли в звязку з конкретними соціяльно-історичними умовами, в яких відбувається соціялістичне будівництво в СРСР, почасти проблемами загальними, які встануть в тій або иншій формі перед пролетаріятом, що візьме владу до своїх рук у першій-ліпшій країні, де спалахне пролетарська революція.

І хоч у нас є досить багато економістів, що або механічно і цілком переносять на нашу радянську економіку чинність усіх законів капіталістичного господарства, або загалом заперечують можливість теоретично вивчати радянську економіку, як одмітну від капіталістичної, проте навряд чи варто доводити, що без теоретичного усвідомлювання закономірности нашого господарства й взагалі законів розвитку переходового господарства від капіталізму до соціялізму неможливо правильно накреслити й переводити план соціялістичного будівництва. І питання про те, як вивчати теоретично нашу економіку, яка наука може й повинна зробити її своїм об'єктом, набуває великого значіння, а це питання звязане з другим — про предмет теоретичної економії. Ось чому всебічне вияснення цього питання треба визнати тепер за надзвичайно важливе й актуальне.

В марксистській літературі домінує погляд на теоретичну економію, як на науку, що вивчає закони товарно-капіталістичного господарства. Міркування, що їх висувають, щоб обґрунтувати цей погляд, загалом ось які. По-перше, товарно-капіталістичне господарство характеризується заплутаністю та неясністю економічних стосунків, бо взаємини людей набирають форми взаємин речей, їх фетишизовано. Завданням теорії є розкрити за цими речами людські взаємини. У суспільних формаціях, де взаємини людей безпосередньо сприймаються, як суспільні взаємини, теорії нічого робити, бо ці взаємини „ясні й прозорі". Ці міркування наводили і опоненти тов. Степанова-Скворцова на його доповіді в Комакадемії на тему: „Що таке політична економія". Щоб підтвердити правильність цього доводу, подається відоме Марксове зауваження, що, „коли б форма виявлення та суть речей безпосередньо збігалися, то всяка наука була б зайвою". На підставі цього робиться звичайно висновок, що завдання політичної економії кінчається там, де економічний фетишизм розкритий, а в формаціях, де суспільні взаємини не матеріялізуються, розкривати нічого [1]). Инші господарські системи можуть бути тільки предметом ідіографічних наук, а не номографічних: їх можна науково описувати, а не теоретично досліджувати. По-друге, теоретична економія може вивчати тільки анархічно-мінове господарство, де є стихійні закони, що чинять поза волею та свідомістю людей. У господарствах організованого типу суспільні взаємини свідомо встановлюється, всі взаємини ясні, жодних таємничих законів,

[1]) Див., напр., виступ тов. Двойлацького після доповіди тов. Скворцова „Вестник Комакадемии" № 11, стор. 300.

що належать до вивчення, там нема і тому не може бути й відповідної теоретичної науки [1]).

Тов. Степанов вважає, що таке розуміння предмету політичної економії — неправильне і стало в нас домінувати за часів військового комунізму. Це правдиве тільки в тому розумінні, що лише після Жовтневої революції марксистська політична економія стала предметом вивчення для широких мас, і тому цілком зрозуміло, що погляди на суть політичної економії, які панували раніше, широко розповсюдилися. Проте, одне визначення предмету теоретичної економії в зазначеному розумінні не є вислідом доби військового комунізму.

У марксистській економічній літературі погляд на теоретичну економію, як на науку виключно товарно-капіталістичного господарства, вперше зформулував Конрад Шмідт у своїй статті: „Die psychologische Richtung in der Nationalökonomie", надрукованій у журналі „Neue Zeit" за 1891 — 1892 р., B. II [2]). Такого самого погляду додержувався і його обґрунтував де-далі Р. Гільфердінг у своїй статті „Zur Problemstellung der theoretischen Oekonomie bei Marx", надрукованій у „Neue Zeit" за 1904 — 1905 р., B. I [3]). Р. Люксембург у своїм „Введении в политическую экономию" віддає що-найбільшу увагу питанню про предмет теоретичної економії і вирішує його в такім самім дусі. Тов. Бухарін у своїй книзі „Политическая экономия Рантье" також вважає за об'єкт політичної економії товарно-капіталістичне господарство [4]). Таким чином, згадане розуміння предмету теоретичної економії характерне не тільки для нашої марксистської літератури і поготів, звичайно, в жодному звязку з військовим комунізмом не перебуває, а домінує в марксистській літературі взагалі.

Всупереч цьому переважному поглядові тов. Степанов (так само й Богданов) стверджує, що предметом теоретичної економії є не одне тільки товарно-капіталістичне господарство, а й инші господарські формації. Політична економія, на його думку, повинна дати „теорію руху та зміни різних суспільно-економічних формацій" [5]). Тов. Степанов також вважає, що під час вивчення капіталізму політична економія вивчає не „чисті" його закони, а капіталістичне господарство в усій його конкретності, з усіма пережитками попередніх формацій. Товариш Степанов до того ж посилається на Маркса, що працював над дослідженням не одного капіталізму, а й передкапіталістичних формацій.

[1]) Див., напр., Р. Люксембург — Введение в политическую экономию, вид. 1925 р., стор. 47.

[2]) Переклад цієї статті в збірнику „Основные проблемы политэкономии" за ред. Двойлацького та Рубіна — Психологическое направление в новейшей политэкономии.

[3]) Див. там також статтю Гільфердінга — Постановка проблемы теоретической экономии у Маркса.

[4]) Див. Н. Бухарин — Политическая экономия Рантье, стор. 48 — 50.

[5]) „Вестник Комакадемии" № 11, стр. 272.

Погляду тов. Степанова не підтримав ніхто (опріч тов. Покровського та Богданова) ні з-поміж тих, що виступали в дискусіях після його доповіди, ні в працях, що з'явилися після дискусії в звязку з доповіддю тов. Степанова та вияснювали питання про предмет теоретичної економії [1]). Дещо иншу постановку питання дає тов. Тальгемайєр у своїй статті про книгу „Введение в изучение политэкономии" Р. Люксембург, надрукованій у журналі „Под знаменем марксизма" за 1926 рік № 4. Він вважає, що й за соціялістичного суспільства потрібна теоретична економія. Завдання теоретичного дослідження соціялістичного господарства полягає, на його думку, у виробці систематичних науково обґрунтованих порад що до організації та ведення соціялістичного господарства.

Погляньмо тепер перш над усе, як сам Маркс визначав завдання та історичні межі свого „Капіталу". Чи ж справді Маркс ставив перед собою завдання теоретично дослідити що-найрізноманітніші економічні формації, як гадає тов. Степанов? На це питання цілком ясно та виразно відповідає сам Маркс. У передмові до першого видання I тому „Капіталу" він каже: „Предметом мого дослідження в цій праці є капіталістичний (тут, як і в инших цитатах, де не зазначено, розрядка наша — Д. Н.) спосіб продукції і відповідні йому взаємини продукції та виміни". У иншім місці цієї ж передмови він каже: „Остаточною метою цієї праці є розкрити закон економічного розвитку сучасного суспільства". Так само у вступі „До критики політичної економії" Маркс підкреслює, що фактично правдивою темою його досліду є „сучасна буржуазна продукція" („К критике политической экономии", 1922 р., стор. 10).

У цілковитій згоді з цим змістом Марксової політекономії Енгельс каже в своєму одзиві про книгу Маркса „До критике політичної економії": „Політична економія — це теоретична аналіза сучасного буржуазного суспільства і через те припускає розвинені буржуазні взаємини" [2]).

Таким чином, Маркс цілком точно визначив межі свого дослідження — власне капіталістичне господарство. Він удається до аналізи економічних явищ инших формацій лише остільки, оскільки це потрібно для всебічного виявлення специфічного характеру категорій капіталістичного господарства та їх історичної зумовленості. Марксовим завданням була критика політичної економії. Буржуазні економісти проголосили капіталізм природним та непохитним ладом, а економічні його закони — довічними. Революційна критика буржуазної політичної економії повинна була скупчити всю свою увагу на виявлення законів виникнення, розвитку та загибели саме цього капіталі-

[1]) Див., напр., Леонтьев и Хмельницкая — Советская экономика, Рецель — Предмет и метод политической экономии.

[2]) Див. „Под знаменем марксизма" за 1923 р., № 2 — 3.

стичного ладу. Політична економія, як наука, склалася, як теоретичне знаряддя панування буржуазії; Маркс перетворив її на знаряддя революційного пролетаріяту, що бореться; вона стала підпорою наукового соціялізму. Науково обґрунтувати конечність загибели капіталізму й боротьбу за наступ соціялізму стало можливим тільки на основі вивчення економічних стосунків капіталізму. Цілком натурально, що Маркс, революціонер і керовник практичної класової боротьби пролетаріяту, за основне завдання свого теоретичного дослідження вважає пізнання законів розвитку та загибели капіталізму. Це не значить, звичайно, що Маркс „з упередженням" підійшов до вивчення капіталізму, як казали численні буржуазні критики. Це лише значить, що теорія за будь-якої історичної доби дістає завдання від практики й повинна служити основою для практичної діяльности.

Але з того, що Маркс не ставив перед собою завдання досліджувати закони инших економічних формацій, не випливає, що вони взагалі не можуть стати за об'єкт теоретичного дослідження. Так само, як із того, що політична економія, як наука, склалася тільки з виникненням капіталізму, ще не виходить, що політична економія може вивчати тільки капіталізм. Адже й більшість природничих наук має приблизно такий самий вік, як і політекономія, але ніхто на підставі цього не стверджуватиме того, приміром, що перед Лавуазьє не було хемічних явищ і не було законів, що керують цими явищами.

Завданням усякої теоретичної науки є пояснити дане коло явищ. Пояснити вона може тільки після того, як буде встановлено звязок між даним явищем та иншим, що його зумовило, инакше сказати, коли викривається причиновий звязок між явищами, встановлюється закони, що ними керують. Конечність теоретичної аналізи виникає що-разу тоді, коли явища даної галузи відзначаються достатньою складністю та становлять собою наслідок сутички, рівночинну різних сил. Нашому звичайному мисленню над силу в таких випадках правильно з'ясувати ці явища, зрозуміти їхню суть; воно схоплює одну видимість, що виступає на поверхні виявлення речей, а не їхню суть. Економічна теорія потрібна тоді, коли економічні закони, переплітаючись між собою, виступають не в своїм чистім вигляді, а в модифікованім, і тому неясні, незрозумілі. Так само треба розуміти Марксове протиставлення форми виявлення речей їхній суті, що їх розбіжність зумовлює потребу теоретичної науки.

Поняття „форми" в Марксовій економічній системі дуже велике місце відбирає, але не завжди Маркс це поняття в однім і тім самім розумінні вживає. Питання про поняття „форми" в Марксовій системі повинно стати предметом спеціяльної теми. Тут же доконче потрібно зачепити його лише остільки, оскільки це звязано з тим, як Маркс розумів завдання теоретичної науки взагалі і теоретичної економії зокрема.

З легкої руки Рубіна скрізь, де Маркс говорить про форму, протиставляючи її змістові або суті речей, „форму“ тлумачиться в розумінні матеріялізації продукційних взаємин, як особливість, властива товарно-капіталістичному господарству. „Економічні взаємини товарно-капіталістичного господарства набирають форми взаємин речей; продукційні взаємини лише остільки підпадають аналізі, оскільки вони „зрощуються“ з речами, набувають специфічної форми. Завдання теоретичної економії й полягає в тім, щоб зняти речове покривало з людських взаємин. Там, де нема фетишизму людських взаємин, там теоретична аналіза непотрібна“.[1]).

Обмежувати завдання політичної економії розкриттям товарного фетишизму зовсім неправильно. Речовий фетишизм, безперечно, утруднює пізнання економічних взаємин капіталізму, без розкриття його не можна зрозуміти особливості економічних взаємин капіталізму, втрачається суспільна визначеність, суспільна форма, що в ній відбувається матеріяльний процес продукції. Класики не могли розкрити товарного фетишизму, і тому вони проголосили капіталізм довічним, природним ладом, бо за матеріяльним процесом виробництва вони не бачили специфічно історичних суспільних взаємин, що характеризують, власне, даний, історично зумовлений лад. Тому вони й універсалізували категорії та закони капіталістичного господарства. Розкривши Маркс речовий фетишизм, тим самим виявив історичний характер економічних категорій капіталізму, він їх аналізує, як специфічно капіталістичні категорії, що відбивають ірраціональні суспільні взаємини цього господарства. Але, лише розкривши товарний фетишизм, Маркс через абстрактне, теоретичне дослідження встановлює „чисті“ закони, що керують даними, дійсними взаєминами; ці закони і становлять переходові, історичні закони, бо вони відповідають даним взаєминам, з аналізи яких їх виведено та що їх вони повинні з'ясувати. Розкрити товарний фетишизм — це не те саме, що вивчити закони товарно-капіталістичного господарства; це є лише передумова для того, щоб закони, виведені теоретичною аналізою, справді відповідали даним продукційним взаєминам. Відсутність товарного фетишизму в инших суспільних формаціях ще не усуває потреби й можливости теоретично встановлювати закони, відповідні їхнім продукційним стосункам, хоч вони й не набувають речової форми.

Загалом зовсім неправильно приписувати Марксові, ніби він вважає, що політична економія потрібна лише тоді і остільки, коли й оскільки продукційні взаємини набувають речової форми. Маркс бо вважає, що теоретична наука потрібна тоді, коли форма виявлення й суть речей не збігаються. Але Маркс, як ми вже казали, в поняття

[1]) Див. Рубін — Очерки по теории стоимости Маркса, вид. 1, стр. 19; Леонтьев и Хмельницкая — Советская экономика, стр. 18 та инші.

„форма" вкладає різні розуміння. З одного боку, Маркс розмежовує поняття „форма" й „зміст", де під змістом або основою він розуміє матеріяльний елемент процесу продукції, а під формою ті суспільні взаємини, що відповідають йому за даного способу продукції. Один і той самий зміст може набувати різної форми за різних суспільних формацій, цеб-то продукційні взаємини, відповідні даному матеріяльному елементові, різні. В цьому розумінні надвартість, приміром, є капіталістичною формою додаткового продукту, а панщина — крепацька форма того ж таки додаткового продукту, капітал — специфічна капіталістична форма засобів продукції і т. ин. В цьому, власне, розумінні Маркс протиставить форму змістові, коли каже: „Правда, політична економія дослідила, хоч і замало, вартість і розмір вартости та розкрила зміст, що крився в цій формі. Але вона ні разу не поставила питання, чому цей зміст набирає такої форми, инакше сказати, чому праця визначається в вартості, а тривалість праці, як його міра, в розмірі вартости продукту праці" („Капитал", т. I, стор. 48 — 49).

За товарного господарства форма немов зрощується зі змістом, має речову плінку і тому за матеріяльним процесом продукції трудно схопити й вилучити товарно-капіталістичну суспільну його форму. Маркс тут однаково обвинувачує і класиків, і вульгарних економістів за те, що вони не помічали специфічної суспільної форми матеріяльної продукції, як таке з'явище, що відрізняється від змісту, що вони не бачили за речами захованих специфічних історичних суспільних взаємин. Він пояснює це тим, що вони розглядали буржуазний спосіб продукції, як вічну природну форму суспільної продукції і, натурально, не могли вбачати в цих „речах" специфічної, історично зумовленої форми. Але, не зважаючи на цей загальний гріх усіх буржуазних економістів, Маркс, як побачимо далі, строго розрізняє класиків і вульгарних економістів.

Рубін, правильно відзначаючи, що „форму" й „зміст" у згаданому розумінні розмежував був Маркс і що його не знала домарксівська політична економія, приписує Марксові тільки це розуміння „форми", зовсім нехтуючи тим, що Маркс иноді надає йому й иншого значіння. Так, Маркс протиставляє форму змістові в разі невідповідности соціяльного змісту даних продукційних стосунків їхній зовнішній формі, що їх виявляє. А саме: коли продукційні стосунки, характерні для однієї суспільної формації, що визначається певним соціяльним змістом, набирають форми аналогічних стосунків, характерних для иншої суспільної формації — з иншим соціяльним змістом. В цьому, власне, розумінні Маркс каже: „На базі капіталістичного способу продукції розклад вартости, що вбирає знов приєднану працю, на видатки в формі заробітної платні, прибутку та земельної ренти, здається остільки природним і само собою зрозумілим, що ця метода застосовується навіть там, де зовсім нема передумови існування цих форм прибутку. Це значить, що через аналогію під дані

форми прибутку підводиться все, що завгодно („Капитал", т. III, стор. 414).

Ця невідповідність форми виявлення даних стосунків їхньому соціяльному змістові можлива не тільки за капіталізму. „Приміром, у феодальнім суспільстві феодального вигляду набувають навіть такі стосунки, що дуже далекі від сути феодалізму, приміром, прості грошові стосунки, в яких мова йде не про взаємні особисті послуги сюзерена та васала" („Теории прибавочной ценности, т. I, стр. 276). Невідповідність соціяльного змісту продукційних стосунків формі їхнього вияву надто характерна для нашої радянської економіки, коли некапіталістичні своїм соціяльним змістом продукційні стосунки соціялістичного кола нашого господарства набирають форми категорії капіталістичного господарства, як капітал, прибуток і т. ин. Опріч зазначених розмежувань, у Маркса є протиставлення форми виявлення суті в зовсім иншому розумінні, і розуміти це особливо потрібно, з одного боку, щоб з'ясувати процес перетворення та діялектичного розвитку категорій політекономії, з другого — щоб з'ясувати Марксові погляди на завдання теоретичних наук взагалі та теоретичної економії зокрема.

Маркс протиставить суть категорії та форму її виявлення, а також суть закону та форму його виявлення. У Рікардо, як зазначає Маркс, усі категорії існують одночасно і поруч одна одної. У Маркса ж продукційні взаємини розвиваються, з одних взаємин виникають інші, категорії, що відповідають продукційним взаєминам, розвиваються рівнобіжно з ними, міняють свою форму виявлення, і одні категорії немов виникають із инших. Кожна категорія стає абстрактним теоретичним виявом відповідних продукційних стосунків, в цьому й полягає її суть; ця суть виявляється зовні в певній формі; до того ж, оскільки продукційні стосунки розвиваються, одні форми діялектично перетворюються на інші. Так, наприклад, продукт праці в товарному суспільстві набирає форми товару, товар набирає форми вартости, вартість виявляється в формі мінової вартости, мінова вартість виявляється у простій, розгорнутій, загальній та грошовій формі, грошова форма вартости перетворюється на форму капіталу, капітал набирає форми промислового, торговельного, позичкового та иншого капіталу. З другого боку, вартість набирає перетвореної форми цін продукції, ціни продукції набирають форми риночних цін і т. ин. Рубін не правий, коли каже: „Буде помилкою думати, що вартість за Марксом — якась прихована суть, а мінова вартість — зовнішня форма її виявлення" („Очерки", вид. перше, стор. 67). Безперечно, у Маркса нема прихованої сути в метафізичному розумінні, але Маркс, власне, розглядає процес перетворення сути вартости, відмінність форми, що її набирає вартість. Рубін цього не добачає, як і взагалі не бачить і не розуміє Марксової діялектики в „Капиталі".

Форма виявлення, що її безпосередньо сприймає звичайне мислення, здебільшого ірраціональна і заховує дійсну суть. Останню можна викрити тільки за допомогою наукової аналізи. Так, приміром, заробітна платня являє собою форму виявлення вартости та ціни робочої сили. Суть заробітної платні полягає в тім, що ця категорія стає виявом продукційних стосунків між класою капіталістів та робітничою класою. Проте форма виявлення цієї категорії надає їй видимість „ціни праці", а не ціни робочої сили. Цю форму виявлення звичайне мислення сприймає яко суть речи. У звичайнім уявленні не робочу силу купується та продається, а працю. Цих звичайних уявлень у даному разі не могла позбутися і класична політична економія, яка здебільшого всупереч вульгарній економії намагалася за формою виявлення викрити суть речей: „Класична економія,— каже Маркс,— намагається за допомогою аналізи різні, чужі одна одній форми багатства до внутрішньої єдности їх звести, і зняти з них форму, що в ній вони байдуже поряд стоять. Вона хоче зрозуміти внутрішній звязок на відзнаку від різноманітности форм виявлення" („Теории", т. III, стор. 388). У цій аналізі класична політична економія вдається в суперечність, до того ж вона зовсім не розуміє діялектичного процесу розвитку й перетворення форм. Але класики, на відзнаку від вульгарних економістів, зводять, наприклад, усі різноманітні форми прибутку до єдиної форми зиску, хоча цю форму вони ототожнюють з надвартістю — цією загальною формою. Суперечності та помилки класиків можна пояснити відсутністю в них історичної точки погляду та діялектичного підходу. „Вона (класична економія — Д. Н.),— говорить Маркс,— зацікавлена не в тім, щоб генетично розвинути різні форми, а в тім, щоб за допомогою аналізи звести їх до їхньої єдности, бо вона виходить із них, як із даних передумов" (також там).

Форма виявлення категорій може заховувати дійсну суть не тільки за капіталізму. Візьмімо, приміром, форму невільницької праці та її винагороду. Якщо форма заробітної платні заховує розподіл робочого дня найманого робітника на потрібну та додаткову працю і агентам продукції здається, ніби робітникові платиться за його працю, то форма винагороди невільницької праці стирає цю грань у протилежному напрямку: невільникові вся його праця здається працею неоплаченою, яка витрачається виключно на рабовласника. Форма невільницької праці викликає, таким чином, також перекручену уяву, виправити її можна тільки теоретичною аналізою. Оце розкриття за формою вияву сути речей і становить, за Марксом, перше завдання теоретичних наук. „А в тім,— говорить він,— про такі форми виявлення, як „вартість та ціна праці" або „заробітна платня", на відзнаку від тих істотних стосунків, що в них виявляється, на відзнаку від вартости та ціни робочої сили, можна сказати те ж саме, що й про всякі взагалі форми виявлення і захованої за ними їх основу. Перші безпосередньо

відтворюються самі собою, як ходячі форми мислення, другі можна розкрити лише науковим дослідом" (К., І., стор. 546).

В даному разі в Маркса мова йде, очевидячки, не про те, що заробітна платня, яко „річ", заховує форму праці за капіталізму, яко найманої праці. Коли б вартість робочої сили не набула перетвореної форми ціни праці, а визначалася б, як вартість робочої сили, вона все одно була б речовою, фетишистичною формою продукційного стосунку. Мова йде про те, що сама ця речова форма, показуючи специфічно капіталістичні продукційні стосунки, які спираються на форми найманої праці, набирає особливої форми вияву, що звичайне мислення сприймає тільки цю форму, а наукова аналіза йде далі — шукає за цією формою саму суть. Процес перетворення форми в наслідок цього — розбіжність форми вияву й сути речей відбувається не тільки за товарно-капіталістичного господарств, а й за инших суспільних формацій, де речового фетишизму немає. Цей процес є звязаний із загальним процесом діялектичного розвитку. Цю розбіжність можна спостерігати не тільки в економічних, а і в ширших суспільних „речах". „Що речі в своїм вияві можуть відбиватися в перекрученому вигляді, визнають ніби-то всі науки, за винятком політичної економії",— говорить Маркс (К., т. І, стор. 540).

Проте, теоретична аналіза потрібна не тільки і не остільки тому, що треба досліджувати перетворення форм і викривати за формою виявлення категорій її суть. Основним завданням усякої теоретичної науки є знайти в даній царині явищ серед видимого хаосу та панування випадковостей закони, що керують цими явищами, звести очевидний зовнішній звязок явищ до їхнього дійсного внутрішнього звязку.

Ця робота тому потрібна, що жодний закон не виявляється в конкретній дійсності в своєму чистому вигляді, що форма виявлення закону не збігається з суттю цього закону. Це буває підо впливом переплетення низки законів, чинних у даній царині, що обопільно модифікують чинність кожного з них, а також і через те, що закон не може цілком відповідати явищу, як і взагалі ідея речи не може ніколи цілком відповідати самій речі. Ось що Енгельс з цього приводу пише в своєму листі до Конрада Шмідта за 12/III 1895 року. Пояснюючи, чому чинність економічних законів тільки наближається до реальних явищ дійсности, а не безпосередньо збігається з ними, він заявляє: „Це трапляється почасти з того, що їхня чинність перехрещується рівночасною чинністю инших законів, а почасти ще й з їхньої природи, як ідеї" („Письма" за ред. Адоратського, вид. 1922 р., стор. 320). Конрад Шмідт проголосив закон вартости фікцією на тій підставі, що в дійсних актах виміни товарів не продається по їхній вартості. Енгельс роз'яснює йому, що так доведеться всю науку проголосити фікцією на тій підставі, що жоден науковий закон не збігається безпосередньо

з дійсністю, що це природа всіх законів виявляти в дійснім житті їх чинність наближено, — як домінантна тенденція.

Саме тому, що на поверхні явищ чинности закону не видно, звязок явищ видається цілком перекрученим—потрібне теоретичне дослідження, що за його допомогою виводять дійсні закони. Це основне завдання теоретичних наук взагалі та теоретичної економії зокрема Маркс підкреслює багато разів.

„Коли, як про це довідався читач, на свій превеликий жаль, — каже він,— аналіза дійсного внутрішнього звязку капіталістичного процесу продукції є річ надзвичайно складна і праця дуже серйозна, коли завдання науки полягає в тім, щоб очевидний рух, що виступає на поверхні явищ, звести до дійсного внутрішнього руху, то само собою розуміється, що в головах агентів капіталістичної продукції та обігу повинні скластися такі уявлення про закони продукції, що цілковито розходяться з цими законами й становлять лише свідомий вияв руху, що відбивається на поверхні явищ“ (К., т. III, ч. I, стор. 297).

Це завдання класична політична економія перед собою ставила і здебільшого розвязала його. На відзнаку їй вульгарна економія не здатна розуміти дійсних законів капіталістичного господарства і вважає зовнішній, видимий, сприйманий звичайним мисленням звязок явищ за правдивий звязок, видаючи звичайні явища уявлення за наукові закони. Тому Маркс і протиставить класичну політичну економію, як наукову, вульгарній, як апологетичній і ненауковій. „Зауважу, — говорить Маркс, — раз назавжди: під класиками політичної економії я розумію всю політичну економію, що, починаючи з W. Petty, досліджує внутрішні залежності буржуазних взаємин продукції. Всупереч їй вульгарна економія товчеться лише в царині зовнішніх видимих залежностей: все знову й знову пережовує матеріял, давно вже розроблений науковою політичною економією, щоб розтлумачити буржуазії найпростіші явища економічного життя і, так би мовити, пристосувати їх до хатнього вжитку буржуа“ (К., т. I, стор. 50, примітки).

Класична економія науково пояснює явища, вульгарна економія тільки „каталогізує“ їх, пристосовуючись до звичайних уявлень агентів продукції. Агенти буржуазної продукції відтворюють у своїй уяві зовнішній видимий звязок, яким він з'являється на поверхні. Завдання ж теоретичної науки — викрити внутрішній звязок явищ або, як Маркс иноді висловлюється: „внутрішній закон“. Цей внутрішній закон ніби суперечить фактам, його можна виявити тільки в наслідках теоретичної аналізи. Найважливішим методологічним способом теоретичного дослідження є ізоляція — вивчення досліджуваного явища, визволеного від обставин, що його баламутять та ускладнюють. У природознавстві цього досягають експериментом, „мікроскопом“, за висловом Маркса, а в

суспільних науках експеримент заміняється силою абстракції. Знайдений чистий закон може пояснити реальну дійсність тільки за допомогою низки „проміжних кілець". Встановивши закона, що розмір вартости та надвартости, які дають різні капітали за даної вартости робочої сили та однакової міри її експлоатації, — прямо пропорційний перемінним частинам цих капіталів, Маркс продовжує: „Цей закон наочно суперечить усьому досвідові, заснованому на зовнішній очевидності явищ... Щоб розвязати цю видиму суперечність, треба ще багатьох проміжних кілець, як у елементарній алгебрі буває потрібно багатьох проміжних кілець для того, щоб зрозуміти, що $\frac{0}{0}$ може становити дійсну величину" (К., т. I, стор. 293).

Маркс вимагає від усякої теоретичної науки, щоб вона брала за вихідний пункт споглядання й уявлення — конкретне, але щоб теоретична аналіза звела всю розмаїтість конкретного до чинности основних законів. Тільки в наслідках цього конкретне виступає, як науково усвідомлене, „єдністю в розмаїтість".

Наведені цитати — а кількість їх можна ще збільшити — в належній мірі виявляють помилковість твердження, ніби суть Марксової політичної економії полягає тільки в розкритті товарного фетишизму, і що коли економічний фетишизм розкрито, кінчається завдання політичної економії (це обстоює, приміром, т. Двойлацький у своїм виступі по доповіді тов. Степанова — „Вестник Комакадемии" № 11, стор. 300). За Марксом, завдання політичної економії, що вивчає капіталістичні продукційні стосунки, полягає в тім, щоб знайти закони цих стосунків. Для того, щоб ці закони можна було викрити, спершу треба зняти з продукційних стосунків їхнє речове покривало. Теорія товарного фетишизму — це пропедевтика теоретичної економії, але не сама теоретична економія.

Таким чином, теоретична економія, як і всяка теоретична наука, має подвійне завдання: з одного боку, викривати за формою виявлення поодиноких „речей" саму суть цих „речей"; з другого — знаходити за відміненою, часто перекрученою формою виявлення звязку „речей" між собою їхній внутрішній дійсний звязок, цеб-то за формою виявлення закону — знайти самий закон.

Що ж треба розуміти під науковим законом, які бувають закони і що становлять собою економічні закони?

Поняттю „закони" властиві два елементи: елемент звязку явищ і елемент повторюваности та постійности, цеб-то, що наявність даного явища завжди викликає инше, що становить його вислід. Закони, далі, поділяються на абстрактні (чисті, точні, абсолютні) та емпіричні. Абстрактний закон відбиває безперечний причиновий звязок, що виявляється з неминучістю. Емпіричний закон відбиває таку правильність явищ, де причини та їх звязок не вияснено, а встановлюється емпірично. Хоча і за

емпіричного закону звязок явищ має характер повторюваности, проте, оскільки причинового характеру цього звязку не вияснено, необхідности наступу одного явища одночасно з иншим не можна категорично уформулювати.

Природничі науки звичайно вважають точними в тому розумінні, що закони, виведені ними, відзначаються загальністю, необхідністю та абстрактністю; закони природи і стають абсолютними законами. Чи можна знайти в царині суспільно-історичного життя такі самі загальновизнані закони? Ряд учених на це відповідає негативно. Так Фрайбурзька школа Рікерта-Віндельбанда гадає, що ні про які закони історії нема чого й говорити, поскільки явища суспільно-історичного життя поодинокі й неповторені. Теорію Рікерта-Віндельбанда критикували не тільки марксисти, але й низка буржуазних учених соціологів та економістів, і ми не беремся тут доводити всю неправильність цієї теорії. Треба тільки зазначити, що заперечення законів історичного розвитку повинно привести до заперечення можливости наукового пізнання суспільного життя і до конечної потреби в тій чи иншій формі покликати на допомогу для пояснення явищ суспільного життя господа бога. Надзвичайно влучно говорить з цього приводу Ленін у иншому звязку на адресу Струве: „Вигнання законів науки є на ділі лише протаскування релігійних законів“ [1]) (розрядка автора).

Із суспільних наук найзагальніша — соціологія, що виводить низку загальнообов'язкових законів суспільного життя. Становлячи собою закони суспільного розвитку взагалі, вони в однаковій мірі стосуються до різних суспільних формацій. Що до економічної науки, то ще класики А. Сміт та Рікардо виходили з того, що суспільне господарське життя закономірне; вони дивилися на політичну економію, як на науку, що встановлює загальні універсальні закони, і в цьому відношенні політекономія, на їхню думку, така сама, як і инші точні науки. Класична політична економія, власне, і є сума певних абсолютних універсальних економічних законів, що, як вони гадали, мають чинність скрізь і всюди У класиків економічні закони стають причиновими законами такої самої точности та абсолютности, як і закони природи.

Історична школа в політекономії, в особі Рошера, Гільдебранда, Кніса та инших, заперечує можливість знаходити абстрактні або абсолютні закони в господарському житті. „Історики“ визнають за можливе формулювати тільки емпіричні закони. Економічна наука тому набирає в представників історичної школи виключно ідеографічного характеру і являє собою виключно історію господарства. Вони обмежуються збиранням фактів, їх описом та емпіричним узагальненням. І коли в царині дослідження господарського побуту минулого „історики“ зробили

[1]) Ленин, собр. соч., т. XII, ч. II. „Еще одно уничтожение социализма“, стор. 391.

досить багато, то для пояснення економічних явищ сучасного капіталістичного способу продукції всі їхні праці нічого не дають, бо вони лише описують і каталогізують явища, а не пояснюють їх. Про голову істориків, професора Рошера, та про значіння його праць для політекономії ще Маркс висловився так: „Остання форма (вульгарної, апологетської економії — Д. Н.) — це професорська форма, що приступає до справи „історично" і за мудрою поміркованістю збирає скрізь „найкраще"; справа не в суперечностях, а в повноті. Всі системи знедужені; в усіх системах одламано вістря; і вони мирно уживаються в колекційному зошиті... Через те, що подібні праці виникають також тільки тоді, коли політична економія, яко наука, уже закінчила свою путь, вони являють собою одночасно могилу цієї науки... Таким майстром є пан професор Рошер, що проголосив себе Фукідідом політичної економії. Його тотожність з Фукідідом, мабуть, засновується на уявленні, що він має про Фукідіда; а саме, що останній завжди ніби-то змішував причину й діло" (розрядка Марксова) („Теории", т. III, стор. 390).

Як ми вже говорили, основою поділу на абстрактні та емпіричні закони стає те, що абстрактні закони показують причиновий і, значить, неодмінний звязок явищ. Скрізь, де ми можемо певне явище розглядати, як вислід иншого явища, що стає причиною першого, ми маємо діло з абсолютним, абстрактним законом; де причиновий звязок неясний, там нема місця абстрактному законові. Через те, що пояснити явища — значить знайти причину, що їх викликає, то очевидно, що всі теоретичні науки мають діло з причиновими або квазальними законами, инакше сказати, в основіна укового закону лежить причинний звязок явищ.

Маркс та Енгельс під науковим законом завжди розуміють причинний звязок двох явищ. Зомбарт у своїй статті „Der Begrift der gesetzmässigkeit bei Marx", надрукованій у „Schmollers Jahrbuch" за 1924 рік H. I, дорікає Марксові та Енгельсові в тім, що поняття „закономірність" у них не зовсім ясно зформуловано, і обвинувачує марксистів у тім, що вони не розробили питання як основоположники марксизму закон та закономірність розуміли. Зомбарт, як і подобає всякому буржуазному критикові, знаходить у Маркса в цьому питанні силу суперечностей, наявність у нього „метафізичного" розуміння закону і т. ин. Справді ж тільки такі „колишні марксисти" і „майже колишні", як Струве і Зомбарт, можуть обвинувачувати Маркса в метафізиці. За шукання суперечностей у Маркса, як відомо, дуже пильно й даремно беруться всі „свідомі своєї гідности" буржуазні професори.

Причиновий звязок двох явищ Маркс і Енгельс часто визначали такими словами: „дійсний звязок", „внутрішній звязок", „неодмінний звязок", але цими різними визначеннями вони завжди підкреслюють, що дане явище причиново зумовлене, і саме тому його прихід при

наяві причини, що його викликала, є необхідність. В цьому саме розумінні всі економічні закони, виведені Марксом, є абстрактні або абсолютні закони — абсолютні не в розумінні їхньої вічности або універсальности, а в розумінні безперечної причинової залежности явищ. Вияснивши, наприклад, причинну залежність між розвитком продукційности суспільної праці, зростанням суспільного багатства за капіталізму — з одного боку, і відносним перенаселенням, зростанням резервної армії — з другого, Маркс додає: „Це — абсолютний загальний закон капіталістичного нагромадження" (розрядка Марксова — Д. Н.). Так само, як і інші закони, в своїм здійсненні він модифікується численними обставинами, що їх аналіза сюди не стосується" (К., I, стор. 663).

Абсолютний або инакше кавзальний характер суспільних законів Маркс і Енгельс часто підкреслюють, порівнюючи даний закон із законами природи; суспільний розвиток розглядається, як природно-історичний процес, що підлягає чинності певних законів. Так, Маркс говорить: „Але капіталістична продукція з неминучістю процесу природи витворює заперечення себе самої" (К., I, стор. 788). Це Марксове положення викликало ущіпливі зауваження з боку критиків Маркса, які доводили, що неминучість загибели капіталізму робить безглуздим організацію партії робітничої класи для боротьби за знищення капіталізму, так само, як було б безглуздим організувати партію для боротьби за наступ місячного затьмарення (Штамлер). Цим самим Марксовим положенням обґрунтовують соціялісти-реформісти своє відмовлення від революційної боротьби за знищення капіталізму і свій фаталізм.

Справді ж Маркс, у наведеній цитаті, звичайно, найменше гадає, що капіталізм сам собою „завалиться". Марксова думка полягає в тім, що, як і явища природи причиново зумовлені, розвиток капіталізму так само витворює низку причин, що зумовлюють загибіль капіталізму; боротьбу пролетаріяту за знищення капіталізму зумовлюють закони розвитку капіталізму, і на певному стані цей чинник являється рішучим.

І до инших суспільних формацій можна цілком ужити аналогічної формуловки. Можна, наприклад, сказати, що феодальне суспільство з неминучістю процесу природи витворює заперечення самого себе.

Таким чином, і в природі, і в суспільстві існує причинова закономірність явищ, а це значить, що закони чинять об'єктивно, незалежно від бажання людей; самі суспільні явища, що між ними існує причиновий звязок, створюються в наслідок зіткнення індивідуальних воль і акцій. Класичну формуловку сути законів взагалі й суспільних зокрема дає Енгельс у „Людвігові Фоєрбахові". Відзначивши, що в суспільному житті чинять люди, що ставлять собі певну мету — на відзнаку від природи, де чинять сліпі сили, Енгельс зазначає, що і в суспільному житті наслідок не відповідає або не цілком відповідає людьми поставленими завданням та їхнім бажанням, а тому здається, що й у суспільнім житті,

як і в явищах природи, панує випадковість. І далі продовжує: „Таким чином, здається, що загалом випадковість однаково панує і в історичній царині. Але де на поверхні панує випадковість, там сама ця випадковість завжди стає підлеглою внутрішнім, захованим законам. Вся суть у тім, щоб винайти ці закони. Який би не був хід історії, люди роблять її так: кожний переслідує свою власну свідому мету, а наслідком багатьох, чинних у різних напрямках змагань та їх різноманітних впливів на зовнішній світ з'являється історія" („Людвиг Фоєрбах", вид. 1923 р., стор. 66).

Цю ж таки думку Енгельс висловлює в своїх листах до Йосипа Блоха за 21/IX 1890 року і до Штаркенбурга за 25/I 1894 року (див. „Письма", стор. 248, 315 — 316).

Таким чином, за Марксом і Енгельсом, наукові закони, що їх повинна відкрити теоретична аналіза, визначають дійсний причиновий звязок явищ, який (звязок) існує об'єктивно і стає необхідним, у реальній дійсності безпосередньо в своїм чистім вигляді не виявляється, а тому звичайне мислення його несприймає. Не зважаючи на всю ріжницю між явищами природи і суспільними явищами, не зважаючи й на різний характер закономірности в природі та суспільстві, як ще не раз підкреслює Енгельс, зазначені риси наукових законів однаково властиві і законам природи, і суспільним законам, і саме остільки можна їх ототожнювати, а теоретичні науки їх можуть вивчати. Те ж саме, очевидячки, і з самими суспільними законами. Які б не були вони неоднакові в різних суспільно-історичних формаціях, оскільки їм властиві зазначені риси, їх можна й належить теоретично досліджувати.

Тепер перейдімо до питання про те, чи можлива і чи потрібна теоретична наука, що вивчає продукційні взаємини та закони, що ними керують у инших суспільних формаціях, не товарно-капіталістичного типу. Перш над усе виникають питання: чи є в таких формаціях і зокрема в безкласовому соціялістичному суспільстві суспільні продукційні стосунки і чи чинні в них які-небудь економічні закони? Саме на ці окремі питання належить дати відповідь, щоб розвязати основне питання — про предмет теоретичної економії. Справді, коли, скажемо, в соціялістичному суспільстві нема ніяких суспільних продукційних взаємин, то, очевидячки, не може бути й мови про існування науки, що вивчає ці стосунки. Деякі економісти так саме й ставлять питання, приміром, проф. С. Солнцев, автор праці „Введение в политическую экономию". Сам автор робить силу компліментів Марксові та марксизмові і проголошує себе прибічником марксистського розуміння сути соціяльного явища та марксистської методології, правда, дещо „доповнює" Маркса Амоном. Цю працю часто-густо вважають, особливо поміж шкільною молоддю, за „ортодоксальний" марксизм у питанні

про предмет та методу теоретичної економії. І ось проф. Солнцев, заявляючи, що теоретична економія має за предмет свого вивчення соціяльно-продукційні стосунки, вважає, що останні бувають тільки в „такій організації людського єднання, коли воно набуває соціяльних форм, переймаючись стосунками класової боротьби" (стор. 78). Струве ділить усі економічні категорії на три відміни: „господарські", „міжгосподарські" та „соціяльні". Тільки „соціяльні" категорії, за Струве, підходять під розуміння суспільних продукційних стосунків. „Соціяльні ж категорії — це такі, що визначають явища, витворені із взаємочинности людей, що господарюють і посідають різне соціяльне станозище" („Хозяйство и цена", т. I, стор. 27). Вважаючи за неодмінну ознаку суспільних продукційних стосунків те, що вони витворюються в наслідках класової боротьби, треба прийти до одного з таких висновків: або безкласове суспільство неможливе і суспільні продукційні стосунки завжди відбиватимуть класову взаємочинність, або, коли припустити, що колинебудь класи зникнуть, то тоді ж зникнуть і суспільні продукційні стосунки і всі загалом суспільні взаємини, що виникають на основі даних продукційних взаємин.

А коли зникли суспільні взаємини, то, очевидячки, перестає існувати і само суспільство. Професор Солнцев ухиляється відповісти на питання — чи може настати такий момент, коли соціяльне явище в його розумінні, як наслідок класової гетерогенности, зникне. „В усякім разі,— говорить він, — безперечне одне, що, коли настане це нове суспільство без соціяльних звязків, люди не будуть уже людьми, а стануть богами, і історія людства закінчиться" (стор. 61). За Марксом, з початком комунізму кінчається передісторія людського суспільства, а, на думку „марксиста" Солнцева, кінчається сама історія людства. За Марксом, економічну структуру суспільства утворює сукупність продукційних стосунків і кожну суспільну формацію характеризують їй властиві продукційні стосунки. А за „марксистом" Солнцевим виходить, що не може бути ніякої иншої економічної структури, опріч побудованої на класовім антагонізмі, бо економічна структура некласового суспільства не може утворитися за браком характерних для неї суспільних продукційних стосунків.

Ми вважаємо, що й некласове суспільство характеризується певними суспільними продукційними взаєминами, що їх сукупність і створює це суспільство. Наявність суспільних взаємин і супроводиться чинністю „законів їх власної суспільної діяльности", які (закони), правда, різко відзначаються від законів суспільного життя за капіталізму, але разом із тим ні суспільні продукційні взаємини, ні суспільство в цілому, ні закони суспільного життя та розвитку не зникають.

Тепер вернімось до питання про потребу теоретично вивчати продукційні взаємини немінового суспільства і почнімо з передтоварних суспільних формацій.

Всяке організоване господарство, в якому трудовий звязок людей встановлюється не виміном, звичайно прирівнюють до індивідуального господарства, яким керує воля й свідомість суб'єкта, що хазяйнує, і натуральне господарство звичайно розглядається, як система безпроблемних взаємин продукції, бо вони ясні. І, наприклад, Роза Люксембург, щоб обґрунтувати своє положення, ніби в натуральнім господарстві теоретичній економії робити нічого, подає приклад селянського господарства натурального типу. Далі вона нагадує зміст славнозвісного „Capitulare de Villis" Карла Великого на доказ того, що в феодальнім господарстві всі взаємини точно регламентовано, „всі взаємини, причини, висліди, працю та її наслідки видно, як на долоні" („Введение", стор. 47).

Індивідуальне ізольоване господарство, звичайно, не являється об'єктом теоретичної економії, бо в цім господарстві нема ніяких суспільних взаємин. Але вже зовсім инакше стоїть справа з феодальним господарством, що становить певну економічну структуру — суспільну формацію. Візьмімо феодальне господарство в його чистім вигляді. В ньому всі економічні взаємини так або инакше зумовлені взаєминами особистої залежности. Ці останні сами по собі ясні й прозорі і не потребують того, щоб якась наука їх викривала. Проте, ці взаємини виявляються в що-найрізноманітніших економічних формах, яким відповідають різні економічні категорії. Феодальна рента, наприклад, становить вияв стосунку феодальної експлоатації. Ця рента вміщує в собі всю додаткову працю безпосереднього продуцента та його додатковий продукт. Але феодальна рента набуває різних форм виявлення — форми відробітної ренти, форми ренти продуктами. Уже відробітна форма ренти може кількісно не збігатися з додатковою працею, що її перетворену форму вона становить. Ця кількісна різнобіжність і дає можливість, нехай повільного, але все-таки деякого розвитку власного господарства крепаків, бо частина додаткового продукту використовується в самому цьому господарстві. Перетворення відробітної ренти на форму ренти продуктами ще більше відхиляє кількісні залежності між цією рентою та додатковим продуктом і, крім того, може заховувати саму суть феодальної ренти, як вияв феодальної експлоатації. Маркс визначає, що за цієї форми ренти безпосередньому продуцентові є можливість своєю чергою чужу працю експлоатувати (К., т. III, ч. II, стор. 332).

Таким чином, за загальної особистої залежности крепаків одні з них стають економічно залежними від инших. Особиста залежність крепаків має різне економічне значіння для різних господарств. В реальній дійсності феодальна рента, особливо в другій її формі, дуже рідко збігається з додатковим продуктом, і тому „внутрішній звязок" не відповідає зовнішньому помітному звязкові явищ. В агентів феодальної продукції тому може скластися перекручене уявлення про дійсні причини

добробуту або скрути власного господарства крепаків, так само як і про звязок між розміром ренти й тією пропорцією, в якій їхня власна праця розподіляється на необхідну й додаткову. Те й друге становище господарства крепаків здається тому наслідком випадковости або „божої волі". Внутрішній звязок явищ можна встановити тільки теоретичною аналізою, що встановлює поняття „необхідна" і „додаткова" праця, виявляє їх пропорції і вияснює дійсні розміри експлоатації, виводячи таким чином закони феодальної ренти.

Далі, економічний вияв особистої залежности крепака від феодала в формі ренти — і залежність цього феодала - васала від сюзерена, що визначалося, приміром, в обов'язку стати з своїми „людьми" на захист сюзерена — знов таки зовсім різні. І коли чинш, що його крепак платить феодалові, або десятина попові досить виразні для нього, більш виразні, „ніж той добробут, що він його дістає від попа" (Маркс), то обов'язок захищати сюзерена—це для нього зовсім невиразне. Звичайно, і чинш, і десятина, і захист „панів" все це усталюється з часом, як звичай і традиція, згодом набуває характеру позитивного закону, але від цього, проте, складні явища для членів феодального суспільства не стають зрозумілішими і не перестають панувати над ними.

Роза Люксембург подає зміст зазначеного капітуляра Карла Великого, як ілюстрацію того, що всі взаємини в феодальному господарстві точно регламентовано і заздалегідь усім відомо, що там нема ніяких законів, які треба б було „одгадувати", що звязок між причиною та її вислідом усім ясний і т. ин., що взагалі в цьому господарстві ніяких загадок ні для кого немає, „найдурніший селянин за середніх віків, — як вона каже, — знав, що причиною й джерелом його злиднів було здирство й вимагання з боку землевласників і саме тому, що він це знав, він про це кричав селянськими війнами та підпалами" („Введение", стор. 49).

Цей аргумент „від найдурнішого селянина" дуже по-чудернацькому звучить. Такими аргументами можна обгрунтувати непотрібність науки взагалі. В капіталістичному суспільстві, наприклад, „найдурніший робітник", що ніколи не вивчав політичної економії, знає, що причиною його злиднів є те, що його визискує капіталіст, що коли б власником фабрики був не капіталіст, а він, то ролі між ним і його „хазаїном" перемінилися б; це своє знання він виявляє в страйках, иноді він пускає червоного півня і т. ин. Але цього знання замало для того, щоб без подальшого вивчення зрозуміти всі ті явища та закони, що на грунті цього визиску й економічної залежности робітника виникають. За феодалізму кожному невільному селянинові відома й ясна його особиста залежність од феодала. Але чому ця залежність набуває різних форм, чому одні залежні провадять самостійно своє господарство, тільки частину своєї праці й продукту віддають феодалові, а другі — місцева челядь — ніби ввесь час працюють тільки на феодала.

Чому одні убожіють, а другі багатіють, чому збільшується визиск крепаків взагалі і т. ин., — все це такі питання, що на них і „найрозумніший селянин“ за середніх віків не міг би відповісти, бо, як ми вже говорили, явища феодального суспільства та їх дійсний звязок перекручується в своєму вияві на поверхні; звичайне ж мислення тільки цей видимий і помітний нам звязок стримає.

Роза Люксембург дивується, для чого, власне, політичній економії розшукувати та відгадувати таємничі „закони“ в цьому господарстві, де всі взаємини, причини та висліди, робота та її наслідки видні, як на долоні („Введение“, стор. 47). Ствердження, ніби в феодальнім господарстві нема „таємних“ законів, було б правильним, і здивування з приводу того, що може взяти під увагу теоретична економія в феодальнім господарстві було б законне, коли б ми стали на точку погляду індетермінізму для феодального господарства. Коли б ми визнали, що Карл Великий у прикладі, що його подає Роза Люксембург, свідомо встановлює певні суспільні взаємини, виходячи з поставлених собі цілей та завдань, нічим об'єктивно не детермінованих, що ці взаємини всім членам суспільства заздалегідь відомі і що вони в дійсності існують у тім самім вигляді, в якім вони свідомо наперед установлені, тоді, либонь, нічого було б теоретично вивчати. Але це не відповідає марксистському розумінню ходу розвитку історичного суспільства.

Енгельс у згаданім уже своєму листі до Штаркенбурга пише: „Люди сами роблять свою історію, але й досі несвідомо, не керуючи нею спільною волею, за єдиним загальним планом. Цього не було навіть у межах одмежованого даного суспільства (не кажучи вже про все людство). Їхні змагання перехрещуються, і в усіх таких суспільствах панує тому необхідність, доповненням та формою виявлення якої є випадковість“. Те ж саме він пише в листі до Йосипа Блоха: „Адже те, чого хоче один, зустрічає препони з боку всякого иншого, і кінець-кінцем виникає дещо таке, чого ніхто не хотів. Таким чином, історія, як вона йшла досі, відбувається, як природньо-історичний процес і підлягає власне, тим самим законам руху“. Отже, в феодальнім суспільстві, як ланці історії, кожне суспільне явище — це наслідок перехресних сил, „паралелограмів сил“, і тому наслідку заздалегідь не можна визначити, а, значить, звязок причини й висліду не тільки не видний, як на долоні, а, навпаки, наслідки якраз бувають зовсім несподівані, а тому звязку їх із причинами, що їх зумовили, не видно. Можуть заперечити, що мова йде в Енгельса про загальний хід історії, про загальносоціологічні закони, а не про економічні явища та закони будь-якого часу в історії суспільства. Таке заперечення, проте, не досягало б свого; справді, коли перше-ліпше суспільне явище феодального, приміром, суспільства — це наслідок численних і різночинних сил, то зрозуміло, що й економічні явища, як суспільні, мають цю саму ознаку; коли

суспільні закони виявляються через випадковості, що заховують суть законів, то й закономірність економічного життя поділяє цю спільну з усіма суспільними законами долю. Ми вже бачили, що, наприклад, закон феодальної ренти, який визначає причиновий звязок між розміром додаткової праці й продукту та розміром чиншу, пробиває собі дорогу через одхилення та випадковості.

Звернімося знову до капітулярія Карла Великого. Коли ми візьмемо ті його нормативні приписи, що стосуються до суспільних явищ, то побачимо, що ці приписи раз-у-раз лишаються добрими побажаннями, а економічне життя розвивається на основі іманентно властивих феодальній системі законів. Пеклування, приміром, Карла Великого про те, щоб своїх підданців уберегти від злиднів та щоб їх не обтяжувано надмірною працею, вступає в колізію з його вимогами давати йому всякі продукти та з увагою про те, що кожний із його васалів у своєму маєтку — пан і може стягати з своїх селян усе, що йому потрібно. І, не зважаючи на добрі наміри сюзерена, фактичні взаємини продукції складалися й розвивалися поза та навіть всупереч його волі та свідомості.

Своєрідні взаємини продукції, що в своїй сукупності становлять економічну структуру феодального суспільства, не тільки необхідні в тому розумінні, що вони з неминучістю виникають на основі даного рівня продукційних сил, але й антагоністичні й тому стихійні, хоч, звичайно, не в такій мірі, як взаємини буржуазного суспільства. В „Нищете философии" Маркс зазначає, що правильно розуміти феодальний спосіб продукції можна тільки тоді, коли його розглядати, як спосіб продукції, заснований на антагонізмі. Доконче потрібно до цього вияснити, як створювалося багатство за цієї антагоністичної форми суспільства, як ішов розвиток продукційних сил поряд із розвитком класової боротьби і на основі яких законів цей спосіб продукції прийшов до свого заперечення (стор. 101). Завдання вивчання феодального суспільства, таким чином, аналогічне тому основному завданню, що його Маркс собі ставив, вивчаючи капіталізм, а саме: „розкриття закону економічного розвитку сучасного суспільства". Цього завдання, очевидячки, не можна розвязати загальнішою теоретичною наукою — соціологією, що встановлює загальні закони розвитку людського суспільства. Окремі соціяльні організми, окремі суспільні формації поза цими загальносоціологічними законами мають свої приватні закони, чинні і правдиві тільки для даної формації. Теоретична економія розкриває саме ці приватні закони, і тому закони, виведені політичною економією, що вивчає капіталістичні продукційні взаємини, непридатні для пояснення явищ феодалізму. Феодальний спосіб продукції характеризується своїми економічними законами та категоріями. „Завдання економістів, як Адам Сміт та Рікардо,— каже Маркс,— що стали істориками цієї доби (того періоду капіталізму, коли буржуазія боролася ще за цілковиту

ліквідацію решток феодальних взаємин — Д. Н.), полягає в тім, щоб з'ясувати, яким чином набувається багатство за взаємин буржуазної продукції, вивести ці взаємини в закони та категорії та показати, оскільки ці закони та категорії зручніші для нагромадження багатства, ніж закони та категорії феодального суспільства" („Нищета Философии", стор. 102).

Отже, економічним взаєминам феодалізму відповідають певні категорії; ці взаємини підпадають чинності певних законів. Економічні закони феодалізму визначають причиновий звязок економічних явищ, що існує об'єктивно; вони (закони) виявляють свою чинність „торують собі шлях" через одхилення та випадковості і не зважаючи на них; продукційні взаємини феодалізму та відповідні їм категорії та закони може й повинна вивчати теоретична наука — теоретична економія феодального господарства. Такої науки, як викінченої теоретичної системи, у нас немає, але з погляду об'єкту її, як таку, можна було б створити. Маркс, не маючи на меті спеціяльно досліджувати закони цього господарства, часто-густо, при нагоді, виконуючи основне своє завдання — досліджувати капіталістичне господарство, робить теоретичні екскурси в передкапіталістичне господарство. Енгельс з цього приводу говорить: „Щоб повнотою завершити цю критику буржуазної економії, замало знайомства з капіталістичною формою продукції, виміни та розподілу. Треба було також, принаймні, в загальних рисах дослідити й притягти до порівняння форми попередні і ті, що поруч неї існують у менш розвинених країнах. Таке дослідження й порівняння загалом і в цілому переводив досі один Маркс, і тому виключно його дослідам завдячуємо ми тим, що досі встановлено в передбуржуазній теоретичній економії" („Анти-Дюринг", вид. 1922 року, стор. 79 — 80; в німецькому виданні 1907 року, Stuttgart, стор. 154). Енгельс, виходить, вважав, що передбуржуазна теоретична економія, яка досліджує передтоварні форми господарства, можлива.

Характером і змістом проблем передбуржуазна теоретична економія радикально відзначається від політичної економії буржуазного суспільства, бо вона досліджує инші продукційні взаємини, инші закони й т. ин. Спільне між ними те, що вони досліджують суспільні продукційні стосунки, виводять закони, які ними керують.

Перейдімо тепер до післякапіталістичного господарства та почнімо з радянської економіки. Ніхто, звичайно, не буде стверджувати, що в радянській системі господарства всі взаємини ясні, причини й висліди відомі і взагалі економічні взаємини відзначаються прозорістю. Ніхто, отже, не скаже, що радянська економіка не потребує теоретичного дослідження. Але постає питання, чи може і чи повинна переходова, зокрема радянська економіка, стати на об'єкт спеціяльної теоретичної аналізи, відмінної від теорії капіталістичного господарства, чи вона повнотою вкладається в рямці теперішньої політекономії. Радянська економіка,

взята в цілому, — не товарно-капіталістичне господарство, хоч у ній збереглася товарно-риночна форма звязку. Радянська система господарства характеризується співжиттям і переплетенням між собою продукційних взаємин і закономірностей соціялістичного типу, капіталістичного та простого товарного типу, за свідомих заходів з боку пролетарської держави та загальної тенденції до зміцнення соціялістичних елементів господарства. Оскільки в нас збереглася товарно-риночна форма звязку і навіть взаємини соціялістичного сектору набирають товарно-капіталістичної оболонки, постільки ряд наших економістів автоматично переносять на наше господарство всі закони товарно-капіталістичного господарства і включають радянську економіку в „компетенцію" політичної економії, що вивчає товарно-капіталістичне господарство. Інші економісти, пропонують створити нову теоретичну економію, „нову економіку", що повинна вивчати специфічні закономірності радянської економіки і закони розвитку її до соціялізму. А ще інші економісти, зрікаючись думки про створення окремої теорії переходової економіки, радять „комбіноване", теоретично-описове вивчення радянської економіки. Цей погляд обстоюють такі товариші, як Леонтьєв та Хмельницька, автори брошури „Советская экономика". Так, вони заявляють: „Таким чином, завдання дослідження переходової економіки — це комбінована теоретична-описова робота, до того ж у своїй теоретичній частині вона повинна базуватися на марксистській системі теоретичної економії" (стор. 68, розрядка автора).

Твердження, що закони капіталістичного господарства повнотою зберігають свою силу і в радянській економіці, було б правильним, коли визнати радянську економіку за особливий тип товарно-капіталістичного господарства. Тоді можна було б говорити тільки про модифікацію законів капіталізму в нашому господарстві, також як, приміром, говорять про модифікацію законів класичного капіталізму за часів монополістичного капіталізму. Але цього, звичайно, ніхто крім меншовиків та буржуазних економістів не думає й не каже. А коли так, то автоматичне поширення законів капіталізму на нашу радянську економіку неправильне. Звичайно, в нашій економіці є й продукційні взаємини товарно-капіталістичного типу; у нас лишаються в силі в перекрученому, правда, вигляді закони, властиві товарно-капіталістичній системі, але ці взаємини й закони переплітаються із взаєминами та закономірностями принципіяльно иншого типу; їх модифікація має принципіяльно инший характер, ніж модифікація економічних законів у рямцях самого капіталізму.

Основне завдання теоретичного дослідження радянської економіки полягає в тім, щоб з'ясувати й показати, як в наслідках взаємного переплітання різнохарактерних взаємін та закономірностей одбувається поширена відпродукція соціялістичних елементів та взаємин продукції

і які ті особливі закони, що визначають процес перетворення цієї мішаної переходової системи господарства на соціялістичне. Цього завдання не може виконати теперішня політична економія, що має за своє основне завдання розкрити закони економічного розвитку капіталістичного суспільства, і тому обертається весь час у колі проблем капіталістичного господарства.

Зовсім неправильний також той шлях „комбінованого теоретико-описового" дослідження радянської економіки, що його радять автори зазначеної брошури „Советская экономика". Виходить ніби так, що ті шматочки й рештки товарно-капіталістичних взаємин, що в нас є цілком підлягають законам-капіталістичного господарства і належать тому до вивчення теоретичної економії, островків же соціялізму взагалі не можна теоретично досліджувати, а тільки конкретно описувати. Таке ствердження ми справді находимо на 67 — 68 сторінці брошури. Це й значить послідовно довести до логічного абсурду неправильне твердження, що економічні системи нетоварно-капіталістичного типу можуть стати за об'єкт не теоретичних наук, а тільки ідеографічних. А те, що капіталістичні та соціялістичні елементи в нашій економіці існують неізольовано одні від одних, а, переплітаючись між собою, створюють єдиний економічний організм,— це згадані автори забувають. Тов. Бухарін відзначає „строкатість костюмів" у нашій економіці, складність та суперечливість форм, у яких відбувається процес зростання соціялістичних елементів у нашій економіці, як обставини, що надто ускладняють її аналізу. Він цілком правильно заявляє: „Аналіза всіх цих що-найскладніших сплетінь та виведення основних закономірностей розвитку становлять теорію переходового періоду" („Правда" за 1926 рік № 148, фейлетон тов. Бухаріна „К вопросу о закономерностях переходного періода"). Наші ж автори „Советской экономики" гадають, що ніякої „особливої теорії переходової економіки" не може бути, а досить застосувати закони політекономії до товарно-капіталістичних взаємин у нашій економіці й описати свідомо встановлювані взаємини соціялістичного типу, щоб зрозуміти процеси „вростання в соціялізм". Ми гадаємо, що така „комбінована теоретично-описова робота" може дати одну плутанину, а не розуміння процесів перетворення переходової економіки на соціялістичну. Ми вважаємо, що кожна система продукційних взаємин характеризується певними закономірностями, які взаємно модифікуть одна одну, і повинна мати свою особливу теоретичну економію. Не можна перетворити політичної економії на універсальну науку, що вивчає всі епохи. Така наука або повинна була б обмежитися виведенням загальних законів, дійсних для всіх часів — тоді вона перетворилася б на соціологію або вона повинна була б проголосити закони й теорії, дійсні для однієї економічної системи, дійсними для всіх останніх. Але, з другого боку, не можна обмежитися тільки описом економічних явищ инших систем нетоварно-капіталістичного

типу, а доконче потрібно їх теоретично вивчити, відкрити специфічно особливі закони, чинні в даній системі, і тим самим пояснити економічні явища цієї системи.

Основним методологічним способом у цьому теоретичному вивченні є абстракція. Міра й характер цієї абстракції, так само, як і кількість тих стадій в аналізі, що через них одбувається „схід од абстрактного до конкретного", для вияснення конкретного можуть бути різними для різних суспільних формацій, з різними типами продукційних взаємин і залежать од кількости та характеру тих проміжних кілець, що через них чинність законів виявляється. Од цього залежить більша чи менша трудність теоретичної аналізи, але не сама її потреба. Тільки там і тоді, де й коли всі закони виявляються безпосередньо в своєму чистому вигляді, зникає потреба самого теоретичного дослідження. Тут є цілковита аналогія між теоретичними науками про суспільство і науками про явища природи. Коли б звязок якогось явища природи з причиною, що його викликала, було безпосередньо видко, то таке явище не потребувало б, звичайно, теоретичного дослідження. Коли ж цього звязку не видно на поверхні, бо на це явище має вплив низка факторів, тоді правильне його пояснення можливе тільки в наслідках теоретичного дослідження. До цього ж, коли дане явище є результат чинности тільки двох факторів, то досить штучно усунути один із них, щоб виявити закон цього явища, коли ж воно відбувається в результаті чинности сили факторів, то теоретичне його дослідження включає в себе цілу низку експериментів, де в штучно створеній обстановці простежується дію кожного чинника зокрема і в певному сполученні їх одного з одним. Звичайно, в першім випадку дослідження куди легше, ніж у другім, але і в першім випадку потрібна теоретична аналіза. Те ж саме відбувається і з суспільними явищами, з тією тільки ріжницею, що експеримент заміняється абстракцією. Особливості кожної суспільної формації з її специфічними закономірностями визначають міру трудности її теоретичної аналізи і ті особливості, що їх тут має абстрактна метода дослідження. Своїм завданням ми не ставимо вияснення метод дослідження кожної окремої формації та їх відмінности однієї від одної. Ми тільки підкреслюємо цей момент для того, щоб показати, з одного боку, неправильність твердження ніби там, де застосування абстрактно-аналітичної методи відрізняється деякими особливостями порівняно до його застосування підчас вивчення товарно-капіталістичного господарства, там взагалі неможлива теорія, з другого — неправильність цілковитого ігнорування цих особливостей та поширення теорії однієї господарської системи на инші.

Радянська економіка також повинна стати за об'єкт спеціяльного теоретичного вивчення. Самий характер радянської економіки, як переходової від капіталізму до соціялізму, не дозволяє її розглядати, як

викінчену систему однохарактерних продукційних взаємин в її чистім вигляді. Це, як і інші обставини, зазначені вище, модифікує методологічні способи дослідження, але ніякого стосунку не має до питання про можливість і потребу особливої теорії переходової економіки.

Як же стоїть справа з теоретичною аналізою економічної системи соціялістичного суспільства — потрібна вона, чи в ній нема ніякої потреби? (Під соціялістичним суспільством ми маємо на увазі „першу фазу комунізму", як зазначав Маркс). Маркс та Енгельс не розробляли „конструкції майбутнього суспільства", а тільки в загальних, але надзвичайно яскравих рисах накреслили основний тип продукційних взаємин до цього суспільства. Не можна, звичайно, не збочуючи з наукового шляху, тепер же намалювати всієї тієї сукупности продукційних взаємин, що створює соціялістичну структуру й ті теоретичні проблеми, які постануть перед майбутнім суспільством. Тепер можна тільки спробувати відповісти на питання в загальній постановці — чи можуть такі проблеми бути. Процес продукції в соціялістичному суспільстві планомірно організований. За вироблення плану продукції суспільство в особі певних своїх органів виходить із наявного стану продукційних сил, розмірів і характеру суспільних потреб та потреби розширеної відпродукції всього продукційного апарату. Всі ці чинники об'єктивно існують, і свідомому впливові суспільства на зміну того чи иншого чинника надано певні межі. Але суспільство заздалегідь обраховує ці об'єктивно дійові чинники і пристосовується до них, тому „Асоційовані продуценти раціонально регулюють цю свою виміну речовин природою" (Маркс). Саме тому суспільство має змогу раціоналізувати матеріяльний процес продукції тим, що воно пізнає закони, які об'єктивно існують, їхню чинність обраховує й само діє у згоді з цими законами. Коли б соціялістичний Держплан або ВРНГ зажадали скласти план продукції не на основі вивчення цих законів, нехтуючи потрібні пропорції та залежність поміж різними елементами продукції, різними галузями продукції і т. ин., і т. ин., неминуче сталася б криза, як наслідок по суті анархічної організації продукції, хоча б вона й провадилася під виглядом планового господарювання, але плану не по-науковому обґрунтованого і тому неправильного. Очевидячки, для правильного планово організованого ведення складного соціялістичного господарства замало статистично обрахувати всі наявні в суспільстві ресурси та всі суспільні потреби. Доконче треба на основі зібраного статистичного матеріялу правильно розподілити всі елементи продукції та раціонально продукцію організувати. Це завдання можна виконати тільки на основі знання тих закономірностей соціялістичного господарства, що їх виводить теоретична наука. Тільки за допомогою цих законів суспільство підкорює їх собі.

Закони, приміром, про співвідношення між величиною робочого дня, інтенсивністю та продукційністю праці й масою суспільного додаткового

продукту; закон відносного зменшення живої праці порівняно до матеріялізованої в міру розвитку техніки, як і цілий ряд инших законів, які Маркс виводить в їхній специфічній формі, за капіталізму закони ці — mutatis mutandis, лишаються в силі й за соціялізму. Так само, як і відомі Марксові схеми простої й розширеної продукції, коли з них зняти цінносне покривало і зробити в них відповідні зміни, лишаються вірними і для соціялістичного суспільства, і всі ці закони чинять об'єктивно з „залізною непохитністю".

У капіталістичнім суспільстві засоби продукції, виробленої людьми, панують над ними. Пізнання законів капіталістичної продукції ні в якій мірі, як зазначає Енгельс („Анти-Дюринг", стор. 179), не може усунути цього зовнішнього стихійного панування над людьми продуктів їхньої праці: щоб скорити суспільству ці сили і планомірно їх скористати, потрібна дія. Пролетарська революція — це велетенська „дія" — є передумова для того, щоб суспільство оволоділо ним самим створеними засобами продукції. Умовою ж „планомірного їх уживання" є пізнання законів самого соціялістичного господарства. Таким чином, та нормативна, „прикладна" економічна наука соціялістичного суспільства, що повинна давати практичні поради до організації суспільної продукції в широкім розумінні цього слова, повинна відзначати стосунки суспільства з зовнішньою природою і взаємини людей між собою — ця наука базується на иншій, теоретичній науці, що досліджує закономірності економічних явищ і розкриває закони розвитку даного соціялістичного суспільства.

Можуть заперечити, що ця теоретична наука має діло тільки з кількісними співвідношеннями, їй не доводиться викривати суспільної форми продукції, що й без того ясна. Тому вона не теоретична економія соціялістичного господарства і взагалі її належить однести до технічних, а не суспільних наук. Преображенський, приміром, визнає потребу в теоретичній науці, яка вивчає соціялістичне господарство; це — „наука про передбачення економічної необхідности в організованому господарстві про найдоцільніше продукційне та инше досягнення, того, що доконче потрібне" („Новая Экономика", вид. друге, стор. 62); і він пропонує для цієї науки синтетичну назву — „соціяльна технологія". Звичайно, сперечатися тепер про назву майбутньої науки — це була б надто непродуктивна праця, але мова йде не про назву, а про її об'єкт та зміст, а це звязане з питанням про предмет теоретичної економії. Правдиво те, що теоретична наука про соціялістичне господарство має діло тільки з кількісною аналізою. Проте, це ще не робить її технологією і не відбирає в неї її характерних рис, яко суспільної науки, хоч і відрізняє її від аналогічної науки за капіталізму.

„Предмет цього дослідження — це перш над усе матеріяльна продукція" (розрядка Марксова) — каже Маркс на початку „Введения"

і далі він роз'яснює, що „всяка продукція є присвоєння індивідуумом благ природи всередині певної суспільної форми та за її допомогою" („К критике", стор. 13). Таким чином, до дослідження належить матеріяльна продукція, що відбувається в даній суспільній формі. Суспільна форма, що в ній відбувається матеріяльна продукція за капіталізму, передає продукційним стосункам речовий характер і зумовлює те, що сами ці стосунки виникають, створюється посередництво речей. Продукційні стосунки людей за капіталізму, як і взагалі суспільні взаємини за першої-ліпшої формації, „не мають ні атому матерії". Вони мають тільки якісну характеристику, але не кількісну-вимірність. Викрити дані стосунки — значить вияснити їхні якісні особливості і остільки можна кожен з продукційних стосунків розглядати з боку кількісного. Наприклад, надвартість і феодальна рента, як категорії, висвітлюють лише якісно специфічні форми визискування в капіталістичному і феодальному суспільствах. Але, оскільки визискування знаходить своє зовнішнє висвітлення в присвоєнні власникові засобів виробництва певної кількости продукції праці безпосереднього продуцента або ж певної кількости робочого часу — що кількісно можна виміряти — остільки можна говорити про збільшення або зменшення визискування, його розмірів і т. ин. Дослідити які-небудь економічні закони капіталістичного господарства — це значить виявити причиновий звязок одних якісних специфічних стосунків з другими та кількісну залежність одних „речей" від других. Матеріяльний же процес продукції має діло з кількісними величинами. За капіталізму суспільні взаємини „містифіковано", якісну їх суть затемнено, значить і не видно тієї суспільної форми, що в ній одбувається матеріяльна продукція. Дослідження цієї продукції в капіталістичній формі організації суспільства заховує в собі тому подвійне завдання: якісну аналізу — розкриття якісного характеру даного стосунку, захованого за речевою оболонкою відповідної економічної категорії, і кількісну аналізу — вияснення законів кількісних залежностей. Якісна форма одного стосунку зумовлює відповідну якісну характеристику другого стосунку в данім суспільстві, кількісна визначеність одних „речей" стає причиною даної кількости других. „Індивідуум, що бере участь у продукції в формі найманої праці, в формі заробітної плати, бере участь у результатах продукції, в продуктах" („К критике", стор. 19). Це — вияв якісного звязку цих двох стосунків, але цей звязок ще не виявляє самої величини заробітної плати, як форми участи в продуктах. Цю величину й закони, що її визначають, можна вивести в наслідках кількісної аналізи. Маркс і досліджує кожну категорію саме таким чином, спершу він розкриває соціяльний зміст категорії та вияснює її звязок із цілим суспільним ладом, після чого він переходить до з'ясування законів, що визначають кількісні співвідносини категорій і пояснюють явища конкретної економічної дійс-

ности. Тільки сполучення якісної характеристики та кількісної аналізи економічних категорій може дати правильну теорію капіталістичного господарства. Маркс через те дорікає, з одного боку, класикам політекономії в тім, що вони зосередили головну свою увагу на аналізі кількісних співвідношень категорій, в цьому він убачає одну з причин того, що для них не була ясна форма вартости, як форма вияву трудового звязку людей у товарному суспільстві. З другого боку, він вважає неправильною реставровану в особі Ганіля і инших меркантильну систему, „яка в вартості вбачає лише суспільну форму або скоріше один її відблиск, позбавлений будь-якої самостійної субстанції" (К., т. I, стор. 50, прим.). Одна кількісна аналіза категорій без попередньої їх якісної характеристики не може виявити історичного їх характеру та специфічно-суспільної форми, що в ній відбувається процес матеріяльної продукції, і тому приводить до універсалізації економічних законів та вульгаризації теоретичної економії. Цим особливо грішать за нашого часу представники математичної школи в політекономії. Одна якісна характеристика економічних категорій капіталізму виявила б тільки форму взаємин капіталістичного суспільства, але не пояснила б як ця форма пристосовується до процесу продукції матеріяльних благ, як вона развивається разом із розвитком матеріяльної продукції, які при цьому наростають суперечності між суспільною формою та розвитком матеріяльного процесу продукції, цеб-то продукційними силами суспільства, і, значить, одна якісна аналіза не могла б вияснити, чи повинна одна суспільна форма заступити иншу й чому, на основі яких законів; і поготів якісна аналіза сама по собі не може дати пояснення конкретних економічних явищ.

З'ясувати, приміром, що вартість є форма продукційного стосунку автономних товаропродуцентів, це ще не значить відповісти на питання, який закон регулює рух цін у товарно-капіталістичнім суспільстві.

Отже, не тому потрібна кількісна аналіза капіталістичних категорій, що продукційні стосунки, які їх визначають, утворюються за посередництвом речей і виявляються тільки в речах, а тому кількісна аналіза цих категорій замала і потрібна ще якісна аналіза, що продукційні взаємини за капіталізму „містифіковані", суспільний їх характер захований і треба його виявити.

У широкому соціялістичному суспільстві якісна характеристика продукційних стосунків одпадає: в ній нема потреби, бо продукційні стосунки суспільство свідомо встановлює і сприймає, яко суспільні. „Суспільні стосунки людей до їхніх робіт та продуктів їхньої праці лишаються тут прозоро ясними як у продукції, так і в розподілі" (Капітал", т. I, стор. 47). Проте, ці стосунки встановлюється з приводу матеріяльної продукції, розвиваються та зміняються рівнобіжно з розвитком процесу цієї продукції. З цими продукційними стосунками звязані певні кількісні співвідношення поміж речами як у продукції, так

і в розподілі суспільного продукту. Це не значить, звичайно, що речам надаватимуть якісь суспільні властивості або що продукційні стосунки виступають тільки в момент, коли фігурує річ, що вони набувають форму речей. Продукційні стосунки виникають і існують незалежно від речей, але кожному продукційному стосунку відповідає певна кількість речей.

Візьмімо, наприклад, найпростіші продукційні стосунки соціялістичного суспільства. Кожний член суспільства бере участь у суспільній продукції і тим самим безпосередньо звязується в своїй трудовій діяльності з усім суспільством. Праця кожного робітника з самого початку, з погляду якісного є суспільна праця і, як така, вона безпосередньо сприймається. Проте, суспільство повинно прирівнювати працю окремих своїх членів, кількісно її виміряти. Адже „справді", каже Маркс, „ні одна суспільна форма не може стати на перешкоді тому, щоб робочий час, який є в розпорядженні, суспільства тим або иншим способом не регулював продукції" („Письма", стор. 145. Розрядка Марксова). Трудові витрати кількісно визначаються в робочому часі або якійсь иншій трудовій одиниці, до того ж береться на увагу інтенсивність праці, спритність, уміння і т. ин. Цю одиницю виміру можна визначити за „одиницю суспільної праці", і трудові витрати окремих індивідуумів кількісно зводяться до певної кількости „суспільної праці". Суспільство так само встановлює певний розподіл суспільного продукту поміж своїми членами. І цей продукційний стосунок сам собою, з погляду того, що його визначило суспільство, а не якась таємнича „сліпа сила", ясний і всім зрозумілий. Спосіб розподілу, як каже Енгельс у листі до Конрада Шмідта за 5/VIII 1890 року, „залежить од кількости речей, належних до розподілу". Ця кількість речей своєю чергою залежить од довготи робочого дня, продукційности суспільної праці і т. ин. Спосіб розподілу диктує таким чином, економічна потреба, але цю потребу суспільство пізнає й відповідно до нього само визначає цей спосіб, цеб-то розподільні стосунки. І ці стосунки звязані з потребою, кількісно вимірити в тих таки трудових одиницях увесь суспільний продукт, його зрівняти з трудовими витратами суспільства і „ розцінити" кожен продукт, належний до розподілу.

Таким чином, участь кожного робітника в суспільній продукції, так само, як його участь у суспільнім продукті, його частина в суспільних витратах, у видатках на утримання суспільних установ, як школи, лікарні і т. ин., що визначає форму вияву свідомо встановлюваних суспільних продукційних стосунків, кількісно виміряються й обраховується. Поміж усіма цими величинами, визначеними в однакових одиницях суспільної праці, існує певна залежність.

Залежність між трудовими витратами члена суспільства та кількістю продуктів споживання, що їх він дістає з усього суспільного продукту, Маркс висловив у такій формуловці. „Переважний тут прин-

цип, очевидно, той самий, що регулює виміну товарів, поскільки вимінюється однакові цінності. Зміст і форма змінилися тому, що через змінені умови ніхто не може давати нічого, опріч своєї праці, і що, з другого боку, тільки предмети особистого спожитку можуть бути власністю окремої особи. Але що до розподілу цих предметів поміж продуцентами, то переважний тут принцип той самий, що й за виміни товарних еквівалентів, певну кількість праці в одній формі вимінюється на ту саму кількість праці в иншій формі" („Критика Готской программы", вид. 1919 року, стор. 16). Тут же, одначе, Маркс зазначає, що кожний робітник фактично дістає в продуктах споживання меншу кількість праці, ніж він дав суспільству, бо певна частина його праці йде на розширену відпродукцію і т. ин. Але це вже дещо затемнює звязок поміж індивідуальними трудовими витратами та кількістю одержуваних продуктів споживання. Цей звязок ще більше затемнюється від того, що фактично тут є нерівність: за однакову кількість робочого часу два робітники дістають неоднакову кількість продуктів, коли праця їхня неоднакова своєю інтенсивністю, уміннням, і т. ин. Нарешті, суспільство може цю залежність між трудовими витратами та кількістю одержуваних продуктів свідомо порушити, підвищивши „розцінку" одних продуктів і зменшивши „розцінку" инших. Підвищення і зменшення „розцінок" переводитиметься з метою впливати в певному напрямку на характер суспільного споживання,— на випадок невідповідности наявних розмірів якихось продуктів суспільним потребам у них або виходячи з вимог соціяльної політики, культурно-виховних завдань і т. ин.

Таким чином у цім простім прикладі ми маємо чинність низки законів, що визначають кількісне співвідношення між речами. Але ці речі звязані з продукційними взаєминами, встановленими самим суспільством на основі усвідомленої потреби. Тут чинний „закон трудових витрат", за формуловкою тов. Бухаріна — закон, що регулює пропорційний розподіл суспільної праці та порівнювання трудових витрат окремих індивідуумів; чинна низка законів, що визначає співвідношення „необхідної" та „додаткової" праці, чинний закон розподілу суспільного продукту, що й можна визначити в загальній формулі: „кожний відповідно до здібностей, кожному — відповідно до праці". Всі ці закони чинять одночасно, стикаються між собою і взаємно модифікують один одного. В результаті цього, приміром, закон розподілу суспільного продукту, що говорить: „певна кількість праці в одній формі — за таку саму кількість праці в иншій формі", не виявляється в дійсності безпосередньо в своєму чистому вигляді, а чинить тільки, як домінантна тенденція. На поверхні в конкретній дійсності „внутрішній звязок" явищ тому не може бути ясним і очевидним. Тільки теоретична аналіза може виявити дійсний звязок явищ і тим самим вивести їхній закон. Закони соціялістичного суспільства протилежно стихійним законам

капіталізму свідомо переводить суспільство, тим то вони „коряться“, а не панують над суспільством. Але суспільство додержує і переводить їх переважно тільки наближено, а не точно в кожнім окремім випадку. Тільки теоретична аналіза кількісних залежностей може виявити „внутрішній закон“ явищ і звести зовнішні видимі звязки до їх істинного звязку. Звичайно, теоретична аналіза економічних явищ соціялістичного суспільства далеко легша за аналізу явищ капіталізму. Взаємини соціялістичного суспільства „не містифіковані“, і тому, як ми вже говорили, цілком одпадає якісна їх аналіза. Закони, що визначають кількісні співвідношення, не модифікується так сильно, як за капіталізму, коли вони, як иноді говорить Маркс, „перекручуються“ підо впливом конкуренції; причинний звязок явищ куди легче відкрити, ніж за капіталізму. Але все-таки цього звязку і за соціялізму безпосередньо не видно, його треба викрити теоретичною аналізою. Методою цієї аналізи стає також абстракція, але способи застосування абстрактної методи тут дещо инші, шлях „сходу від абстрактного до конкретного“ значно коротший. Це, проте, не позбавляє науки, що вивчає ці закономірності соціялістичного господарства характеру теоретичної суспільної науки. Предмет цієї науки — матеріяльна продукція в соціялістичній суспільній формі. Вона досліджує й виводить закономірності, що регулюють матеріяльну продукцію та її розвиток і звязок із цією продукцією суспільних продукційних взаємин. Завдання цієї науки в основному аналогічне завданню політичної економії, що вивчає капіталістичну продукцію, хоч способи розвязання цього завдання за капіталізму і в соціялістичнім суспільстві трохи відмінні одні від одних. Ця наука, за аналогією з відповідною наукою, що вивчає капіталістичну продукцію, і є теоретична економія соціялістичного суспільства.

М ЯВОРСЬКИЙ

Емський акт 1876 року

(Продовження)

IV

Такі, як бачили ми, були в нас на Україні громадські течії в 1870-их роках.

Що спільного мали вони з мотивами видання емського „повеления“ з 1876 року в справі заборони українського друкованого слова — почасти вже видно було з огляду цих течій. Але ще одну на це відповідь дасть нам хоч би оцей незначний „інцидент“, що його „Комиссия по украинофильской пропаганде“ включила у свій матеріял [1]), на якому й робила відомі вже нам свої висновки, що лягли в основу емського декрету. Ось цей „інцидент“:

„В начале этого года в Новоград-Волынском уезде, — читаємо в „Представлении Начальника волынского губернского жандармского управления от 3 апреля 1876 г. № 92“, — в селах, входящих в состав Райковской волости, замечено было появление в среде простолюдинов и преимущественно учеников сельских школ книг и брошюр на малороссийском языке сочинения: Шевченко, Савицкого, Горбунова, Комарова.

Хотя книги эти разрешены цензурой и по содержанию своему не имеют антиправительственного характера, но усилившееся распространение их в последнее время в среде простонародья вышеупомянутой местности, видимо, не заинтересованного ими и не проявляющего ни малейшей склонности к чтению, дало повод предполагать, что эти книги распространяются кем-либо с предвзятой целью.

Руководясь этим соображением и принимая во внимание, что распространение малорусской народности не согласно с целями правительства, я,— доносив волинський жандармський офіцер,— при отсутствии юридических данных, для привлечения к ответственности распространителей, в порядке, указанном законом 19 мая 1871 года, произвел негласное дознание по этому предмету, по которому оказалось следующее.

---

[1]) Журнал нарад тієї комісії було вже раніш оголошено. Див. „Україна“. 1907. II. ст. 137—151.

В Райковском волостном правлении, по рекомендации председателя Новоград-Волынского с'езда мировых судей и посредников, Г. Косача, занимал должность волостного писаря сын священника Харьковской губернии Михаил Лободовский, который раздавал безвозмездно крестьянам и преимущественно учителям и ученикам сельских школ старшего возраста малороссийские книги в большом количестве. При раздаче книг Лободовский убеждал, чтобы их читали всем, но не показывали бы инспекторам народных училищ, так как они подобных книг не позволяют читать.

Распространяемые книги и брошюры Лободовский получал от председателя Косача, что выяснено фактически. Волостной старшина заявил, что он получил от Косача тюк с книгами, для передачи Лободовскому лично, что им и было исполнено, и даже он присутствовал при вскрытии Лободовским доставленного им тюка, в котором оказалось значительное количество.

При определении личности Лободовского выяснено, что он находится под особым покровительством бывшего профессора Киевского университета Драгоманова, известного украинофила, и Косача, председателя с'езда мировых судей и посредников Новоград-Волынского уезда, женатого на родной сестре Драгоманова. По слухам, Лободовский служил в Харьковском Учебном округе сельским учителем, откуда был удален за распространение в народе малороссийских книг, о чем было известно Косачу, но он, несмотря на это, предоставил ему должность волостного писаря. Отношение Косача и его жены к Лободовскому, несмотря на разность их общественного положения и образования, были довольно близкие и дружеские.

Г-жа Косач, будучи истой украинофилкой, не стесняясь, заявляла гласно о необходимости внушать крестьянам, что Малороссия существовала, что народ этот всегда должен оставаться тем, чем он был. Кроме того, г-жа Косач по своим идеям не чужда вообще социально-демократических тенденций, так что еще до настоящего случая мною было учреждено за нею негласное наблюдение. Замечено было, что она сближалась с простонародьем: бывала запросто у волостных писарей, старшин, старост и зажиточных крестьян. Вела с ними беседы, принимала живейшее участие в их обыденной жизни и интересах, разделяя даже их удовольствия, пела с ними народные песни, танцевала и прочее.

Сам Косач, человек сдержанный, не высказывает вполне своих идей и политических тенденций, настолько, как его жена, но несомненно, что его убеждения вполне солидарны с убеждениями жены. Он позволяет себе только говорить гласно, что сочувственно относится к стремлениям малороссийской партии.

По доведении обо всем обнаруженном по настоящему делу до сведения местного губернатора его превосходительство, признавая

и с своей стороны распространение малороссийских книг в народе вредным, распорядился, чтобы розданные Любодовским книги были отобраны, что уже и исполнено; всего отобрано 154 экземпляра, список которым представляется.

О поведениии председателя с'ездов мировых судей и посредников Косача, с подробным изложением обстоятельств дела, губернатор донес на благоусмотрение Киевского Подольского и Волынского генерал-губернатора, но резолюции его сиятельства по этому предмету еще не последовало.

Писарь Лободовский, узнав, что деяния его обнаружены, неизвестно куда скрылся, к розысканию которого приняты меры.

Донося о всем вышеизложенном вашему высокопревосходительству, имею честь почтительнейше доложить, что я, не ограничиваясь добытыми сведениями по настоящему делу распространения малорусской пропаганды, продолжаю негласное дознание, в предположении, не получила ли она своего применения чрез посредство единомышленников профессора Драгоманова и его последователей и в других местностях Волынской губернии, а также с целью обнаружения лиц, занимающихся этой пропагандой" [1]).

Вже з одного цього донесення, що до нього доєднано було ще й список заарештованої в Лободівського української популярної літератури, наглядно видно, як тісно заховалася революційна пропаганда і за культурницьку працю та як важливим засобом не тільки культурницької, але й революційної пропаганди на Україні було українське друковане слово. Неминучість використання цього засобу була серед українських народників так велика й так переконуюча, що її не могли обійти навіть ті з неукраїнських народників, які, працюючи на Україні, вважали за маловажне пристосувати себе у своїй пропаганді до „местных обстоятельств"; і вони з прикрістю згадували, що, працюючи на Україні, не могли використати цього засобу не тільки в друкованій, але й живій його формі. „Язык малорусский мне был плохо известен,— пише Катерина Брешковська про свою пропаганду 1873 року,— и потому я выдавала себя за уроженку великороссийской губернии и одевалась не по-хохлацки, а как русская женщина. Под речь народа я не подделывалась, а только иногда употребляла чисто народные выражения" [2]).

Наколи так сильно відчувалась у пропаганді народників на Україні важливість живого українського слова, то не менше, як не більше, сильно відчувалася важливість друкованого українського слова, як засобу до пристосування себе до оних-то „местных обстоятельств". Тим більше, що це українське друковане слово найкращою являлося

[1]) Дело комиссии по украинской пропаганде, № 72

[2]) „Община", 1878, № 6—7, стор. 25.

формою для пропаганди українського автономізму, що в свою чергу оформлював народницькі проблеми на Україні. Само собою розуміється також, що цим друкованим словом у першу чергу мусила явитися та нелегальна селянська загальноосвітня література, що її, не вважаючи на заборону з 1863 року, масово друковано й поширювано на Україні. А що справді поширювано її масово, досить буде пригадати, що за 1874 — 76 роки розійшлося 81.000 примірників української популярної літератури. Але цього друкованого, легального, загальноосвітнього слова було ще мало для народницької пропаганди; хоч і в ньому наскрізь віяло селянським бажанням і терпінням (згадаймо хоч би „Народні оповідання" М. Вовчка), хоч і в ньому у скритій формі йшла пропаганда здебільша старої козацької бувальщини, як ідеалу селянської вільности, в чому перше значіння мали твори Шевченка то-що, ще треба було поширювати нелегальну літературу, де вже просто, без усяких прикривань, могли б виявитися всі тогочасні домагання селянського сектора нагромаджування. Її й складали наші народники, її й друкували за кордоном, головним чином у Галичині, сотнями й тисячами перевозили через кордон, масами розкидаючи проміж селянства. Заснування „Громади" за кордоном, між иншим, мало мати й це завдання, а саме — займатися друкуванням масової революційної літератури для революційної пропаганди, про що, безперечно, також були відомості в російського уряду. То ж не якась абстрактна ненависть до української літератури була ляйтмотивом емського указу, а класова суть взаємовідносин, що оформлялися під цю культуру, чи проти неї, та врешті, що український культурницький рух не якась там нещасна своєю долею „полтавська сирітка", що її притискали тільки за те, що вона в українському одягу. Вся, бач, річ у тому, що в цеї нещасної „полтавської сирітки" на її українській вишиваній сорочці навішано, ще й чимало, „червоної стрічки" та що під цією „полтавською сорочкою" ще й билося демократично-революційне серце, що в цій культурі українській були ще й елементи революційні, не тільки абстрактно-національні, що були то головним чином елементи класової непримиренної боротьби народжуваної національно-української буржуазії з омолодженим реформою 1861 року російським та власним українським феодалізмом. Ідея українського автономізму оформляла ці елементи буржуразно-класової боротьби в народницькій проблемі на Україні, але й українське друковане слово не меншу грало, як видно, ролю в цьому оформленні. І наколи Юзефович не помилявся, пишучи свій донос на „українофілів", мовляв, що вони „рядом со своею пропагандою занялись еще особою мыслью: подорвать у малороссиан сочувствие к русскому государству, унижением и опозорением его истории", то ще менше не могла помилятися вся реакційна нагінка за українським друкованим словом, що служило мовним засобом у цій пропаганді.

А до цієї мети вони,— „україно́філи“,—змагали на всіх, без виїмку, шляхах, не нехтуючи навіть використати до цього й російського мовного засобу. Доказом цього хай послужить, як казав Юзефович, „хорошее орудие“ цієї пропаганди — історик Костомаров, „человек с несомненным талантом, но слабодушнейший и бесхарактернейший, чрезвычайно восприимчивый и страстно увлекающийся, которого можно направлять и вести куда угодно. Костомаров,— як аргументував Юзефович свій проєкт заборони українського слова,— одаренный, кроме таланта, добрым сердцем и всеми свойствами честного человека, по своей бесхарактерности во всю жизнь не знал определенного направления, всегда завися от внешнего влияния; он начал с того, что был ярым панславистом, основателем общества во имя Кирилла и Мефодия для соединения всех славян под русскую державу. Потом, поступив под руководство Белозерского и Кулеша, он отдался всецело польско-украинофильскому направлению: пустил в „Основе“ в ход две русские народности и изобрел русский исторический федерализм, чтобы показать исконное отсутствие в русской жизни народного и государственного единства. Накануне польского восстания он дал Спасовичу увезти себя в Литву, где вместе с ним братался с поляками, а потом писал против Польши. Возбуждаясь все более и более своими внушителями, он наконец, со злостью цепной собаки, стал бросаться на все, что есть святого и чтимого в русской истории, грызя с остервенением ее лучшие личности, подтасовывая и утаивая, для искажения событий, исторические памятники, как доказал это блистательно Московский ученый Забелин в своем ответе ему по поводу Минина и Пожарского. Плоды такой деятельности Костомарова составили целую историческую литературу, образовавшую особую школу и, конечно, надолго отравившую у нашей сбитой с толку молодежи отечественное чувство. В прошлом году Костомаров завершил свое литературное здание историческою, разумеется, по одному названию, хроникою под заглавием „Кудеяр“, напечатанною в „Вестнике Европы“, этой учено-литературной лаборатории всяческого лжелиберализма. Кудеяр есть последнее выражение взбаломученного к Русскому государству воображения, хуже чего не придумывал еще ни один из заклятых врагов России, даже польских; цель ясна — представить русское самодержавие в ненавистном виде, и нельзя не удивляться изобретательности тех казней и мучительств, хотя бы и при Грозном, до каких дошла вдохновенная враждою фантазия автора, а также той недобросовестности, с какою он не пощадил даже добродетельной царицы Анастасии, изобразив ее самою гадкою, злою и сварливою женщиной, вопреки всем историческим свидетельствам. Хотя Кудеяр крови московской, даже царской, о чем он и заявил, зарезав равнодушно младенца, прижитого насильственно его женою в крымской неволе, но все-таки, помазавшись казачеством, он стал доступен

человеческим чувствам, признав лучшими людьми в Московском государстве изменников и разбойников. А чтобы яснее высказаться за себя лично, автор вывел на сцену как бы своего предка, Костомаров, Московского человека, опричника поневоле, который спасает Кудеяра из темницы, бежит вместе с ним, отрекается навсегда от проклятой Московской земли и обещает дать зарок своим детям, внукам, правнукам не возвращаться в Московщину. Эта нравственная мерзость внушила негодование даже одному украинофилу, поклоннику и ученику автора, который высказал ему открыто, под своим именем, довольно резкое порицание в „Одесском Вестнике", назвав всю эту кровавую живопись „гадостью", хотя, впрочем, и восхваляя его за украинофильскую тенденциозность.

Но вся Костомаровская литература написана увлекательно, пользуется притом ученым авторитетом и потому пожирается с жадностью нашею умственно-растрепанною молодежью. Вся эта литература имеет не только свободный ход в книжной торговле и в журналистике, но и занимает почетное место во всех наших училищах и общедоступных библиотеках" [1]).

Наколи українська пропаганда використовувала для своєї мети навіть такі засоби, як історичні розвідки та романи на російській мові для української та російської інтелігенції, то, оскільки більш мусила вона використовувати для цього масову українську літературу, та ще й привозну нелегальну, призначену для селянства та взагалі для мас, літературу, що в ній цензорський олівець не мав змоги викреслювати „подозрительных выражений". Вона ж для тієї мети й збиралася організувати закордонне революційне видавництво „Громада", але й вона для тієї самої мети намагалася використати всі легальні засоби, що були в її розпорядженні.

Вона й використовувала їх на всі 100%, як використовувала всі можливі засоби зближення себе з тією селянською масою. Українське культурництво із своїми етнографічно-статистичними дослідами було тепер готовою й легальною формою для цього зближення, як в 60-их роках такою легальною формою були недільні школи, що на них уряд дав спершу своє благословення, сподіваючися мати серед них осередки протипольської пропаганди. Народники розуміли вагу цієї легальної форми гаразд і тепер. Фелікс Волховський не випадково в 1867 році склав проєкт використання українських етнографічно-культурницьких форм для революційної пропаганди. Але коли вже тоді не вдалося здійснити цього проєкта, то тепер, з нагоди заснування київського відділу „Русского Географического Общества", та ще й під покровом самого Юзефовича, цей проєкт мав усі дані на своє зреалізування. Ця реалізація пішла з того, що біля експедиції, що її доручило

[1]) Дело комиссии по украинской пропаганде, л. 34.

Чубинському Географічне Товариство, зразу й організувалася ціла група пропагандистів, що використовували її принагідно для власної мети. За тією експедицією небаром пішло й відкриття київського відділу Географічного Товариства.

Ось що писав про це у своєму доносі Юзефович: „Таким образом,— цеб то організацією етнографічної експедиції,— украинофильские дрожжи были Чубинским приготовлены. Надо было только собрать их в один сосуд, чтобы приготовить из них нужный продукт. Этим сосудом и явился в Киеве отдел Русского Географического Общества. Здесь приходится мне, — об'ясняв дальше Юзефович мотиви свого обвинувачення,— сделать очень для меня нелестное сознание в том, что своим осуществлением этот отдел обязан прежде всего моему легкомысленному промаху. Считая его полезным делом и не поняв его настоящего смысла, я дался в обман, подписался во главе его учредителей, привлек к тому же несколько уважаемых лиц, а наша фирма ввела в заблуждение и местное начальство, и высше правительство.

Отдел пошел быстро в своем преднамеренном развитии: составил, помимо нас, свое громадное преобладающее большинство; в первый же год обзавелся специальной книжной лавкой, устроил издательскую деятельность, основал свой орган „Киевский Телеграф“ с собственною типографиею и пустил в ход по копеечным ценам свои тенденциозные издания...

Очень кстати для настоящих учредителей Отдела нашелся в Киевском университете доцент Драгоманов, издавна известный здесь своим демагогическим направлением, дерзким характером и способностью к бумажному словоизвержению без всякого серьезного научного фонда, а потому беззастенчиво относящийся к науке, как ко всякому другому средству. Он сам величает себя членом европейской демократии и, вступив в Географический Отдел, стал главным выразителем в печати стремлений украинофильского демократизма, подвизаясь как у нас, в „Вестнике Европы“, так особенно за границей, где вошел в непосредственные личные сношения с галицкою антирусскою партиею под названием Общество „Просвиты“ (просвещения) и выступил борзописцем в ее органе „Правда“ под именем украинца.

Этому-то борзописцу мы и обязаны выяснением, не оставляющим никаких сомнений, того значения, какое заключает в себе настоящее украинофильское у нас движение“.

Правда, Драгоманову не прийшлося працювати в Географічному Товаристві, але київський відділ, як дальше писав у своєму доносі Юзефович, „не смущаясь катастрофой, постигшею Драгоманова, продолжает итти по раз избранному пути. В его заседании 3 октября выбраны в члены хорошо здесь известные демагоги: медик Нос и некто Конисский, оба бывшие уже в ссылке, первый — в Архангельске за распространение в Чернигове брошюр „Земля и Воля“, а второй,

кажется, в Вологде за революционную пропаганду в Полтаве. Прошлогоднюю годичную деятельность отдел увенчал избранием в члены прибывшего из Петербурга, из школы Спасовича, адвоката Молчанова, уж, конечно, не украинофила, а просто современного демагога. Этот господин под фирмой великорусса предназначался в редакторы „Киевского Телеграфа" и, вступив уже под рукою в заведывание им, успел перепечатать в нем, в №№ 137, 138 и 139, статью из Лондонской газеты „Вперед" и опубликовать в № 41 демократический манифест его корреспондента, но, быв по своей адвокатуре заподозрен в похищении из арестантских дел нескольких паспортов, он счел благоразумным бежать за границу, захватив на дорогу из редакции „Телеграфа", как говорят, довольно крупную сумму".

Таким чином, вже одна історія київського відділу Географічного Товариства досить показна для ілюстрації того, як народницькою пропагандою використовувано й легальні засоби для здійснення своєї мети. „Не я один здесь думаю, — кінчає свій донос Юзефович, — что разбойничьи шайки, вооруженные, в масках, появляющиеся в крае, суть не что иное, как начатки зарождающейся в современных умах гайдамаччины. Дай бог, чтобы мы ошибались. Хотя политические заразы не могут иметь у нас такого разрушительного значения, как на Западе, но были же и у нас примеры такого заражения, которые угрожали судьбам России бедствием, о каком страшно подумать". „А сейчас, — додає Юзефович,— старания демократов оживить предания и старые буйные инстинкты в народе здешнем как будто начинают уже вызывать с его стороны отклики"[1]). „Поэтому энергические меры,— пропонував дальше Юзефович,— для пресечения зла необходимы; но меры не частные, пресекающие отдельные явления, и не паллиативные, а радикальные, искореняющие самые причины, которые дают злу возможность разростаться"[2]).

Такими „мерами" по лінії ліквідації легального преставництва народницької пропаганди й явився наш емський акт.

Але так зване „украинофильство" проявлялося не тільки серед народницької пропаганди, скерованої на селянську масу. Тогочасний щойно народжений робітничий рух на Україні з першими своїми проявами марксистської ідеології, хоч і в меншій мірі, але все-таки й собі не був не без впливів оцього „украинофильства", бо робітнича проблема, як і взагалі звязаний з нею марксизм, не менше цікавили декого із нащадків хлопоманів 60-их років, аніж селянська проблема.

Вже в кінці 50-их років серед київських студентських гуртків снував поруч „хлопоманів" ще й гурток „космополітів", до якого, між иншим, належав і Драгоманов. Вже й тоді ідеологія національно-революційної проблеми на Україні виходила куди дальше за межі

[1]) Натяк на заколоти селянські в 1873 — 75 р.р. на Київщині.

[2]) Дело комиссии по украинской пропаганде, л. 34.

українського націоналізму, навіть того, що його вбрано в привабливу свиту революційного слов'янофільства, і, не находячи для себе повного вирішення в селянському хлопоманстві, шукала ще одних стежок для свого майбутнього, шукала їх поруч селянської проблеми подекуди ще й у робітничому питанні.

Наприкінці 60-их років вона у цьому шуканні пішла ще дальше. Серед київської молоди, що виховувалася біля старої „Громади", вже в 1870 році існував був марксистський гурток під керуванням Миколи Зібера при участі Сергія Подолинського, що близько до нього стояли такі, як Ф. Волков, Олександр Русов, Михайло Драгоманов то-що. Гурток цей вивчав соціяльну й економічну науку Маркса та взагалі західньо-европейський соціялізм. Що-правда, гурток цей не встиг вирости в марксівську школу ані організаційно оформитися. Після виїзду бо Зібера та Подолинського в 1871 році за кордон він розвалився, і, коли в 1873 році виросло питання про утворення української „соціялістичної" партії, він не зміг ані ідеологічно, ані організаційно стати навіть зародком її, хоч ученика Зібера, С. Подолинського, треба вважати автором ідеї цієї української „соціялістичної" партії, хоч членів цього першого на Україні марксистського гуртка вважати треба керуючим звеном у змаганнях за організацію тієї партії та взагалі в оформленні київської та одеської „Молодої Громади". Київська бо та одеська „Молода Громада", що заснувалися поруч старої „Громади", хоч і не пішли у своїх теоретичних міркуваннях прямим шляхом революційного народництва, хоч і не пішли шляхом революційного марксизму, а блукали за драгомановською теорією дрібнобуржуазного громадівського соціялізму, що в теорії однаково протиставив себе і революційному народництву, і марксизмові. Але чимало елементів марксизму все-таки подекуди залишилася в соціяльно-політичних міркуваннях цих нових організацій в основі все-таки народницького покрою. І коли більшість їхніх членів в кінці 1870-их років вважали себе в теорії скоріш здекларованими драгомановцями, аніж послідовниками Зібера й Подолинського, а декого з них наприкінці навіть важко було відрізнити од революціонерів-бунтарів, дехто з них все-таки й надалі залишився близьким до марксизму, хоч і працював передовиком у цих народницьких по суті організаціях. Дехто з членів цього гуртка, в першу чергу безпосередні учні Зібера й Подолинського, що були навіть у переписці з Марксом та Енгельсом [1]), що писали навіть перші спроби взагалі в Росії марксівських праць — згадати, до речи, тут хоч би відомі праці Миколи Зібера та хоч би працю С. Подолинського „Ремесла й фабрики на Україні", де викладено своєрідно, цеб-то на українському матеріялі, деякі основи першого тому „Капіталу" К. Маркса — були навіть безпосередніми власниками й організаторами робітничого руху в нас за 1870-ті роки.

[1]) М. Грушевський. З починів укр. соц. руху, ст. 207 — 211.

Таким чином, Марксове вчення про основи соціяльного укладу та про соціяльну революцію для молодих „громадян“ не було чужим, хоч у більшості вони являлися здекларованими драгомановцями. Воно й не могло являтися чужим, раз між основоположниками ідей однієї й другої молодої „Громади“ були й такі, як М. Зібер та як С. Подолинський. І вона, молода „Громада“, так київська, як і одеська, хоч навіть у своїй більшості подекуди протиставляла себе за Драгомановим цьому вченню, не могла однак минути його у своїй практиці, навіть на своєму ультра-народницькому крилі. Орган її „Громада“, що від 1878 р. виходив у Женеві, хоч у „Передньому слові“ й декламував селянську справу на Україні, як головну [1]), але одночасно поруч ставив і робітниче питання, мовляв, „дійсного, настоящого соціялізму не може бути в тій громаді, в котрій ще не збудовано всього господарства на вільному наймиті-робітникові“, рішуче заперечував, що „наша Україна — не одно, що мужики українські“ [2]), та ще й пригадував всім, що „вже давно пора змінити думку про те, що Росія — тільки край хліборобський“ та що вже давно пора „закинути й звичку звати народом тільки селян-хліборобів“ [3]).

Такі ж самі міркування йшли й проміж окремими членами київської та одеської молодої „Громади“, що їхнім органом і була женевська „Громада“ від 1878 року. На ці міркування ще до виходу „Громади“, крім посіву Марксового вчення, чималий вплив мав і „Вперед“, з яким дехто з української „Громади“ був у тісних взаєминах.

Але, як знаємо, так київська, як і одеська молода „Громада“ займалася не одними теоретичними міркуваннями в питаннях соціяльної революції. Члени однієї й другої — це не менш відомо активні пропагандисти цієї справи. Дехто з їх,— а маю на увазі тут не тільки таких, як С. Подолинський,— чи не більшу покладали надію на робітничу пропаганду, аніж на селянську. Не випадково ж перша пропагандівська брошура С. Подолинського, написана 1875 р., стала для них азбукою тієї пропаганди.

А пропаганда справді велася під цими гаслами з боку членів молодої „Громади“ вельми інтенсивно й серед робітництва. В Києві одним із таких центрів робітничої пропаганди була ремеснича школа на Поділлі, де працювали над вихованням пропагандистів-робітників такі „громадяни“, як Лоначевський, Івичевич Іван, Ткаченко, Драгневич Іван. Инший член „Громади“, студент Федір Винниченко, як доносив Веледницький, і собі стояв на чолі робітничого гуртка з десяти душ, що був його пропагандівською школою і якого члени сами вели проміж робітниками Києва пропаганду. Такий же робітничий гурток-школу зорганізував і Ф. Волков. Таким же видним членом „Громади“

[1]) Пор. Драгоманов. Нарис укр. соц. програми, ст. 61.
[2]) „Громада“, № 4, ст. 156.
[3]) „Громада“, № 4, ст. 203.

в цьому напрямку був П. Лобанчук, слюсар на київському вокзалі, по словах Веледницького, один „из числа самих интеллигентных и развитых рабочих", що віддавна займався робітничою проблемою й пропагандою, їздив навіть за кордон від „Громади" за нелегальною літературою для робітників[1]). Такого ж типу пропагандистом серед київського робітництва був і Басов, автор плану організації серед робітників артільних майстерень та пропагандівської робітничої школи. Його заходами, як згідно потверджується матеріялом, утворився навіть окремий комітет для організації тієї справи, у склад якого входили такі, як Богославський, Івичевич, Лобанчук, Зубржицький та цілий десяток инших видатних київських слюсарів, при чому було згідно погоджено проміж собою, щоб з інтелігентів навіть не пускати нікого до тієї організації[2]).

Пропаганда „громадян" серед робітництва стільки була поширена, що, як кажуть матеріяли, в Києві взагалі не було вже в половині 70-их років ні одної фабрики, де б не було слідів пропаганди молодої „Громади" і де б не було якщо не її безпосередніх членів, то хоч би співчуваючих. Триступнева система організації молодої „Громади", складена на лад „Громади" 60-их років (цвітники — курінь — кіш), давала змогу без труднощів вести так широко розгалужену пропаганду серед київського робітництва.

Але й поза Києвом велася широка пропаганда проміж робітників, велася членами молодої „Громади". Цукрові заводи Київщини в першу чергу являлися її пристановищем, особливо городищенські заводи, де на чолі її, як інформував Куріцин, стояв один із акціонерів фірми Яхненко та Семиренко, Лев Семиренко, та його помічник інженер Віноградов[3]). Не менш широку пропаганду серед робітництва вела й одеська „Громада", про що свідчить хоч би й те, що до появи „Громади" в Одесі фактично організованого робітничого руху не було. До 1874 року в Одесі, як нотує „Громада", не було видно майже ніякого організованого руху проміж робітниками, якщо не рахувати сюди перших його зачатків в 1872 році, до речи, досить бурхливих, що проявилися були першим робітничим страйком весною в 1872 р. Але вже в кінці 1874 р. робітничий рух в організаційно-програмовому напрямку сильно почав іти вгору: перебування С. Подолинського та О. Терлецького в Одесі в-осени 1874 р. з нагоди приїзду на Київський археологічний з'їзд дало безперечно ініціятиву до організації пропаганди цього руху. В кінці 1875 року, коли интенсивно йшли приготовання до організації „Української Соціялістичної Партії"

---

[1]) Одес. Окр. Арх. фонд нов. ген.-губ. спр. № 172/84.

[2]) „Былое", 1907, № 6 — 7, ст. 128 — 132. До речи буде тут згадати, що більшість цих робітників увійшла згодом в „Южно-Русский Рабочий Союз", див. про це: М. Балабанов. К истории рабочего движения на Украине. ГИЗ, 1925.

[3]) Одесск. Окр Арх. фонд нов. ген. губ. спр., № 172/84 за 1879 рік.

з „Громадою“ на чолі, в Одесі було вже до 15 чисто робітничих гуртків, не включаючи сюди мішаних, що їх було біля 30, організованих вчасти одеськими „громадянами“, вчасти самими одеськими робітниками, вчасти одеськими „інтелігентами“. На периферії Одеси було їх також біля десятка. Окрім того, і в инших містах так званої Новоросії були робітницькі гуртки, як каже дописувач „Громади“, засновані вже самостійно одеськими агітаторами-робітниками, а саме: в Миколаєві, в Херсоні, Катеринославі то-що [1]). „Южно-Росийский Союз“ Рабочих із Заславським на чолі довершив об'єднання цих гуртків у міцну федеративну організацію, довершив їх, на мою думку, безперечно, під впливами С. Подолинського, що працював тоді над організацією української соціялістичної партії.

Цей широкий робітничий рух на Україні з половини 70-их років, що йшов, безперечно, не без активної на той час участи в цьому напрямку одної й другої молодої „Громади“, зокрема під невсипущою працею керовничою С. Подолинського, не тільки впертого „вперед-чика“, як називає його М. Драгоманов [2]), але й одного із перших вістунів робітницького соціялізму не тільки на Україні, але й у Росії та невтомного агітатора за організацію робітничої соціялістичної партії на Україні, не міг не мати в собі подекуди й дещо з „українофільського“ характеру, як не могли його не мати ті, що цим рухом у той час ідеологічно керували.

Само собою розуміється, що це „українофільство“ було сильно „октройоване“: з одного боку, хоч би драгомановським принципом: космополітизм в ідеях, національність у грунті та формі“, з другого— спробами С. Подолинського „локалізування на Україні інтернаціонального соціялізму“. Але воно, „українофільство“, все-таки в тій чи иншій мірі в цьому русі було й неминуче мусило бути, оскільки в ньому були взагалі народницькі елементи. Не випадково ж федеративне об'єднання робітничих організацій в Одесі приймає й назву „Южно-Российский Союз Рабочих“ та ставить своєю метою „об'единение рабочих Южно-Российского края“. Правда, „українофільської“ програми в цьому русі даремно прийшлось би шукати, оскільки цей рух оставив собі цілком нові завдання, цілком иншу мету, аніж ставило собі її тогочасне „українофільство“ властивої породи, але оскільки цей рух не виходив на перших порах цілком з-під впливів тогочасної пропаганди народницького соціялізму, то, безперечно, і одбивати мусив у собі ті чи инші симпатії до самої проблеми „українофільства“ та споріднюватися з ним при тогочасних спробах організації єдиного революційного фронту на грунті даної дійсности, ба навіть захоплюватися подекуди його політичними гаслами то-що.

---

[1]) „Громада“, 1879, № 4, ст. 316.

[2]) Австро-руські спогади, ст. 219.

Таким чином, „українофільство", не тільки у його явно опортуністичній течії, для тогочасної російської реакції на Україні безперечно мусило являти собою далеко щось глибше й небезпечніше, аніж начеб-то одна проблема українського друкованого слова та взагалі української культури. Пригадаймо собі тільки ще раз про те, яке значіння з цього боку придавало „III Отделение" в цьому русі „українофільству". Причини будь-якого перебільшування в такій характеристиці тогочасного „українофільського" руху, з одного боку, та з другого — будь-якого недоцінування його елементів у всякому тогочасному революційному русі на Україні немає, раз усі джерела майже однаково про це говорять [1]). Воно ж, „українофільство", вже в силу української дійсности неминуче мусило заповняти своїми гаслами в першу чергу всі тогочасні дрібнобуржуазні течії на Україні. Воно й заповняло ними в першу чергу народницькі течії, воно й прикривало подекуди ними окремі проблеми тогочасного робітничого руху, як довго останній ішов у нас і під народницькими гаслами, хоч би й скомпанованими, як казав Драгоманов, на лад західньо-европейського соціялізму, воно навіть давало організаційні форми для тих чи инших течій. Не випадково ж організаційна схема одеської робітничої федерації явилася не тільки здійсненням Подолинського федеративного принципу, але й назву взяла таку, що наявно говорила про своє ідеологічне походження з того самого джерела. А треба знати, що цей „Союз" ще менше мав даних для своєї „українофільської" основи в порівнянні, приміром, з тогочасним київським робітничим рухом. Воно, „українофільство", і входило в усі майже тогочасні не тільки революційні, але й взагалі поступові течії громадського руху на Україні, воно виявляло свою активність, як ніколи дотепер, в усіх майже проявах поступовости в тогочасному житті. Воно, врешті, із свого боку й використувало настільки вперто всі засоби для зміцнення своєї гегемонії над усім тогочасним громадським рухом на Україні, що навіть такі офіційно-громадські акти, як київський перепис 1874 року, намагалося використати для своєї мети, а саме вчинити перепис офіційним підсумкам національно-українського елементу в місті Києві [2]). І це завдання взявся виконувати не хто инший, як перший марксист не тільки на Україні, але й у Росії, Микола Зібер, склавши з тією метою оперативний план

[1]) Очевидно, маючи на увазі тільки відомості уривкові, навіть не повні справжньою дійсністю, яка на мою думку, безперечно куди більша була, аніж та, що доходила до „III Отделения". Про це може свідчити хоч би й те, що коли Юзефович тільки запідозрював „Киевский Телеграф" в „українофільській" пропаганді, то обережний Драгоманов таки просто впевняв у своїх „Споминах" (ст. 336), що на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по свойому напрямку до програми Кирило-Методіївського братства 1847 р., звісно, з відповідними змінами часу, як наш „Киевский Телеграф".

[2]) Див про це статтю С. Шамрая —„Київський одноденний перепис 1874 року" в збірнику „Київ та його околиці в історії і пам'ятках". ДВУ, 1926.

перепису, проти якого не без причини зразу підняла кампанію в „Киевлянине“ реакційна частина київської інтелігенції з Юзефовичем на чолі.

Таким чином, реакція проти проблеми української культури оформлена не тільки актом 1876 року про заборону українського друкованого слова, але й про закриття „Киевского Телеграфа“ та київського відділу „Юго-западного Отдела Императорского Русского Географического Общества“, куди дальше направляла свій удар, аніж його бачить акад. М. Грушевський. А почалася вона якраз кампанією на сторінках „Киевлянина“ в 1874 році проти названого перепису і не вгавала, доки не добилася свого, не зважаючи на те, що, починаючи із Зібера, носії тогочасного активного „україно фільства“ намагалися на перших порах за всяку ціну заховати всі легальні форми своєї революційної пропаганди. За випадами в „Киевлянине“ проти перепису пішов бо зараз же наступ самого Юзефовича. Вже 12 квітня 1875 року вмістив він, між иншим, в „Киевлянине“ формальне обвинувачення проти „україно фільської“ пропаганди. Ось ця стаття, що її ради важливости вміщаю майже в цілості.

„В № 41 „Киевского Телеграфа“ помещен отчет о заседании Юго-западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, бывшем 28 марта, в котором был пред'явлен мой отзыв следующего содержания.

„При ходатайстве об утверждении Отдела, в виду пользы, какую он мог бы принести отечественной науке, став во главе его учредителей, я никак не мог предполагать, что он подает повод кружку людей избрать его центром известного своею исключительностью местного направления, с задачами и стремлениями которого я не хочу и не могу иметь ничего общего, так как я не признаю национального партикуляризма в государстве, считая его родным братом партикуляризма политического.

Вследствие этого, слагая с себя звание члена Отдела, я имею честь известить его о том“.

По поводу этого отзыва г. председательствовавший (уже тоже отказавшийся от этой обязанности) заявил, что он не считает возможным и даже законным допустить в заседание отдела обсуждение изложенных мною мотивов; но не может не заметить, что во все время существования Отдела, и то в самом начале, я присутствовал в одном и не более, как в двух, заседаниях и что я не знаком, как видно, и с изданными Отделом трудами; в противном же случае, должно полагать, я иначе отнесся бы к деятельности отдела.

Такое обвинение в незнании или непонимании того, что я делаю, требует от меня более категорической ясности и определенности, чем заключает в себе мой отзыв.

Я действительно присутствовал только в двух заседаниях Отдела; но и эти два мои посещения были лишь пробными, чтобы проверить

основательность того представления, которое я составил себе о нем по списку вошедших в него лиц. Это представление оправдалось в первом же заседании забаллотированием профессора Вальтера, предложенного в члены председателем Г. П. Галаганом, как специалиста, занимающегося исследованием древнемогильных черепов для определения по ним этнографических признаков доисторических обитателей края. Я тут же убедился в той замкнутости, на которую большинство отдела осудило его в пользу своего исключительного направления, не допуская в свою среду людей, к этому направлению не принадлежащих. Эта замкнутость вполне подтвердилась забаллотированием таких лиц, как ординатор военного госпиталя Пантюхов, заявивший себя очень дельными исследованиями по медицинской статистике Киева, и как г. Воскресенский, один из уважаемых местных педагогов, а, наконец, и бесцеремонной утайкой заявления Отдела секретаря губернского статистического комитета г. Андрияшева о желании его быть членом Отдела. Я посетил, однако ж, еще раз заседание во время прений об однодневной переписи населения Киева. Этих двух заседаний было для меня достаточно, чтобы оценить окончательно водворившееся в Отделе направление и прекратить с ним всякое общение. Мне оставалось только сознаться, что роль, которую я разыграл в этом деле, как старший из его учредителей, далеко не лестна для меня, так как я допустил себя самым пошлым образом обратить в орудие людей, которым нужно было для успеха своей цели прикрыться несколькими благовидными именами. Люди эти, по моей главным образом оплошности, получив свободу действовать по своему усмотрению, набрали в список учредителей, за исключением немногих лиц, нужных им для фирмы, самых ярких украинофилов. Таким образом, Отдел вместо того, чтоб образоваться, как я предполагал, из нескольких благонадежных учредителей и дополниться потом, по их уже избранию, составить сразу целиком из людей с предвзятыми целями, овладевших в нем большинством и обративших его в украинофильскую сборню под флагом правительственного учреждения. Осуществление этой затеи теперь определилось уже в своем значении очень ясно: до учреждения отдела украинофильство затерялось здесь по частым углам, как кружок, никому почти не известный: его писаки печатали кое-где и кое-какие статейки — и больше ничего. С открытием же Отдела оно подняло голову, выступило вперед как сила, как организованная партия, образовало свою книгарню, основало, под редакцией членов Отдела, свой орган („Киевский Телеграф") и стало пред'являть свои права и недвусмысленные требования на национальный сепаратизм.

Этот сепаратизм не замедлил заявить себя на самом же первом шагу деятельности Отдела тем, что в проект переписи киевлян был внесен несуществующий в действительности русинский язык, изобретенный,

как известно, поляками для отозвания от русского имени галицких малороссов, что, впрочем, разумеется, киевским сепаратистам не удалось по независевшим от них причинам.

Что касается до ссылки на изданные труды Отдела, то в них заключается не более, как материал, польза или вред которого зависит от способа его употребления в дело. Материал этот может одинаково служить и для серьезной науки, и для злоумышленной пропаганды. Понятно, что место для последней было отведено вне Отдела. Для ее целей стали печататься частные издания и пускаться в народ по ценам, ему доступным, хотя и убыточным для издателей, в устроенной и содержимой членами Отдела книгарне. Кроме того, весь „Киевский Телеграф" есть не что иное, как склад украинофильских проповедей и доктрин, которые прежде высказывались в „Вестнике Европы" и покойных „Петербургских Ведомостях". Наконец, украинофилы Отдела нашли себе очень просторный приют в галицкой „Правде", содержимой на счет польських субсидий, где они дают волю, не стесняясь уже ничем, своему истинному направлению, держащемуся метода свободного разгула, который полагается только на себя и больше ни на кого, метода, ясно доказывающего, что их украинофильство есть не более, как покрышка, подбитая самым чистейшим социализмом.

Неудачно и другое оправдание, которое случалось мне слышать в пользу Отдела, что ученое учреждение не ответственно за частные действия своих членов.

Эта теория так эластична, что, пожалуй, пиротехники какого-нибудь правительственного порохового завода могли бы приготовить вне его безответственно порох и разрывные снаряды для неприятеля или для внутренних заговорщиков.

Наконец, если всего высказанного мною недостаточно для устранения всяких недоразумений и сомнений насчет подлинного значения украинофильства в той форме, в какой оно организовалось в здешнем Отделе Географического Общества, то пусть недоумевающие и сомневающиеся прочтут в № 2 „Русского Вестника" нынешнего года статью под заглавием „Современное украинофильство", где приведена выписка из статьи галицкой „Правды" прошлого года № 3. Эта последняя статья, по признанию всех, писана тем же пером, которым украинофильство подвигалось в „Вестнике Европы" и в прежних „Петербургских Ведомостях", следовательно, одним из членов Отдела. Но там, на заграничном просторе, этот писака, не зная удержа, договорился до самой сути украинофильской интриги с откровенностью настоящего демагога и в полном нам одолжении, так как без того можно было бы еще спорить о внутреннем смысле украинофильства, а теперь не осталось уже ничего спорного в вопросе о нем. В этих выписках автор, отрицая, во имя украинофильства, систему обрусения (кого бы вы думали — Киева с окрестною страной!), находит, однако ж,

что эта система, „очень горькая“ щирому украинцу, роковым образом должна была скрепить основу украинофильского направления, хотя, конечно, не совсем такую, как хотелось украинофилам, и отчасти потому не такую, что они защищали без должной энергии свои далеко простирающиеся идеалы“. Далее, по словам автора, украинофилы уверены, что земельный надел крестьян есть такая „закладка для поднятия нашего“ (т. - е. малорусского) народа, которая даст себя знать в ближайшем будущем“. Они притом рассчитывают на крестьянскую молодежь, поступающую теперь в довольно большом числе в средние учебные заведения и в местную учительскую семинарию, что „также есть факт, который не останется без последствий“. Затем они возлагают надежды на поляков, хотя предвидят для себя еще много хлопот с ними; „но по всему можно ожидать, что на сей раз из польской молодежи будет больший приплод для хлопотания и украинофильства, нежели до 1863 года“. По их мнению, „поднятие польского знамени должно снова заставить и самых обрушителей преклониться к украинцам“ для того, чтобы нейтрализировать чужие сепарастические элементы. Все, что сделано здесь на пользу отечественной науки, они считают своими орудиями, созданными не разумом правительства, а силою вещей. Так, Археографическая здешняя комиссия (а я — увы! — шестнадцать лет председательствующий в ней и цензор ее, все думал, что мы работаем для отечественной, общерусской истории), этнографическая экспедиция от Географического Общества, отдел этого общества в Киеве, железные дороги, соединяющие Киев с Галицией, наконец, даже памятник, воздвигаемый здесь Хмельницкому, на который, сказать мимоходом, самая скудная доля пожертвований выпадает именно на освобожденный им край — все это вместе должно служить на потребу украинофильства. Автор как-то из личной, вероятно, скромности позабыл упомянуть об университете. В общем выводе из этих глубокомысленных соображений автор ссылается на ряд статей „Вестника Европы“, в которых указано „на важность украинофильства в связи с вопросом об окраинах России, о соглашении с поляками, об автономии вообще краев и народов России, о „демократизме“ (хотя и не имеющем смысла в русской жизни), „без которого не может итти вперед мужицкая русская земля“. Статьи эти, направленные против всей системы обрусения, имели будто бы такое значение, что заставили замолчать или политизировать очень несмело и непоследовательно русскую (не по одному имени) печать.

Спрашивается, неужели позволительно стать добровольно под вывеску государственного учреждения, существовать жалованьем, получаемым от государства, и стремиться к такому наглому нарушению самых жизненных его интересов.

А как думает автор: долг, формально, под присягой им принятой на себя, силен или нет? Я говорю только о формальном, служебном

долге, потому что знаю, с кем имею дело, но, по счастью, есть на Руси люди, — и их немало, — которые не ограничивают понятия о гражданском долге одним служебным присяжным обязательством, а распространяют это обязательство на все свои гражданские отношения, связывая их неразрывно с своею честью. У них это широкое понятие о гражданском долге лишь суживается иногда в рамки своей личности, слишком робким внешним отношением к условиям чести. Им недостает сознания, что одно правительство, как представитель государства, бессильно исцелять общественные язвы без содействия самого общества и что каждый честный гражданин в деле этого содействия обязан нести на себе круговую поруку, не отступая малодушно вперед теориями о долге и чести, взятыми напрокат у чужого либерализма.

Для России, для исторических задач ее, для задач всего славянского мира, украинофильство во всех своих формах — как национальный партикуляризм, как сопуствующий ему национальный сепаратизм или как демократический социализм — одинаково составляет величайшее общественное зло, не только как источник смут, но и как начало разлагающее, и притом зло, не вызываемое обстоятельствами жизни, хотя бы даже случайными ее нуждами, а навязываемое искусственно недобросовестностью, обманом, иезуитскою интригой или самым пошлым самодурством. Наш ходячий либерализм дошел до невменяемости преступлений на том основании, что все преступления творятся не в нормальном состоянии человеческого организма. Неужели в угоду этому либерализму судьям следует отказаться от кары преступлений. Нет, те, для которых гражданский долг связан с честью, должны обличать, без оглядки на себя, всякое общественное зло, должны его открыто преследовать, чтобы дать правительству право и возможность вырывать с корнем дурные плевела, прежде чем они успеют заглушить добрые семена жизни“ [1]).

Правда, наївний, а, може, і не наївний, може, і сам з „украінофільським“ „душком“, київський цензор статті тієї не вмістив, мовляв, „украинофильство само в себе настолько бессодержательно и ничтожно, что, предоставленное само себе, оно никоим образом не возбуждало бы к себе сочувствия, но, поддержанное полемикой газет, оно обратит на себя внимание молодых людей“ [2]), хоч навкруги вже на сторінках преси гуло, що „публика на юге России заражена украиноманией“. Але в столиці Романовых инакше оцінювано вже не від сьогодні оцю „украиноманию“, аніж київський цензор, і через те вже 28 серпня 1875 року сповіщено „III Отделением“ „управляющего министерством внутренних дел“, що „государь император, в виду проявления украинофильской пропаганды ... высочайше повелеть соизволил: учредить

[1]) Дело комиссии по укр. проп., л 47.

[2]) Київський Центр. Іст. Арх. Канц. київськ. ген.-губ., спр. № 41 за 1875 р

под председательством г. министра внутренних дел совещание из министра народного просвещения, обер-прокурора святейшего синода, главного начальника III Отделения собственной его императорского величества канцелярии и председателя Киевской Археологической Комиссии тайного советника Юзефовича для всестороннего обсуждения этого вопроса" [1]).

Комісія жваво взялася за слідчу працю, притягаючи до цього весь підручний офіційний слідчий апарат. Збирано дбайливо в жандармських губерських відділах відомості про головних, на думку комісії, ідеологів „украиномании" що до їхньої сучасної діяльности. Зокрема зацікавилася комісія їхнім звязком із закордоном та впливами на інтелігенцію й селянство в прикордонній смузі. Не забуто також переглянути й минуле запідозрених в „украинофильской пропаганде", користуючися з жандармських архівів. Про деякі з цих довідок я вже згадував; зараз наведу текстуально ще одну довідку, що до В. Б. Антоновича. Вона вельми характерна не так як історична довідка що до попередньої діяльности В. Б. Антоновича — з цього боку діяльність останнього до 1867 року ілюструється не цілком правдиво — але як документ відношення уряду навіть до таких, як В. Б. Антонович, автор „Отзыва из Киева". Ось текст цієї довідки.

„В 1856 году поступил в Киевский университет св. Владимира на историко-филологический факультет молодой человек по фамилии Антонович (Владимир Бонифатьевич), происходящий из польской шляхты, не утвержденной герольдиею.

Замечательные способности этого человека и прилежание в исследовании историчечкого развития южно-русского народа обратили на него внимание поборников польского дела, которые поспешили чрез ксендза Годлевского предложить ему ежегодную стипендию в 150 руб. серебром с тем условием, чтобы Антонович подбирал документы, пригодные для составления истории Южно-Русского края в духе католицизма и шляхетства, отыскивал данные для опровержения русских положений в науке и, наконец, старался влиять в соответственном духе на направление университетской молодежи.

Крайняя бедность, а, быть может, и чувство тщеславия были поводом, что Антонович принял охотно сделанное ему предложение и затем заключил с кседзом Годлевским контракт на требуемых им основаниях. Однако же с оговоркою, что настолько будет придерживаться указанной ему программы, насколько она будет согласоваться с его убеждениями и добытыми научными данными.

После двухлетних усидчивых занятий открытия, сделанные Антоновичем, привели его к тому убеждению, что направление католическое и шляхетское совершенно несовместно с историческою жизнью

[1]) Дело комиссии по укр. проп., л. 1.

края и что поэтому он до сих пор и сам находился в заблуждении и вводил в заблуждение других. Это обстоятельство было причиною, что правдивый Антонович об'явил ксендзу Годлевскому, чрез поверенного его Шембеля, что он не намерен более оставаться в его руках слепым и послушным орудием, вследствие чего выдача ему стипендий была прекращена.

Желая исправить свою ошибку, Антонович, пользуясь своим обширным авторитетом между университетскою молодежью польского происхождения, стал распространять мысль о необходимости сознать откровенно неправильность взгляда польского общества на край и затем слиться с народом, между которым живет польская шляхта, в одно нераздельное целое. Многочисленные статьи, распространенные Антоновичем с этою целью, и вызванное ими сочувствие к казацкой реакции в прошедшем и сознание неправоты шляхты по отношению к крестьянам в настоящем встревожило лиц, стоящих в главе польской агитации, до такой степени, что во время дворянских выборов в Киеве, происходивших в 1860 году, он был приглашен в квартиру предводителя, и там в присутствии собравшихся дворян ему было заявлено требование отказаться письменно перед молодожью от проводимых им идей, как несостоятельных и несогласных с истиною, под угрозою в противном случае приговора бесчестия со стороны дворян и ответственности перед правительством. Эта мера не подействовала и не устрашила Антоновича, и он положительно отказался исполнить требование дворян. Тогда стали на него поступать доносы с обвинениями, что он подстрекает крестьян к истреблению помещиков. Доносы эти вызвали в 1861 году следственную комиссию, которая, обнаружив истину, вполне оправдала Антоновича в взведенных на него обвинениях.

Неудачная попытка скомпрометировать Антоновича перед правительством обратила деятельность его недоброжелателей в другую сторону. Желая уронить его в общественном мнении, а еще более уничтожить его влияние на молодежь, они пустили на него многочисленные полемические статьи, безыменные письма и пасквили; но и эта интрига не принесла желаемых результатов, и Антонович так удачно отражал нападения своих врагов и так енергически проводил свои идеи, что наконец вызвал протест русских студентов против польских демонстраций в университете, который и был поднесен ими генерал-губернатору осенью 1861 года.

Расторгнув окончательно свои связи с польским обществом и убедившись в невозможности быть русским, оставаясь католиком, Антонович в 1865 году присоединился к православию и ныне состоит главным редактором состоящей при Киевском университете временной комиссии для разбора древних актов с окладом жалованья по 800 руб. серебр. в год. Но должность эта и штатная, и, следовательно,

не предоставляющая ни прав на повышение в чин, ни прав на выслугу пенсиона.

Семейство Антоновича состоит из жены и двоих детей. Они живут весьма бедно. Между тем усидчивые занятия в комиссии, уроки в частных домах и литературные труды расстроили слабое здоровье Антоновича, для восстановления которого он не имеет ни денежных средств, ни свободного времени. Как человек, оказавший немалые услуги русскому делу и местной администрации в Западном Крае, Антонович заслуживает вполне особенного внимания правительства, а потому я, на основании данной мне инструкции, имею честь ходатайствовать пред вашим сиятельством о предоставлении ему каких-либо преимуществ, улучшающих его положение в материальном отношении" [1]).

Який був кінцевий висновок комісії з цієї праці — ми вже знаємо. Знаємо також, як реагував на цей висновок „царь-освободитель" не тільки одним актом, підписаним в Емсі 30 травня 1876 року, але й закриттям „Киевского Телеграфа" та київського відділу „Русского Географического Общества".

Таким чином,— і це безперечно,— самодержавно-реакційне реагування йшло, що очевидно тепер, не на одні прояви культурного відроджування України, а на основи, що ховалися за це культурне відроджування. Мовний елемент цього відроджування сам по собі, очевидно, не був причиною цього реагування і не міг бути, коли ще й зважити, що праці київського відділу „Русского Географического Общества" навіть не спиралися на оцей мовний елемент та що видаваний російською мовою „Киевский Телеграф" також не можна було запідозрювати про культивування на своїх сторінках цієї „національної святоші". І Драгоманов цілком справедливо писав свого часу, що „мова — не святощі, не пан людини, народу, а слуга його" [2]). І якраз через те, що ця мова, українська мова, була на той час слугою революційної пропаганди на Україні, і впали на неї такі заборони, як валуївська 1863 року та емська 1876 року.

---

[1]) Дело комиссии, л. 133

[2]) Чудацькі думки про українську національну справу. 1915, ст. 113.

МИХ. СВІДЗІНСЬКИЙ

Земська міліція 1806 — 1808 р.р.

Додаток до історії внутрішньої політики Олександра І на Україні на початку XIX ст.

(Замітки та матеріяли)

(Продовження)

Друга частина

ОРГАНІЗАЦІЯ МІЛІЦІЇ

І

В попередньому розділі ми познайомилися з політичними умовами й міркуваннями, що викликали потребу організації міліції на Україні 1806 р., та з основними політичними міркуваннями, що керували напрямком тієї організації. Тепер розгляньмо фактичний бік переведення тієї організації в життя.

В інструкції на ім'я Прозоровського з 20 грудня 1806 року Олександр І так формулував основні моменти цеї справи:

„Избрав Вас (цеб-то Прозоровського) Главнокомандующим Областного земского войска и по отличному Нашему доверию возложив на Вас сие важное служение, хотя удостоверены Мы, что благоразумие, опытность и любовь к отечеству предпишут Вам самые верные правила во всех случаях, действию Вашему предлежащих, тем не менее, однако же, для сохранения единообразия и связи между всеми областями, на кои состав войска сего разделяется, признали Мы нужным снабдить Вас следующими главными положениями, существо сего дела и порядок его определяющими:

I. О СУЩЕСТВЕ ЗЕМСКОГО ВОЙСКА

1. Предмет учреждения земского войска состоит в том, чтобы иметь в готовности сильное ополчение, которое бы, в случае необходимости, по первому востребованию можно было двинуть на оборону Государства и составить действующую воинскую силу.

Из сего следует: 1) Что составление войска сего не есть набор людей во всегдашнюю воинскую службу, а временное ополчение, на случай нужды учреждаемое.

2) Что назначение людей в сию милицию не должно иметь тех же форм, кои при наборе в рекруты употребляются. Вид одежды их не переменяется. Лба и бороды не бреют.

3) Люди, в милицию вписанные, доколе не будут двинуты с мест своих, должны оставаться в своих селениях и, пребывая в крестьянском их быту, исправлять все те повинности, коими они обязаны по земскому и волостному их управлению, исключая дней, кои для воинских упражнений будут назначены.

4) Они должны быть послушны и состоят в полной зависимости в казенных селениях к волостному их начальству, а в помещичьих — к помещикам во всем том, что к временной их службе прямо не относится. А посему:

5) В казенных селениях земское начальство, а в помещичьих — владельцы имеют право и обязанность прекращать и наказывать все беспорядки, какие от людей сих паче чаяния произойти могут. И таким образом:

6) Все отношения, в коих крестьяне по званию своему состоят, остаются непременными и по вписании их в милицию даже до того дня, когда двинутся они с мест своих, и когда уже вся власть над ними перейдет единственно к воинским их начальникам.

7) По окончании же похода, совершив назначенную им временную службу, возвратятся они в свои деревни и семейства и войдут пак в тот же самый порядок, в коем прежде состояли.

2. Хотя сии понятии о существе милиции в общем Манифесте и частных инструкциях, начальникам губернии данных, с довольною точностию означены, тем не менее, дабы предупредить неправильные толки, кои о роде службы рассеяться могут, Вы не оставите вразумлять о ней и помещиков и крестьян, посредством вверенных Вам частных начальников сего войска, и удерживать связь подчинения и порядка во всей ее силе, уничтожая и пресекая в самом начале все то, что и малейший вред и прикосновение внутренней тишине и спокойствию нанести может.

3. Охранение и непоколебимость сего порядка столько для Нас уважительны, что, сверх способов вразумления, внушений и обыкновенных мер ускромления, признали Мы нужным, именно на случаи сии, предоставить Вам степень власти, какой только в самом отличном доверии и в обстоятельствах самой высшей важности мог быть предназначен.

II. О СТЕПЕНИ ВЛАСТИ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО

4. В случае нарушения порядка и спокойствия, где обыкновенные меры полицейского и судебного действия признаете Вы недостаточными

к скорому ускромлению ослушных и где найдете Вы нужным дать пример строгости и в самом корне отсечь покушения непокоривости, Мы облекаем Вас властию, взяв виновных под стражу, предать их военному суду, наблюдая всю краткость, ему свойственную, и приговор сего суда по утверждению Вашему немедленно исполнить, хотя бы касался он лишения живота.

5. К сей важной мере власти присовокупляем еще и то, чтоб во всех случаях, до устройства вверенного Вам областного войска относящихся, предписания Ваши Гражданским Губернаторам и всем местам, от Губернского Управления зависящим, принимаемы и исполняемы были, как собственные Наши повеления.

6. Вверяя совершенно благоразумному усмотрению Вашему все те случаи, где власть сию употребить признаете Вы нужным, Мы требуем от Вас только того, чтоб о всех таковых случаях и мерах, Вами принятых, немедленно Вы Нам доносили.

7. В пределы Вашей власти само собою уже входит снабжать особенными инструкциями как Командующих Губернскими земскими войсками, так и частных оного начальников, на основании правил, здесь содержащихся. Главные предметы сих правил относятся: 1) к образу составления земского войска, 2) к вооружению его, 3) к продовольствию, 4) к приуготовлению людей к военному делу и, наконец, 5) к употреблению добровольных приношений.

По всем сим предметам Вы найдете здесь одни главные начертания, а приспособление их к самому делу возлагается на благоразумное Ваше усмотрение.

III. О ДЕЙСТВИИ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО ОТНОСИТЕЛЬНО СОСТАВЛЕНИЯ ЗЕМСКОГО ВОЙСКА

8. В общем Манифесте и в инструкциях начальникам губерний преподаны наставления о составе земского войска и о назначении в оное людей. Хотя уповаем Мы, что меры, для сего постановленные, местным начальством исполнены будут в точности, тем не менее считаем нужным, чтоб по каждой губернии вверенной Вам области собрали Вы самые положительные сведения о числе людей, в милицию вписанных, и удостоверились, все ли они состоят в том количестве, которое в общем расписании предназначено.

9. Есть ли бы по сему достоверению открылось, что предписанные для сего меры не везде приведены в действие, Вы имеете по власти, Вам данной, понуждать, кого следует, к точному и непременному исполнению, донося Нам о тех, кои в медленности или бездействии будут Вами намечены.

10. То же самое разуметь должно и о чиновниках, для войска сего назначенных. Есть ли дворянство или командующие войском в губерниях выбором своим всех мест не наполнят, Вы имеете, потребовав

о сем отчет, указать Командующим способы наполнить сей недостаток. Способы сии состоять могут в том, чтоб от избытка таковых чиновников в одной губернии дополнять недостаток в других, в той же области состоящих.

IV. О ДЕЙСТВИИ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩЕГО В ВООРУЖЕНИИ ВОЙСКА

11. Способы вооружения земского войска суть двояки: 1) оружие, которое представлено будет от селений и обществ вместе с людьми, в милицию назначаемыми, 2) оружие, которое от добровольных приношений представлено быть может.

12. Как предполагать должно, что не все селения могут снабдить людей, от них назначаемых, огнестрельным оружием, и некоторые по необходимости ограничатся тем, что вооружат их пиками и косами, то и нужно будет дополнить сколь можно сей недостаток тем оружием, которое от добровольных приношений составлено быть может. А посему и нужно, чтобы обратили Вы особенное Ваше внимание, дабы сей последний род оружия был везде в совершенной известности и чтоб доставляемы Вам о нем были точные сведения. По сведениям сим Вы будете распределять оное, соображаясь с потребностию всей вверенной Вам области.

13. Желательно бы было набрать столько ружей, чтобы оными можно было снабдить четвертую или пятую часть милиции, которую строить всегда в четыре и пять шеренг так, чтоб первая была с ружьями, а остальные с пиками или косами.

14. Впрочем, постановляется правилом, чтоб во все время пребывания войска сего в селениях никакое оружие в домы поселян не было отпускаемо и чтоб хранилось оно под точною ответственностию частных начальников в сборных местах и употреблялось единственно во время учения. Строгое наблюдение сего правила должно быть поставлено в числе первых обязанностей, частных начальников и командующих войском в губерниях. Само собою разумеется, что оружие, которое люди, вписанные в милицию, могут иметь собственное свое, не должно быть от них отбираемо.

V. О ПРОДОВОЛЬСТВИИ

15. После вооружения земского войска, обеспечение способов продовольствия его составляет одну из важнейших статей. В общем распорядке о составе милиции для сего постановлено, чтоб на каждого человека вносимо было провианта на 3 месяца и по 3 рубля деньгами.

16. Прием и хранение сих денег и провианта возложен на губернское начальство и на дворянских предводителей. Вам же предлежать будет собрать в каждой губернии вверенной Вам области достоверные сведения о количестве сего провианта и местах, где он

хранится, дабы на случай похода по востребованию Вашему он мог быть удобностию перевезен в места, кои для магазейнов назначены будут.

17. Командующие войском в губерниях по предписаниям Вашим обязаны в назначенные от Вас сроки доносить Вам о состоянии сего зборочного хлеба, дабы целость его более могла быть обеспечена.

18. Само собою, впрочем, разумеется, что люди, в милицию вписанные, доколе находятся они в своих селениях, состоят на собственном своем продовольствии.

VI. О ПРИУГОТОВЛЕНИИ ЛЮДЕЙ, ВПИСАННЫХ В МИЛИЦИЮ, К ВОЕННОМУ ДЕЛУ

19. Правила, на коих должно быть основано приуготовление людей, вписанных в милицию, к военному делу, суть следующие:

20. Как предмет сего ополчения не есть непременная воинская служба, но временное защищение границ в случае нужды: то и упражднения сего войска должны быть ограничены одними только первоначальными правилами воинского дела.

21. Правила сии могут состоять на первой случай и пока не найдется войско в необходимости двинуться с мест своих: 1) в учении людей строиться во фронт без всякой, однако ж, лишней солдатской вытяжки, 2) в учении их ходить вместе верным шагом и 3) в учении стрелять в цель всем без из'ятия, дабы и носящие пики или косы могли заменять в случае нужды имеющих ружья, также разным построением в колонны и из колонн в фронт.

22. Имея на первой случай сии правила для военных екзерций милиции, для приведения оных в надлежащее действие и для порядку вообще нужно:

а) Назначать сборные места, где каждая сотня (или рота) должна по позыву сотенного начальника или в определенные для сего дни собираться. Не бесполезно бы было также назначить места и для сбору полсотен (или взводов). Места сии должны быть избраны сколь можно центральнее, дабы поселяне менее от обыкновенных работ своих были отвлекаемы. Вы не оставите наблюдать, чтоб правило сие командующими милицию в губерниях сколь можно точнее было сохраняемо.

б) Сверх сил первых сборных мест должно назначить другие для сбору пятисотен (или баталионов), сбору же тысяч или полков, яко затруднительного, не должно допускать иначе, как по особенным Вашим показаниям.

в) По назначении сборных мест Вы определяете и дни, в кои каждая сотня или пятидесятня должна на оные собираться. По первому воззрению, кажется, довольно будет определить один день в неделю для сбора пятидесятни, а другой для сбора сотни. Как крестьянские работы зимою вообще бывают умерены, то можно для сего

назначить в помещичьих селениях дни работные на помещиков; в тех же местах, где в народных привычках не найдено будет особенных каких-либо препятствий, можно для сего назначить дни воскресные после литургии. Благоразумие Ваше определит тысячнее, где какие дни могут быть к сему удобнее.

23. В те же самые дни, кои определены Вами будут для учения, производить от начальников пятисотенных и тысячных и смотры сего войска, не созывая для сего людей особенно.

24. Впрочем, потребное количество пороха для обучения сих людей стрелять по назначению Вашему будет отпускаемо из Губернских хранилищ, где они находятся; где оных же нет, там по представлению Вашему сделано будет особенное распоряжение.

VII. О ДОБРОВОЛЬНЫХ ПРИНОШЕНИЯХ

25. Добровольные приношения состоять могут в оружии всякого рода, в провианте, в денежных и других пожертвованиях.

26. Прием и хранение всех сих вещей возложен особыми инструкциями на начальников губерний, но распределение их зависеть будет от Вашего назначения.

27. Для сего начальники губерний будут Вам доставлять еженедельные ведомости о всех таковых приношениях. По сим ведомостям Вы будете назначать перемещение оружия из одного места в другое, дабы избыток в одном заменить недостаток в другом.

28. Подобным сему образом Вы распорядитесь и в рассуждении провианта. По представлении его от частных людей он должен быть содержим в известность, чтоб в случае движения войска мог поступить в состав его магазейнов. Деньги имеют храниться в ближайших казначействах и записаны будут особенною статьею. Употребление оных не иначе чиниться может, как по особенным повелениям Нашим или по назначению Вашему, есть ли бы признали Вы нужным обратить их на какие-либо предметы, до вверяемого Вам земского войска относящиеся, как то на пособие неимущим дворянам, которые избраны быть могут в чиновники милиции, на снаряжение войска сего, одним словом — на все то, что по разным предметам, до части всей касающимся, Вы за благо признаете. Казначейства обязаны будут отпускать по предписаниям Вашим суммы, которые Вами будут ассигнуемы.

В сем состоят главные черты, коими признали Мы нужным означить начальные принадлежности звания Нашего служения, уваженные местным обстоятельств, известная Нам опытность Ваша и ревность к общему благу покажут Вам точнее и во всей подробности все способы, коими Вы действовать можете на сем важном пути, на который Вы призваны особенною Нашею доверенностию и общим

уважением. Пребываем Вам Нашею Императорскою Милостию всегда благосклонны.

В Санктпетербурге, Декабря, 20 дня 1806 г.

На подлинном подписано собственною Его Императорского Величества рукою тако: Александр.

Контросигнировал Граф В. Кочубей" [1]).

Інструкція ця, як бачимо, детально визначувала порядок мобілізації міліції у своїх директивних положеннях. Але що найцікавіше в неї, то те, що ця інструкція цілком не міняла дотеперішнього становища селян, покликаних до служби в міліції. Залишаючи бо міліцію аж до моменту покликання її на службу по призначенні на місцях, вона залишала заразом селян-міліціонерів і надалі в їхнім підданстві поміщикам, хоча й підпорядковувала їх одночасно владі військових старшин й головнокомандуючого. Таким чином, у набраних ратників нічим не покращало дотеперішнє їхнє становище, а фактично ще й погіршилося, причиняючи їм нові обов'язки. Поміщицькі селяни залишалися крепаками надалі у своїх поміщиків, а скарбові мали надал виконувати свої давніші обов'язки, до чого доєднувалася тепер ще й муштра, що її виконували вони тільки в дні вільні від звичайних селянських робіт.

Загалом число покликаних інструкцією до служби в міліції було невелике, якщо брати число тих, що були обов'язані до служби в міліції. Для ілюстрації наведу таблицю мобілізації на Полтавщині. Там бачимо такі цифрові дані:

НАЗВА ПОВІТІВ	Число людей, що зобов'язані скласти земську міліцію	Число ратників, призначених до постачання в порівнянні до стану душ	Число ратників, призначен. до складу міліції за розподілом її на сотні	Залишається в запасі до заміни можливих на місцях убитків
ПОЛТАВСЬКИЙ				
Міщан	996	41	40	1
Козаків	21659	902	874	28
Скарбових селян	2634	109	100	9
Поміщицьких селян	24647	1026	986	40
Разом . . .	49936	2078	2000	78

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.) „Дело Полиций", исполн. за 1806 г. № 288, ч. I, л. 87.

НАЗВА ПОВІТІВ	Число людей, що зобов'язані скласти земську міліцію	Число ратників, призначених до постачання в порівнянні до стану душ	Число ратників, призначен. до складу міліції за розподілом її на сотні	Залишається в запасі до заміни можливих на місцях убитків
КОСТЯНТИНОГРАДСЬКИЙ				
Міщан	157	6	5	1
Козаків	414	17	14	3
Військових селян	5251	219	215	4
Однородців	3805	158	155	3
Скарбових селян	819	34	32	2
Поміщицьких селян	23877	994	979	15
Разом	34333	1428	1400	28
КОБЕЛЯЦЬКИЙ				
Міщан	14	—	—	—
Козаків	20343	847	840	7
Військових поселян	5801	241	237	4
Скарбових селян	91	3	2	1
Поміщицьких селян	12840	535	521	14
Разом	39089	1626	1600	26
ЛОХВИЦЬКИЙ				
Міщан	275	11	10	1
Козаків	22974	957	955	2
Скарбових селян	331	13	10	3
Поміщицьких селян	19851	827	825	2
Разом	43431	1808	1800	8
КРЕМЕНЧУЦЬКИЙ				
Міщан	2182	90	85	5
В м. Градижці				
Міщан	602	25	22	3
В Кременчуцькому пов.				
Козаків	18579	174	760	14
Військових поселян	1	—	—	—
Однодворців	4	—	—	—
Скарбових селян	1561	65	63	2
Поміщицьких селян	14265	594	570	24
Разом	37194	1548	1500	48

НАЗВА ПОВІТІВ	Число людей, що зобов'язані скласти земську міліцію	Число ратників, призначених до постачання в порівнянні до стану душ	Число ратників, призначен. до складу міліції за розподілом її на сотні	Залишається в запасі до заміни можливих на місцях убитків
ХОРОЛЬСЬКИЙ				
Міщан	260	10	3	7
Козаків	15808	658	600	58
Скарбових селян	723	30	12	18
Поміщицьких селян	22932	955	885	70
Разом...	39723	1653	1500	153
ЛУБЕНСЬКИЙ				
Міщан	421	17	15	2
Козаків	17265	719	710	9
Скарбових селян	3382	140	130	10
Поміщицьких селян	13571	565	545	20
Разом...	34639	1441	1400	41
ЗОЛОТОНОСЬКИЙ				
Міщан	823	34	30	4
Козаків	24742	1030	1020	10
Скарбових селян	2879	119	100	19
Поміщицьких селян	23559	981	950	31
Разом...	52003	2164	2100	64
ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ				
Міщан	880	37	35	2
Козаків	21887	911	905	6
Однодворців	1	—	—	—
Скарбових селян	5381	224	210	14
Поміщицьких селян	18154	765	750	15
Разом...	46313	1937	1900	37
ПИРЯТИНСЬКИЙ				
Міщан	242	10	5	5
Козаків	9990	416	365	51
Скарбових селян	2974	123	100	23
Поміщицьких селян	28889	1203	1130	73
Разом...	42095	1752	1600	152
ПРИЛУЦЬКИЙ				
Міщан	1640	68	40	28
Козаків	14837	618	600	18
Скарбових селян	3516	146	120	26
Поміщицьких селян	31868	1327	1240	87
Разом...	51861	2159	2000	159

НАЗВА ПОВІТІВ	Число людей, що зобов'язані скласти земську міліцію	Число ратників, призначених до постачання в порівнянні до стану душ	Число ратників, призначен. до складу міліції за розподілом її на сотні	Залишається в запасі до заміни можливих на місцях убитків
РОМЕНСЬКИЙ				
Міщан	548	22	16	6
В м. Глинську				
Міщан	187	7	4	3
Козаків	25524	1063	1050	13
Скарбових селян	5023	209	180	29
Поміщицьких селян	19247	801	750	51
Разом . . .	50529	2102	2000	102
ГАДЯЦЬКИЙ				
Міщан	845	35	30	5
Козаків	16018	667	660	7
Скарбових селян	7920	330	320	10
Поміщицьких селян	16932	705	690	15
Разом . . .	41715	1737	1700	37
ЗІНЬКІВСЬКИЙ				
Міщан	682	28	24	4
Козаків	27662	1152	1149	3
Скарбових селян	2304	96	92	4
Поміщицьких селян	10597	441	435	6
Разом . . .	41245	1717	1700	17
МИРГОРОДСЬКИЙ				
Міщан	296	12	10	2
Козаків	23466	977	965	12
Скарбових селян	426	17	15	2
Поміщицьких селян	19897	829	810	19
Разом . . .	44085	1835	1800	35
А всього в Полтавській губерні	648191	26985	26000	985[1])

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции", исполн. за 1806 г., № 288, ч. 2, л. 236.

II

В місяці березні 1807 року прийшов врешті час використати міліцію як дієву силу, цеб-то перевести її з тимчасового ополчення на дієву міліцію. Завдання її ми могли бачити вже з інструкції Олександра Прозоровському: українська міліція, як знаємо, мала обороняти береги Чорного моря, і тому частина її мала бути розміщена в Криму, а частина — на Дністрі. З тією метою переведено тепер ще деякі зміни в організації міліції. Перше, що зроблено новим розпорядком на ім'я Прозоровського в цьому напрямкові, це зменшено кількість рухомої міліції. За рескриптом з 9 березня 1807 року, брали на службу по одному ратнику вже на 57 обов'язаних мешканців, що дійсно рахувалися в губерні, тоді як за інструкцією мали брати одного на 24 обов'язаних. Причину такої зміни роз'ясняється в самому рескрипті:

„Среди подвигов внутреннего ополчения,— читаємо в ньому,— армии наши, действуя со свойственною им храбростию на отражение неприятеля, положили преграду быстрому его устремлению на пределы наши. Сверх многих частных дел, где победа всегда склонялась в пользу нашу, двукратно на полях, чуждых или Пултуске и Эйлау, он сильно поражен был победоносным нашим оружием".

Через те, як говорилося в рескрипті, „богу всемогущему, тако поборающему правде, восслав со всеми нашими верными подданными хвалу благодарения, мы признали нужным в настоящем положении обстоятельств, когда вид военных происшествий поражением неприятеля изменился, постановить внутреннее наше ополчение в надлежащую соразмерность с успехами нашего оружия и находя, что для подкрепления армий наших достаточно будет вооружить и приготовить к движению одну третью часть сего ополчения".

Практичні заходи рескрипт пропонував такі:

„1. Из числа людей, ныне в милицию вписанных, оставить действительными ратниками одну третию часть, расположив оную соразмерно числу ревизских в каждой губернии душ, и полагая по сему уравнительному расчислению с 57 душ по одному ратнику по прилагаемому при сем подробному расписанию.

2. Ратников, причитающихся в сие ныне составляемое количество Земского войска, дозволяется помещикам и селениям самим избрать, несмотря на рост, из людей молодых, здоровых и способных, кои в прежнем составе милиции были записаны.

3. К сей третьей части ратников оставить надлежащее количество начальников, тысячных, пятисотенных, сотенных и пятидесятенных, из выбранных ныне дворянством, сколько возможно из числа бывших в военной службе, коих и утвердить в их званиях по милиции по рассмотрению и назначению Вашему.

4. Сию третью часть именовать подвижною или служащею милициею; прочим же всем, в милицию по прежнему расписанию вписанным, остаться уже спокойным в крестьянском или мещанском их состоянии при обыкновенном отправлении работ, повинностей и промыслов. Само по себе разумеется, что при таковом распоряжении миличные Начальники не должны уже иметь никакого прикосновения к людям, остающимся в селениях за отчислением ратников, в подвижное войско назначаемых, а потому и при отлучках сих людей из селений выдавать им плакатные паспорты на общем законном основании, не требуя подписи и свидетельств от начальников милиций.

5. Все, что собрано и назначено на содержание и продовольствие полного числа Земского войска, оставить в распоряжении Вашем для обращения на служащую милицию.

6. Служащую милицию вооружить всем тем огнестрельным оружием, которое назначено было для полного числа Земского войска. Оружие сие немедленно собрать в уездные города, пересмотреть, разобрать по калибрам и, буде нужно окажется, исправить под наблюдением Уездных Начальников в самоскорейшем времени и иметь в совершенной готовности.

7. Образование служащей милиции произвести со всевозможною скоростью и немедленно начать обучать оную воинским приемам и оборотам.

8. Для облегчения сего учения как для Начальников, так и для ратников и для скорейшего образования милиции, выведя ее из селений, собрать оную немедленно по усмотрению вашему в один или два уезда из целой губернии и расположить на квартиры по удобности.

9. К учению милиции немедленно определить в оную, на основании указа Нашего от 5 февраля сего года, отставных солдат и унтер-офицеров, сколько оных по селениям найдется и за назначением в армии оставаться будет.

10. Служащую милицию содержать в такой готовности, чтоб по первому приказу можно было двинуть оную куда повелено будет.

11. Доколе подвижное Земское войско пребудет в своей губернии, дотоле продовольствие его доставлено будет по распоряжению Вашему из тех запасов, кои составлены при первоначальном образовании милиции взносом хлеба, на каждого ратника положенного. Когда же войско сие двинется с мест своих, тогда продовольствие должно быть производимо на том же основании, как и продовольствие всех войск, с тем только различием, что как Провиантский Департамент, быв ныне озабочен обширными делами по продовольствию армий, не может на себя принять сей новой обязанности; то и нужно, чтоб по каждой области, под наблюдением Главнокомандующего, сделано было особенное о том распоряжение и чтоб заготовления

приводимы были независимо от Провиантского Департамента посредством ли Комиссионеров, кои из дворянства имеют быть к тому избраны, или посредством подрядов. Сообразив сии предположения с местными обстоятельствами, вы не оставите представить Нам Ваше мнение для составления подробнейшего о сем положения.

12. Как подвижное Земское войско назначается к отправлению действительной службы, то убылые из оного, которые по окончании войны не возвратятся в свои дома, зачитаемы будут за рекрут в будущие наборы тем селениям, городам и семействам, из которых они взяты.

13. Равномерно за всех тех, которых помещики и селения пожелают оставить в военной службе, по окончании войны выданы будут рекрутские квитанции.

14. На все время службы сей подвижной милиции все составляющие оную ратники освобождаются от платежа за себя в казну подушных и оброчных денег, до самого их возвращения в дома их.

15. Тем ратникам, кои, войдя в состав сей временно служащей милиции, будут находиться в действительном сражении, по окончании войны и по возвращении их в дома, в память службы их, даны будут серебряные медали для ношения на груди с надписью: за веру и отечество.

16. В продолжение же их службы, как скоро они выведены будут из селений своих, производить им обыкновенный оклад солдатского жалования из 3-рублевой суммы, составленной при первоначальном образовании милиции“ [1]).

Таким чином, кількість рухомої міліції мала згідно з рескриптом сильно скоротитися. Це скорочення в VI області мало йти в таких цифрах по губернях:

Київській	до	8992	ратників
Полтавській	„	11355	„
Херсонській	„	2281	„
Катеринославській	„	3766	„
Разом в VI області	до	26394	ратників

На Лівобережжі згідно з рескриптом це скорочення мало дати по губернях:

Харківській	до	6999	ратників
Чернігівській	„	8765	„ [2]).

Але Прозоровський ще дальше пішов у накреслених інструкцією скороченнях. Згідно з його наказом, в похід треба було виступити ще меншій кількості міліції, при чому, що характерно, цим разом при наборі пощаджено поміщицьких селян. Таким чином, кількість рухомої

[1]) П. С. З. 1807 г., том 29, № 22496.
[2]) П. С. З. 1807 г., том 29, № 22496.

міліції зменшилася значно в порівнянні з попередніми завданнями. В чотирьох, напр., губернях VI области намічалося раніш до служби 59283 ратників; згідно з рескриптом ця кількість мала бути скорочена до числа 26394, а фактично скорочувалася тепер ще більше — до числа 23116 ратників. В окремих губернях та в окремих категоріях, обов'язаних до міліційної служби, це скорочення давало такі цифри: (див. табл. на стор. 128).

Таким чином, Прозоровський, скорочуючи міліцію до одної третьої частини, ц.-т. до одного ратника на 57 душ, одмовлявся держати зайву, на його думку, кількість людей під зброєю та відривати їх від їхнього безпосереднього обов'язку несення повинностей дворянству та державі, та наказував тим, що раніш були вписані в міліцію, а зараз не ввійшли в число одної третьої частини, залишити „уже спокойными в крестьянском или мещанском их состоянии при обыкновенном отправлении работ, повинностей и промыслов“ [1]). Так скорочена міліція ставала тепер діючою військовою силою. Це виявилося вперше в тому, що після скорочення міліції все озброєння й запровіянтовання, яке було зібране з добровільних пожертвовань на міліцію, тепер рескриптом наказано обернути на забеспечення діючої або рухомої міліції, як офіційно її тепер названо. З того часу, як міліція вийде зі своїх сіл, що наказано зробити чим скоріш з метою зміцнення дисципліни й муштри, мала вона одержувати харчі й зброю зі скарбових магазинів, як і вся армія, а також і платню мала одержувати нарівні з діючою армією. Правда, це зрівняння з діючою армією мало ту різницю, що постачання для міліції все-таки йшло з цього фонду, що його принагідно вносили ті, що їх висилали в похід, так на харчі, як і на озброєння ба навіть на платню, з розрахунку по 3 карб. на кожного. Фактично, однак, воно не зміняло становища міліції, як діючої армейської частини. Зрівняння міліції з армією в постачанні, хоч і на кошт держави, дало зрівняння її в инших правах та обов'язках нарівні з армією. Про це говориться в рескрипті, де сказано, що „убыло из оного (Земського війська), которые по окончании войны не возвратятся в свои дома, зачитаемы будут за рекрут в будущие наборы тем селениям, городам и семействам, из которых они взяты. Равномерно за всех тех, которых помещики и селения пожелают оставить в военной службе, по окончании войны, выданы будут рекрутские квитанции“. Врешті, з метою піднесення серед міліції настрою й охоти до служби, дано розпорядження, що „на все время службы сей подвижной милиции все, составляющие оную, ратники освобождаются от платежа за себя в казну подушных и оброчных денег, до самого их возвращения в домы их“ [2]).

---

[1]) П. С. З. 1807 г., т. 29, № 22496.
[2]) П. С. З. 1807 г., т. 29, № 22495.

Губерні й категорії ратників	Загальне число ратників	Скільки та яких із них призначається до руху
У КИЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІ		
Міщан християнської віри	576	576
Селян скарбових	4	4
Що є в тимчасовому володінні штатського губернатора	20	—
Економічних колишніх манастирських	625	625
Старостинських	1055	—
Магістратських	10	10
Рангових	37	—
Поміщицьких	17306	—
Вільномешкаючих:		
У старостинських селах	2	—
В поміщицьких селах	59	—
Чиншового шляхетства	1539	1539
Разом	21233	2754
У ПОЛТАВСЬКІЙ ГУБЕРНІ		
Міщан	374	374
Козаків	11467	11467
Військових поселян	452	452
Однодворців	155	155
Скарбових селян	1486	1486
Поміщицьких селян	12066	—
Добровольців	—	80
Разом	26000	14014
У КАТЕРИНОСЛАВСЬКІЙ ГУБЕРНІ		
Міщан	180	180
Скарбових поселян і відставн. вояків	4125	4125
Поміщицьких селян	3695	—
Разом	8000	4305
У ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІ		
Міщан	289	289
Малоросійських козаків	218	218
Військових поселян	815	815
Військових громадян	4	4
Скарбових поселян	682	682
Однодворців	8	8
Скарбових селян	27	27
Поміщицьких селян	2007	—
Разом	4050	2043
Всього в VI області Земського війська	59283	23116 [1])

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (Кол. Архів М. В. С.) „Дело Д-та Полиции“ исполн. за 1806 г., № 288, ч. 2, л. 292.

III

В звязку з безпосереднім призначенням української міліції до походу й оборони, треба було надати їй і організаційно инший зміст, аніж той, що вона мала його дотепер. В першу чергу треба було доповнити командний склад. Дотепер в штатах були самі тільки командуючі в губернях, що доглядали за міліцією. Тепер же призначено велику кількість ще й нижчого командного складу, як повітових начальників, тисяцьких, п'ятисотенних, сотенних і п'ятидесятників. Міністер військових сухопутних сил запропонував був проєкт розподілення міліції на полки, батальйони, сотні. Проєкт цього розподілу надіслав Прозоровському до виконання. В цьому проєкті говорилося, що: „приемля за основание образование милиции ее баталионами, можно соответственно местной удобности составлять их из четырех или шести рот, то-есть иметь шесть рот там, где в офицерах достаточно быть может, или четыре роты там, где в офицерах будет недостаток, и в таком случае стараться в ротах не иметь большее число унтер-офицеров".

Дальше було сказано в цьому проєкті, что „баталионы сии могут именоваться по именам губерний, так, например: Киевской милиции 1-й, 2-й, 3-й баталион и так далее, сколько их будет, предоставляя, впрочем, на местное смотрение Ваше, М. Г. мой, соединить по два или по три баталиона вместе для составления таким образом полков соответственно удобности в том начальства или расспределения войска сего для службы" [1]).

Але проєкт міністра не було цілком прийнято „Комітетом для справ міліції", що безпосередньо керував справою міліції з наказу Олександра I, а змінено його згідно з проєктом Прозоровського. В пропозиції Прозоровського, поданій окремою запискою в Комітет, було сказано, що „в VI области имеют быть составлены полки из трех баталионов и командовать ими будут уездные начальники в виде бригадных так, однако ж, что каждый баталион может быть особенно употребленным". При чому Прозоровський додав, что „по назначению всей милиции VI области в разные ведомства он, главнокомандующий, чтоб быть к ней ближе и удобнее пещись о ее продовольстви, намереваясь взять квартиру свою на Днестре, оставляет при себе для караулов 100 конных ратников, а о наборе других сколько будет можно, по требованию маркиза де-Траверсе дал предписания губернским командующим" [2]).

Таким чином, українська міліція VI области, що була розкинута для охорони берегів Чорного моря по різних місцевостях південної України й по Криму, одержала кінець-кінцем таку структуру:

---

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (Кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции". исполн. за 1806 г., № 234, л. 277.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (Кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции", исполн. за 1807 г., 231, л. 346.

Київська губерніяльна міліція, що була під командою дійсного тайного радника графа Самойлова, вже 26 червня 1807 року одержала такий розподіл: вся вона складалася з трьох бригад по три батальйони, що з них один називався батальйон шляхетський та два стрілецькі й одна гарматня батарея.

Перший батальйон з першої бригади розміщено під Ізмаїлом, другий — під Могилевом на Дністрі, третій — близько Дубосар; з другої бригади три батальйони розміщено біля Дубосар; третя бригада: один батальйон в Акермані, один—у Килії, один — у Бендерах.

Три самостійні батальйони розмістились один у Добосарах і два під Ізмаїловом. Всієї міліції в Київській губерні разом з артилерією було:

1. Штабових офіцерів	16
2. Обер-офіцерів	296
3. Унтер-офіцерів	419
4. Музикантів	64
5. Рядових	8692
6. Нестроєвих	377
Усіх	9864
7. Коней возових	33
8. Коней строєвих	26
Усіх	59 [1])

У Полтавській губерніяльній міліції під командою генерал-майора Бєлуха-Коховського 26 червня 1807 було шість бригад по три батальйони з 500 до 600 ратниками в кожному батальйоні. Надто були ще три окремі роти під командою батальйонного коменданта і одна (друга) батарея артилерії.

Всі три батальйони першої бригади розмістились в Тирасполі; із другої бригади: один батальйон у Судаку, один — у Керчі й один — у Килії; із бригади третьої всі три батальйони в Тирасполі; з четвертої бригади також усі три батальйони в Тирасполі; з п'ятої бригади: один батальйон у Килії, а два — в Бендерах; із шостої бригади: один батальйон в Ясах, а два в Тирасполі. Три окремі сотні стрільців на Тамані.

У складі Полтавської міліції було:

1. Штабових офіцерів	19
2. Обер-офіцерів	350
3. Унтер-офіцерів	529
4. Музикантів	94
5. Рядових	10858
6. Нестроєвих	509
Усіх	12359
7. Коней возових	23
8. Коней строєвих	17
Усіх	40 [2])

[1]) Київський Центр. Істор. Архів. Справа Губерн. Правління за рік 1807, № 2214

[2]) Київський Центр. Істор. Архів. Справа Губерн. Правління за рік 1807, № 2214.

З Катеринославської губерні вийшла міліція під командою тайного радника Міклашевського 26 червня 1807 року. Мала вона дві бригади: в першій було три батальйони й окрема кінна сотня (102 чол.), у другій — три батальйони, з котрих третій звався стрілецьким. В батальйонах нараховувалось теж 500 — 600 чоловіка. Крім цього, належала сюди одна (перша) батарея артилерії.

З першої бригади один батальйон розмістився у Севастополі, другий — у Карасу-базарі, третий і кінна сотня — в Евпаторії. З другої бригади два перші батальйони розмістились в Феодосії, а третій — на Тамані.

Склад Катеринославської міліції разом з артилерією був такий:

1. Штабових офіцерів	7
2. Обер-офіцерів	123
3. Унтер-офіцерів	176
4. Музикантів	32
5. Рядових	3786
6. Нестроєвих	194
Усіх	4318
7. Коней возових	17
8. Коней строєвих	23
Усіх	40 [1])

У Херсонській губерніяльній міліції під командою генерал-лейтенанта Никорици 26 червня 1807 року була одна бригада, що складалася з одного стрілецького батальйону, двох кінних і одного піхотного. В батальйонах було 440 — 819 чоловіка.

Стрілецький батальйон стояв в околицях Овідіополя. Перший кінний батальйон держав кордон по ріці Дністрі від Дубосар до устя Кучургану. Другий кінний батальйон держав кордон від Овідіополю до Очакова. З третього піхотного батальйону дві роти були для підкріплення з першим кінним батальйоном, а три сотні в Білаївці.

Всіх у Херсонській міліції було:

1. Штабових офіцерів	4
2. Обер-офіцерів	80
3. Унтер-офіцерів	100
4. Музикантів	1
5. Рядових	2314
6. Нестроєвих	58
Усіх	2557
7. Коней строєвих	901 [2])

[1]) Київський Центр. Істор. Архів. Справа Губерніяльного Правління за рік 1807, № 2214.

[2]) Київський Центр. Істор. Архів. Справа Губерніяльного Правління за рік 1807. № 2214.

При команді української міліції VI области було три батереї артилерії, що була організована в Кременчуці й розміщена таким чином:

1. При Катеринославській губ. міліції.	73	чол.
	31	коней артил.
	12	„ під'ємн.
2. При Полтавській губ. міліції	73	чол.
	33	коней артил.
	12	„ під'ємн.
3. При Київський губ. міліції	105	чол.
	49	коней артил.
	12	„ під'ємн.
	5	волів

Головним начальником всієї артилерії був Кодинец. Артилерія по одній батерії (шість гармат) входила до міліції Катеринославської, Полтавської й Київської. Херсонська губерніяльна міліція не мала артилерії [1]).

При головнокомандуючому була ще сотня добровольців, що мала:

1. Обер - офіцерів	3
2. Унтер - офіцерів	1
3. Рядових	98
4. Нестроєвих	4
Усіх . . .	106
5. Коней	98

Разом міліції шостої области під командою кн. Прозоровського було:

1. Штабових офіцерів	45
2. Обер - офіцерів	873
3. Унтер - офіцерів	1239
4. Музикантів	191
5. Рядових	25621
6. Нестроєвих	1225
Усіх . . .	29194
7. Коней строєвих	1183
8. „ возових	79 [2])

З наведених вище цифр видно деяку ріжницю в кількості складу міліції в порівнянні з тими цифрами, що передбачалося раніш при переведенні частини міліції в рухому, а саме між кількістю міліції за рескриптом та її дійсним станом у червні 1807 р., цеб-то в самий момент використання організації рухомої міліції по її призначені; доволі значна ріжниця є головно в київської міліції. Згідно з рескриптом,

[1]) Київський Центр. Істор. Архів. Справа Губерніяльного Правління за рік 1807, № 2214.

[2]) Київський Центр. Істор. Архів. Справа Губерніяльного Правління за рік 1807, № 2214.

з березня 1807 року „предполагалось употребить в действие" тільки 2754 міліціонерів Київської губерні, а в червні нараховувано в ній 9864 міліціонерів. В цілому ріжниця в кількості всієї міліції VI области вийшла досить велика, бо замість 23116 чоловіка, призначених до рухомої міліції, в червні набралося її 29194 чоловіка.

IV

Цікаво буде тепер поглянути, в звязку з призначенням міліції до дієвої армії, на штати міліційних бригад. Наведемо декілька прикладів. Київська губерська подвижна міліція складалася, як знаємо вже, з чотирьох бригад, кожна з них мала по 3 батальйони, надто ще з двох батальйонів стрільців, кожен по 4 роти. При першому батальйоні стрільців була ще одна сотня чиншової шляхти та, врешті, був ще окремий шляхетський батальйон з чотирма сотнями. Штати київської губерської міліції були такі: губерський начальник 1, при ньому 1 дежурний майор, ад'ютантів 2, дивізійний авдитор 1, фурлейтер для церковної повозки 1, бригадних начальників 4, при них ад'ютантів 4, бригадних майорів 4, бригадних ад'ютантів 4, бригадних авдиторів 4, священиків 4, церковників 8, бригадних писарів 4, авдиторських писарів 4, бригадних барабанщиків 4, фурлейтерів для бригадних справ 4, в п'ятнадцяти батальйонах батальйонових начальників 15, сотенних начальників 76, п'ятидесятників 257, унтер-офіцерів старших 61, молодших 363, рядових 9075, барабанщиків батальйонових 15, сотенних 61, нестроєвих лікарів 15, фельдшерів 15, наглядачів хорих 15, лазаретних службовців 61, батальйонових писарів 15, квартирмейських 15, ложників 15, помічників 15, слюсарів 15, їхніх помічників 15, ковалів 15, їхніх помічників 30, теслів 15, іхніх помічників 15, фурлейтерів 223, профосів 15, всіх разом 10452 чол., що їм плачено на рік 234647 карб. [1]).

В штаті полтавської губерської міліції, що складалася з 6 бригад по 3 батальйони, кожен із них по 4 сотні; зверх того, з одного батальйону стрільців із 3 сотень, у кожній по 150 рядових, було: начальників губерської міліції 1, при ньому дежурних ад'ютантів 2, дедежурний майор 1, дивізійний авдитор 1, фурлейтер церковний 1, бригадних начальників 6, бригадних ад'ютантів 6, бригадних майорів 6, бригадних ад'ютантів 6, священиків 6, церковників 12, бригадних писарів 6, авдиторських 6, барабанщиків 6, фурлейтерів 6, батальйонових начальників 19, сотенних 94, п'ятидесятників 263, унтер-офіцерів старш. 75, молодш. 450, рядових 11250, барабанщиків батальйонових 19, сотенних 75, лікарів 19, фельдшерів 19, вагенмайстрів 19, лазаретних 75, писарів батальйонових 19, квартирмайстрів 19, ложників 19, слюсарів 19,

[1]) Київський Архів стародавніх актів за рік 1807, № 2673.

їхніх помічників 19, ковалів 19, їхніх помічників 38, столярів 19, їхніх помічників 19, фурлейтерів 282, профосів 19. Всіх у полтавській міліції було 12894 чол. з платнею 303843 карб. в рік [1]).

Штати артилерії міліції VI области, що складалася з 3 батарей по 6 гармат у батареї разом з коштами на них були такі:

		Кошти на рік
Начальників артилерії . . .	1 чол.	942 карб.
Ад'ютантів при ньому . . .	1 „	302 „
Діловодів	1 „	100 „
Писарів	1 „	60 „
Командувачів батареї . . .	3 „ . . .	2193 „
Офіцерів	7 „ . . .	3640 „
Юнкерів	14 „	4228 „
Файверків	14 „	532 „
Барабанщиків	3 „	42 „
Канонірів	112 „	1064 „
Писарів	3 „	114 „
Обозних	4 „	152 „
Фурлейтерів	76 „	608 „
Ковалів	3 „	42 „
Їхніх помічників	3 „	28,50 „
Столярів	3 „	42 „
Їхніх помічників	3 „ . . .	28,50 „
Токарів	3 „	114 „
Шорників	3 „ . . .	180 „
Разом . .	258 чол.	14412 карб. [2]).

Штаб при головнокомандуючому складався з дежурного генерала 1, ад'ютанта 1, оберавдитора 1, дежурних 2, завідателя канцелярії 1, секретаря 1, регістратора 1, архівара 1, писарів 5. Платня для всіх виносила на рік 16523 карб. [3]). Надто була організована провіянська комісія з комісарськими комісіями для постачання. Штат провіянтської комісії був такий:

		Платня на рік
Радників	1 чол. . . .	1063 карб.
Секретарів	1 „	400 „
Писарів	4 „ . . .	480 „
Сторожів	1 „	60 „
Скарбників	1 „	240 „
Унтер-офіцерів	2 „	120 „
Писарів	1 „	120 „
Комісіонерів	8 „	1928 „
Разом .	19 чол. . . .	4411 карб. [4]).

[1]) Київський Архів стародавніх актів за рік 1807, № 2673.
[2]) Київський Архів стародавніх актів за рік 1807, № 2673.
[3]) Київський Архів стародавніх актів за рік 1807, № 2540.
[4]) Пор. Київський Цент. Істор. Арх. Справа Губерніяльного Правління за рік 1807, № 2180, та Київський Архів стародавніх актів за рік 1807, № 2640.

Проектъ Русскаго Милиціоннаго Мундира

А

В

Б

Г

Д

А. *Ратникъ обмундированный изъ простаго сѣраго крестьянскаго кафтана, перешитаго курткою, исподница съ напускомъ по обыкновенію бурлаковъ. Вооруженіе его состоитъ въ ружьѣ и штыкѣ. На крестьянской лямкѣ, на которой снабакъ или котомка виситъ на спинѣ, придѣлано 20 мѣстъ для патроновъ, какъ у Англійскихъ егерей на кафтанѣ, 20-ть же патроновъ имѣетъ ратникъ в подсумкѣ на портупеѣ.* Б. *Ратникъ такъ же обмундированный изъ смураго сукна, готовый къ сраженію.* В. *Ратникъ сзади съ ранцомъ съ шинелью или армякомъ и съ манеркою.* Г. *Ратникъ въ смуромъ мундирѣ сзади безъ ранца во время сраженія.* Д. *Ратникъ въ походѣ въ ненастное время съ отпущеннымъ съ кивера задкомъ отъ дождя и холода, въ простомъ армякѣ вмѣсто шинели и въ русскихъ рукавицахъ. У ратниковъ подъ буквами* Б, Г, Д *сапоги сверх исподницъ въ грязное время.*

Спроэктировалъ Алексей Оленинъ

Основною для провіянтської комісії в її постачанні міліції став, „указ из департамента уделов", в якому говорилося, що „назначенные таким образом крестьяне в число Земских войск останутся в своих домах, отправляя спокойно крестьянские свои работы до тех пор, пока оне губернским начальством востребуются чрез Экспедицию Уделов", та постановлялося, що для „назначенных людей в Земское воинство должен мир денежную раскладку сделать, дабы сих людей снабдить платьем, обувью, деньгами, провиянтом и по возможности надлежащим оружием, полагая на каждого: шапку, две рубашки, штаны сермяжные или кожаные, рукавицы с варежками и сапоги с онучами" [1]).

Доповненням до цього указу про постачання був прийнятий царем рапорт Прозоровського в лютому 1807 року, в якому було сказано, що кажний ратник мусить мати: торбинки для патронів, шнабзаки носити сухарі на чотири дні й манєрки для води. Окрім того, на возах для всіх уже повинні бути котли варити їжу, резервна їжа та одежа [2]). Про окрему форму мундира для міліції спершу нічого не говорилося. Треба ж було раніш чим-скорше міліцію набрати. Головнокомандуючий подбав тільки про те, щоб було затверджено форму для старшини та військових урядовців. Форма ця складалася з мундиру темнозеленої краски, білого жилету й темнозеленого під краску мундира спіднього плаття.

Старшинські відзнаки були такі: головнокомандуючий обласною міліцією носив два золоті еполети; командуючий губерніяльною міліцією — на лівому рамені еполет, а на правому — погон; командуючий повітовою міліцією — два погони; тисячні начальники мали еполет, а п'ятисотенні — погон на лівому рамені. Надто для відрізнення міліції окремих областей ковніри, манжети та випуски були нашиті матерією такої краски: для I області — червона, для II — голуба, для III — біла, для IV — оранжева, для V — жовтава (палена), для VI — чорна, для VII — малинова. Головнокомандуючим, а також комендантам губерніяльної й повітової міліції дозволялося носити шпаги або шаблі, а тисяцьким та всім иншим військовим урядовцям — шаблі [3]). Починаючи з березня 1807 року, впроваджено й для всенької міліції обов'язковий однострій, що його складено за проєктом Олекси Оленіна (див. малюнок). Були це: звичайний селянський кафтан з обрізаними полами на вигляд курток за формою козацьких піджупанів та довгі шаравари, що їх можна було носити на випуск поверх чобіт або

[1]) Ленінгр. Цент. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Полиции", исполн. за 1806 г., № 288, ч. I, л. 81.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции" исполн. за 1806 г., № 288, ч. II, л. 285.

[3]) Ленігр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции" исполн. за 1806 г. № 293, л. I.

запускати в халяви чобіт. Замість військових плащів вживано прості армяшки. Кивери (накриття голови) приготовлювано з суконних капелюхів, що в них відрізано криси (поля). За наказом з 3 травня 1807 року було додатково видано розпорядження, щоб „зробити кожному ратникові з темнозеленого сукна куртку й шаравари", а надто кожному відпустити на плащі, що повинні бути на зразок армійських, по $^4/_4$ аршина сірого сукна, на фуражні шапки по $^1/_4$ аршина темнозеленого, полотна на одну сорочку по 6 аршин, полотна на літні шинелі по 4 аршини, полотна на підшивку під куртку по 4 аршини, на патронташі на кожних дев'ять чоловіка 1 шкура, на чоботи чобітнього товару, що видаються, кому треба, по 2, а кому — по одній парі. Окрім того, на кожного чоловіка відпускати по 4 карб. [1]). Ціна цього мундира, як вирахував Прозоровський у своєму донесенні Кочубеєві, в місяці серпні року 1807 була, напр., для кінного ратника така: гусарський кивер 1,68 карб., суконна шинеля 4,89$^1/_6$ карб., суконна куртка 2,59 карб., шаравари суконні 2,48 карб., рейтузи 2,87 карб., полушубок 2 карб. Разом коштувала зимова одежа для кінного ратника 16,51$^1/_6$ карб. З літньої одежі жилет полотняний з рукавами 1,38$^3/_4$ карб. і полотняні шаровари 1,24$^1/_2$ карб. Одежа кінного ратника на зиму й літо коштувала, таким чином, 19 карб. 14$^1/_2$ коп.

Обмундирування піхотинців коштувало дешевше. Кивер піхотного зразку 37$^1/_6$ коп., суконна шинеля 4,12$^1/_3$ карб., зелена суконна куртка 2,59 карб., суконні зелені шаравари 2,48 карб., полушубок 2 карб. Разом на зиму одежа ратника - піхотинця коштувала 11,56$^1/_2$ карб. Додати ще треба одежу літню, ц. т. жілет полотняний з рукавами 1,38$^3/_4$ карб. — і полотняні шаровари — 1,24$^1/_2$ карб. Вся одежа піхотинця на літній й зимовий час коштувала 14 карб. 19$^3/_4$ коп. [2]).

V

Найважливішою, однак, справою було озброєння міліції. В Росії не вистачало зброї взагалі для регулярної армії, тож у гіршому ще становищі мусила опинитися міліція. Закупня 100 тисяч рушниць в Англії не покривала потреб одної армії. Озброїти міліцію через те мало само населення, в першу чергу дворянство, своїми пожертвуваннями. „Дворянское собрание, получая через предводителей сведения о числе следующих к поставке на временную службу отечеству людей, — сказано було в маніфесті, — приготовляет в две недели положенное с него число совсем вооруженных и по возможности снабженных огнестрельным оружием... в то же время казенные селения и мещанство следующее с них число людей в состав губернского Земского войска

[1]) Київський Архів стародавніх актів за рік 1807, № 2121.

[2]) Ленігр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции" исполн. за 1807 г., № 231, л. 401.

немедленно приготовляют из способных носить оружие и на свой счет снабжают их оным[1]). Указ із департаменту уділів в грудні 1806 року рекомендував збирати не тільки військову зброю, але й мисливські рушниці, дробовики, флінти й т. д., обіцяючи тим, що жертвують для міліції, внести їхні імена до наказу для нагороди за „усердие".

Кожна губерня старалася вийти з цього становища по-своєму. Генерал-губернатор Полтавщини й Чернігівщини — кн. Куракін у своїй записці міністрові внутрішних справ пише: „По представившемуся затруднению вооружить ратников огнестрельным оружием, потому что таковых здесь весьма мало, — доносив він у центр, — сделал я род бердыша, для чего употребил топор и приделал к концу его копие; для замены же сабли, в случае такового и в них недостатка, обратил в оную косу, у которой, отворотя пятку, обделал ее деревом и оным сделал ручку, а для ножен употребил лубки, пенькою и холостом обернутые и варом облитые; оружие сие для ратника пешего, не имеющего ружья, будет для дела действительнее копья, к тому же и заготовление его везде произведено быть может с удобностию, для чего, набрав топоров и кос и употребя на то нарочно самых простых кузнецов, сделал всему оному образцы и разослал их повсеместно к надлежащему исполнению"[2]). Через це озброєння міліції було вельми різноманітне й цілком незадовольняюче. Рушницями була звичайно озброєна перша шерега при строю в чотири або п'ять шерег, а останні були озброєні косами чи піками.

Прозоровський особливо піклувався організацією артилерії. Він хотів за всяку ціну, щоб міліція мала й цей рід зброї. З усіх усюдів збирав він усякий старий мотлох, що його можна було вживати до стріляння. Наприклад, в лютому 1807 року він просить, щоб у його розпорядження було віддано „четыре шестифунтовых единорога и пять пушек[3])", що були в київському магістраті. Пушки ці старі, як свідчив генерал-майор Полатев, „найдены все с раковинами и к пальбе боевыми зарядами неспособны"; однак, Прозоровський наказав їх поправити, щоб мати з них все-таки артилерію. „В Кременчуге, — писав Прозоровський, — с самого начала образования Земского войска занимается тысячник отставной артиллерии капитан и кавалер Кодинец исправлением артиллерии и починкою огнестрельного оружия в добровольное пожервование, по Полтавской губернии принесенного. Издержки на сие жертвуют по особому усердию к общему добру коллежский ассесор и кавалер Пономарев и Кременчуг-

[1]) Ленінгр. Центр. Архів (кол. М. В. С.). „Дело Д-та Полиции" исполн. за 1806 г., № 288, ч. 1, л. 7.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции", исполн. за 1806 г., № 288, ч. 2, л. 199.

[3]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции", исполн. за 1806 г., № 288, ч. II, л. 285.

ское гильдейское общество. Восемь орудий будут готовы через две недели, но за всем тем остается еще исправить довольное число пушек и ружей". Для направи старих гармат він „определив капитана Кодинця начальником всей артиллерии по милици VI области и придав ему в помощь потребное число офицеров и команду — дав наказа — оставить его до окончания всей починки здесь" [1]). Кінець-кінцем все ж таки, як ми згадували вище, VI область міліції мала три батареї артилерії, по шість гармат у кожній, під командою згаданого капітана Кодинця. Одна батарея була приділена до Київської, друга — до Полтавської, а третя — до Катеринославської міліції.

Таким чином, повне обмундирування та озброєння міліції обійшлося небагацько. Кавалерія, напр., коштувала всего 164.883 карб. 8 1/2 коп., а на перший рік — 36.539 карб. 84 1/2 коп. Артилерія — 22.080 карб. 58 1/2 коп., а на рік — 4.520 карб. 93 3/4 коп. [2]).

Врешті ще декілька слів про запровіянтування й оплату грішми міліції. Як довго міліція находилася в своїх околицях, так довго повинна була харчуватися в себе дома. Загального військового харчування не було. Притому, як було сказано в маніфесті, на випадок походу приготовлювано вже тоді для кожного ратника деякі припаси в продуктах і грошах. Всі бо ті, що висилатимуть ратників, мали, крім згаданої вище одежі й зброї, дати на кожного ще „по три рубля и заготовить притом для них нужной провиянт на три месяца", що, як говорить інструкція, губернатором мало бути зібране „в течение двух недель и храниться на случай, когда милиция двинется из своего уезда".

Указ же із департаменту уділів для губерній означає, скільки має бути цього 3-місячного провіянту: „на каждого же по 6 четвериков, весом 5 пудов 25 фунтов, муки ржаной, да по 4 гарнца с половиною круп гречневых или других, какие в селениях того приказа употребляются, да еще соли по 6 фунтов. Все сие — вещи, деньги и припас — хранить в готовности, ожидая от экспедиции надлежащего приказания, кому, куда и в какое время отдавать назначенное по сему предписанию: платье, обувь, деньги и провиант" [3]). Відповідальність за регулярне збирання харчів та коштів та переховування їх на поготівлю покладалося через головнокомандуючих обласною міліцією на губерніяльних начальників і предводителів дворянства.

Від часу переходу міліції на дієву службу запровіянтування ішло вже з магазинів, з приготовленого давніш резерву, що його допов-

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции". исполн. за 1807 г., № 231, л. 336.

[2]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции", исполн. за 1807 г., № 231, л. 400.

[3]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции", исполн. 1806 г. № 288, л. 81.

нювано з постійних пожертвувань. Міліція кожної губерні мала свої харчові магазини, що з квітня 1807 року пересунулися на південь за своїми частинами. Провіянтові магазини окремих губерень находилися в таких місцях: 1) Київської — в Бендерах і Дубосарах, 2) Полтавської — в Бендерах, Тирасполі, Дубосарах, Севастополі, Симферополі й Перекопі, 3) Херсонської — в Ольвіополі, Миколаєві, Дубосарах, Єлизаветграді, Тирасполі, Севастополі й Перекопі, 4) Катеринославської — в Севастополі, Карасу-базарі, Теодосії, Судаку, Евпаторії, Керчі, Фанагорії й Перекопі. 5) Подільська губерня хоч сама не складала міліції, але давала пожертвування й мала магазини для української міліції в Кам'янці-Подільському, Дубосарах, Могилеві й Балті. Пожертвування Волинської й Мінської губернень розміщалися також по різних магазинах української міліції, а своїх магазинів вони не мали[1]). Магазини ці находилися у віданні Комісаріятських Комісій. З них Провіянтові Комісії розподіляли провіянт по своїх частинах, починаючи з 1 квітня 1807 року. На кожного унтер-офіцера, рядового, майстра, фурлейтера, профоса й денщика видавано на рік по: 2 чвертки муки й по $1^1/_2$ чвертки круп (у чвертці муки рахували 7 пудів 10 фунтів, а з куля — 7 пудів 20 фунтів). Окрім цього, кожному рядовому виплачувано близько 10 карб. платні[2]). Платню старшині й військовим урядовцям мало платити само дворянство. Оплата старшини через те не всюди була однакова. Це видно хоч би з письма „малоросійського" генерал-губернатора Куракіна до Кочубея, в якому було сказано, що „дворянское сословие, будучи движимо несостоятельностию некоторых выбранных от него и за между себя в Земское войско чиновников и приемля во уважение предложение мое, данное ему во исполнение Высочайшего мне повеления, определило со всех вообще поветов 120.390 рублей с тем, чтобы из суммы сей по засвидетельствованию поветового маршала и дворянства действительно несостоятельным чиновникам производить годовое жалованье, как-то: тысячному — по шести сот, пятисотному — по четыре ста, сотенному — по двести, а пятидесятнику — по шестидесяти рублей... Сверх означенного пожертвования дворянского, всеми вообще поветами учиненного, дворянское Лубенского повета сословие еще сделало особое от себя постановление о пособии тем чиновникам, которые от них избраны в Земское войско, расположа пожертвование сие из доходов, ими от имений своих получаемых, считая, примерно, по одному рублю с души владеемы каждым из них крестьян. И вследствие того определило с сословия своего выбранным чиновникам в воздание подвига если бы они действительно поступили на службу временного ополчения — 7.200 руб., полагая из сего числа одному тысячному 1.200, трем пятисотен-

[1]) Київський Центр. Істор. Архів. Справа Губерніяльного Правління, рік 1808, № 2354.

[2]) Київський Архів стародавніх актів за рік 1807, № 2673.

ным по 600 и четырнадцати сотенным по 300 рублей, остальную же затем от полагаемого ими однорублевого с души взноса сумму назначено по возвращении земской милиции на раненых и изувечных и на семейства, оставшиеся без покрова, разделить по мере их заслуг отечеству" [1]).

Очевидно, дворянство взагалі посилало служити в міліцію тільки бідніших з-поміж себе, котрим тому й треба було давати платню. Так, напр., командуючий Херсонським земським військом Никорица просить у Прозоровського дозволу видати платню урядовцям міліції, які є всі дворяни, але не так багаті, щоб могли сами утриматися. Таких є в Тираспольському повіті 11 чол., в Ольвіопільському 16 чол., в Єлизаветградському 27 чол., в Олександровському 18 чол., в Херсонському 20 чол. [2]). Ті з-поміж дворян, що могли платити, воліли платити, аніж іти сами на службу. Пізніш майже всі старшини міліції отримували платню. Тільки деякі з них, як сам головнокомандуючий Прозоровський та київський начальник міліції граф Самойлов і катеринославський — Миклашевський, крім видатків на канцелярію по 100 карб. на губерню й канцелярію головнокомандуючого, відмовилися від плані [3]). У травні 1807 року вже определилися величини платні, хоч були ще ріжниці у виплаті по окремих губернях. Напр., 20 травня виступила київська міліція в похід, і наказом було означено, що губернський начальник міліції отримує 2400 карб., полкові коменданти, що були в міліції на становиську бригадних,— 1200 карб. на рік, батальйоновий комендант — 135 карб., сотенний — 76,66 карб., п'ятидесятник — 44,32 карб. за два місяці [4]).

(Продовження в черговому номері)

[1]) Ленінгр. Центр. Істор. Архів (кол. Архів М. В. С.). „Дело Д-та Полиции", исполн. за 1806 г., № 288 ч. II, л. 216.

[2]) Київський Центр. Істор. Архів. Справа Губерніяльного Правління за рік 1807, № 2232.

[3]) Київський Архів стародавніх актів за рік 1807, № 2673.

[4]) Київський Архів стародавніх актів за рік 1807, № 2673.

МИКОЛА ПАКУЛЬ

Питання про грошове господарство за каролінгівської доби

I

В питанні про розвиток грошового господарства в добу Каролінгів у нашій науці представлено дві головних течії: одна звязана з іменем історика німецького народнього господарства Інама Штернега [1]), що підкреслює натуральні елементи й відсуває на другий план грошові; другу найяскравіше представляє Альфонс Допш [2]), що оцінює високо — в протилежність Інамі — власне грошові елементи.

Погляд Інами Штернега тим більше цікавий, що цей учений дав яскраву картину промисловости й торговлі за каролінгівської доби. В добу Карла Великого в порівнанні з передминулим часом помічаємо поступ на всіх ділянках народнього господарства, і в свою чергу цей поступ звязується із свідомими та планомірними зусиллями самого Карла Великого.

Три галузі промисловости досягли в цю добу особливо значного розвитку: це металообробна промисловість, ткацтво й будівництво. Металообробна промисловість характеризується широким розподілом праці та спеціялізацією, різноманітністю й многобічністю застосовання; мова йде про застосовання металевих виробів у в і й с ь к о в і й с п р а в і, в сільському та домашньому господарстві. Разом із збільшенням металевих виробів відповідно розвивається й гірництво.

Значного розвитку дійшло будівництво в усіх його розгалуженнях. Тут мають на увазі заготівлю потрібної сировини, виготовлення інструменту, лиття (напр., дзвони значних розмірів та прекрасної звучности), малярство на шулі, вибивання статуй, збудування міцних та просторих палаців, храмів, великий міст через Райн.

Що до ткацтва, то воно хоч и зробило великі успіхи, все ж відстає не то від фрізького, не то від англійського й не може конкурувати із східнім ткацтвом. Облюбованою сировиною залишається шерсть, а особливо льон. Таке ремество залишається в руках жінок, про ткачів-чоловіків не чути; звичайні матерії, матерії для домашнього

---

[1]) Inama Sternegg, Deutsche Wirtschaftsgeschichte, I, друге видання 1909 року (перше — 1879 р.).

[2]) Головним чином Wirtschaftsgeschichte der Karolingerzeit, I — II.

вжитку, що не є речі розкоши, являють собою результат домашньої пильности, а не спеціяльного ремесницького виготовлення.

Разом з цими галузями промисловости Інама згадує, як про велику статтю національного прибутку, про солеваріння. Менше значіння мало ганчарство, що про нього взагалі мало залишилося відомостей.

Отже, така картина розвитку ремества. Цю картину Інама цілком укладає в рямці натурального господарства. Ремества, як самостійного заняття ремесника, Інама не знає. Ремество концентрувалося переважно в палацах королів, у головних манастирях та по великих садибах світських поміщиків. Інама цілком угрунтовується на вотчинній точці зору. Згідно з цим Інама вважає майже за вичерпний список реместв, даний у 45 роз. Capitulare de villis[1]) (коваль, ювелір, кравець, римар, столяр, тесляр, виробник щитів, лат, саней, рибалка, птахолов, миловар, пивовар, винокур, пекар), і підкреслює, що значні ткані вироблялося в крепаків і, вони складали предмет селянського чиншу. Цікаво, що в текстах, зазначених в широких примітках Інами, можна знайти немало даних, що говорять, що помістя чи манастирське господарство цілком не могло обійтися без чужих ремесників та інтенсивно притягало робочу силу з боку або закупляло її вироби. Такі явища трактується як виняток. Природно, що місто, як таке, в картині ми не відбивали[2]). Це тим більше дивно, що фігура самостійного крамаря купця Інами знайома.

За причину розвитку торговлі Інама вважає об'єднання держави, пробудження в населенні думки про єдність, упорядкування умов життя й зносин між окремими частинами держави. Три самостійні сили, що - правда, неоднакового значіння, відограють ролю в розвитку торговлі: імператор, поміщики та вільні крамарі. Каролінгській владі, особливо Карлові Великому, Інама приписує величезну творчу ролю в піднесенні сильного торговельного оживлення в державі. Крім розуміння загального значіння торговлі для добра держави, в своїй активній політиці королі керувалися потребами прекрасно організованих королівських великих маєтків, що в своїй сукупності являли систему господарських організмів ієрархічно підлеглих і з централізованим керовництвом. В їхньому розпорядженні знаходилися великі лишки, що потребували збуту. До того в управлінні палаців виникає багато потреб, що їх можна задовольнити за допомогою ринків. Звідци пеклування про влаштування ринків. Пфальці, королівські палаци, центри управління маєтками, стають ринками; для забезпечення ринків монетою влаштовують тут же майстерні для карбування грошей; до палаців притягається різноманітними способами мандрівників, споживачів ринкових продуктів. Могутнє знаряддя торговельного розвитку країни королі

[1]) Надалі цей капітулярій цитуватимемо як C. d. v.

[2]) Цікаво, що Зомбарт каже: „Ні одного міста, жодного міського життя в великій державі франків"—„Современный капитализм", I (Ленінград), p. 23.

знайшли в графських посадах; на них покладається догляд за дорогами, за безпечністю пересування купців, за ринками.

До речи можна зауважити, що благодійне значіння графів рисується головним чином з пам'ятників юридичного характеру (капітулярії, формули); ми не бачимо дійсного графа, що припиняє зловживання або забезпечує економічний розквіт.

Король вступає в особливо інтимний звязок з купцями або забезпечує особливу підтримку королевської влади, а власне тим з них, що беруть на себе повинність раз на рік або два на два з'являтися при дворі, робити звіт в оборотах і виплачувати відповідний податок. Зусилля королівської влади привели до того, що країна покрилася ринками. Зусилля влади не обмежувалися межами краю. Всіма способами підтримувалося зносини з закордоном — з Англією, з Венецією; крім того, Карло Великий вперто намагався встановити торговельний звязок із Сходом.

На цьому шляху Інама відмічає такі факти: розгром аварів з метою відкрити дунайський шлях до Констянтинополю, шукання з метою збудувати Райнсько-Дунайський канал, підтримка пілігримів, що до Риму подорожували, морські війни з греками й арабами в Середземному морі, зносини з Гарун-аль-Рашідом і т. ин.

Енергійну торговлю розвиває велике землеволодіння (духовне й світське), і тут в закладі прогрес сільського господарства, що приводить до утворення лишків. Реалізація цих лишків на ринкові стає головною метою землевласників. Иноді землевласник продає заїжджому купцеві, але частіше вганяється за самостійним виступом на ринкові; це особливо стосується церковних установ, манастирів. Їх захоплює якась торговельна гарячка, вони випрошують великі пільги, звільнення від мита і зборів. „Вони посилають своїх манахів закупляти церковне вбрання й матерію або запасатися матеріялами для освітлення для церкви, якими-небудь ремесничими виробами або чужоземними яствами". Для вивозу товарів на ринок та привозу з ринку потрібні транспортові засоби. Зацікавлені землевласники утворювали їх, почасти пристосовуючи на свою користь повинності до певної міри публічного характеру чиншового населення. Так Інама пояснює спірні scara, angarie, parafridi. „Коли angarie стосувалося до віз для привозу товарів на продаж на чужих ринках, а parafaredi торкалося головним чином потрібних для перевозки коней, то scara, очевидно, означало переважно особисту службу, що потрібна була для всякого транспорту при возові й при конях" (р. 605). Цими натуральними повинностями обслуговувалося головні потреби населення в транспорті; пануючі верстви населення зуміли використати їх цілком у своїх інтересах.

Що торкається самостійного купецтва, воно було нечисленне, але спритне та рухливе. Представників його Інама вбачає у фрізах та євреях і лише в незначній мірі в італійцях (ломбарди) або франках.

На першому місці стоять євреї, діяльні посередники в торговлі із Сходом, доставники кредиту.

Картина торговлі каролінгівської доби в Інами не порушує в головному натуральному характеру народнього господарства. І справді: король і великі землевласники продають лишки, королівське й поміщицьке господарство в основному покриває свої потреби, велике землеволодіння в закладі працює для задоволення своїх потреб, а не на ринок. Відповідно до цього власні закупки поміщиків на ринкові відограють незначну ролю (р. 638). Характерно, що в цій торговлі усувається посередник, купець-поміщик сам через своїх агентів виступає на ринок. Ґрунт для утворення самостійного крамаря усувається. І дійсно, в його ролі виступає переважно чужинець, що оперує чужоземними товарами.

За таких умов, природно, що Інама сильно підкреслює слабий розвиток грошового господарства, грошового обігу в каролінгівську добу. Грошовому обігові по суті нічим було живитися.

Предметом вивозу могли служити фрізька одежа та почасти зброя, взагалі предметом великої торговлі на значних віддаленнях служили сіль та вино, шкура та кожушина, хліб і дерево знаходять обмежений збут. Кількість грошей незначна і з протягом часу (за пізніших Каролінгів) не збільшується, а зменшується. Власна продукція не в стані покрити відтоку грошей на Схід, кволість грошового господарства найяскравіше підкреслює існування натуральних чиншів і повинностей, що їх встановлюється і здійснюється в чиншових помістях. При продажу земель фігурує, разом з грошовою ціною видів її в инших споживчих одиницях: коні, одежа, зброя й т. ин. Наявність натурального господарства вбачається з цілої низки офіційних установ: як військовий податок разом з військовим солідом, ще в IX ст. подибується Heermalter; сакси виплачують податок кіньми, а тюрінги — свиньми; в землях Майну великодна stuopha чи steora складається з меду й одежі, в инших місцях — із ягнят, курей, яєць і дерева. Мита иноді береться не грішми, а товарами, що перевозяться. Населення ще не звикло до грошей і вперто відмовляється приймати монету навіть цілком доброї якости. Є низка капітулярів, направлених проти них, qui denarios bonos accipere nolunt.

Треба взяти на увагу й такі обставини. В каролінгівську добу було зроблено глибоку грошову реформу, що розтягнулася літ на сорок чи п'ятдесят (від 40 до 80 років VIII стор.). Вона зводилася до заміни золотого соліду (певніше, $^1/_3$ соліду (триместр), рівного 36 — 40 срібних денарів і приблизно 3,88 гр. золота) ідеальним срібним солідом, рівним 12 денарів. С початку 12 денарів карбувалося з 13,9 гр., потім з 16,2, зрештою з 20,4 гр. срібла. Беручи відношення вартости золота й срібла в той час 12:1, знайдемо, що вартість навіть 20 грамів срібного соліду становить лише половину вартости золотого соліду. Звичайно, виникає

питання, як ця реформа відбилася на загальному господарському обігові — чи викликала вона революцію цін чи ні?

Відповідаючи на це питання, Інама підкреслює рідке вживання грошей, рідкощі й нерегулярності торговельних умов, наслідком чого зміна грошового карбування не викликала тих порушень в господарському обігові, що наступають при грошово-господарській організації народнього господарства (р. 652).

II

Картині слабого розвитку торгово-промислового й грошового обігу Допш протиставить картину великого пожвавлення в цій царині й приводить детальну критику загальних міркувань та спостережень Інами й прибічників його поглядів.

Так, що до розвитку промисловости Допш розходиться з Інамою в двох істотних пунктах: по-перше, він дає значно ширший список галузей ремества, ніж це зробив Інама, по-друге, він инакше розуміє соціяльний характер і організацію ремества. Звичайно, в тому й другому відношенні Допш має попередників. Праці Білова, Кайтґена і викликана ними полеміка (Зеліґер, Мюллер) принесли значну поразку дідичній теорії, значно поширили сферу застосовання вільної праці та внесли істотні зміни в розумінні стану крепацького ремесника, а спеціяльні праці (напр., книжка Моріца Гайне — Heynes, Das odtdeutsche Handwerk і ин.), иноді присвячені окремим галузям промисловости — значно поглибили уявлення про різноманітну промислову діяльність у ранньому середньовіччі. Допш сильно поширив обсяг використаних джерел і здобутком цього зумів (це треба сказати заздалегідь) дати дуже переконливу картину.

Звертаючися до металургії, Допш перш за все відрізняє працю з залізом від праці з благородними металами. Залізо було у загальному вжитку особливо у військовій справі й сільському господарстві. Скористовуючи юридичні пам'ятники, поетичні твори, листування приватних осіб, Допш перераховує удокументовані в джерелах речі з заліза: тут фігурують плуги, ножі, мечі, лати, броні, військові комениці, сокири, свердли, казани, оббиті залізом бочки, коси, ланцюги, мотики, вози.

В Сен-Галлені чинш виплачується плугами; епітет „залізний" набуває переносного значіння, напр.; in virga ferrea regendo (finniores sunt fero); пор. наші „залізна дисципліна" і ин.

Ювелірна штука, робота з благородними металами знаходила широкий вжиток у короля, в церкви, а також у приватних осіб, що наділяли церкву коштовними речами церковного начиння (геть до раков для мощей та инших реліквій). В звязку з широким будуванням церков і часовень лиття дзвонів розрослося в самостійну галузь промисловости, метал для дзвонів виготовлювався не лише з міди

та олова, але иноді ще й із срібла. Удокументовані вироби з латуни й олова, особливо в церковній практиці (дароносиці, чаші, хрести). Допш підкреслює широке розповсюдження розкоши в нарядах і прикрасах, особливо жіночих, в каролінгівську добу. Життя одної абатиси (святої Ґатумоди) каже, з яким проявом розкоши боролася свята жінка; тут фігурують: золототкана одежа, коштовні головні покривала й пов'язки, гребні й серги, брошки, намиста й обручки, перстені, пояси й баньочки для парфумів. З инших джерел видно, що тоді носили золоті перстені, що король Людовік німецький знущався над розкішними одежами своїх придворних; про розповсюдження золотих прикрас (фібули, пряжки, перстені) кажуть нам археологічні нахідки.

Чи додав що-небудь Допш до характеристики текстильної промисловости в Інами? Перш за все Допш підкреслює повсюдне розповсюдження в Німеччині ткацтва з льону й шерсти, так що продукти того й другого належали до звичайного одягу населення. Розповсюдженість промислу пояснює обернення його, до певної міри в деяких місцевостях, у галузь штуки. Цілком певно удокументовано вживання розшитих золотом і розкольорованих різноманітними барвами тканин, пурпуру й шовку. Правда, більшість їх привозні речі, але Допш знаходить деякі доводи про наявність відповідного місцевого виробництва. Поети оспівують штучне ткацтво жінок; коло Ліону Допш вбачає розвиток шовкової промисловости, наявність валюшних млинів говорить також про перше ткацтво, як розвинену галузь промисловости. Все це говорить про те, що ткацтво переросло ту примітивну стадію розвитку, що малює Інама.

Так само Допш вважає за розповсюджену складову частину одягу шкіряне взуття. Він відрізняє навіть наявність тонких сортів шкіри, що відповідають сучасному шеврові. Взагалі шевці й шкірники того часу мали досить роботи. Шкіряні вироби мали широке застосування у військовій амуніції й домашньому господарстві (перев'язи, щити, сідла, упряж, батоги; останні не лише для коней, але як засіб кари для невільників). Оббивки й пряжки з реміння знайдено в розкопках франкської доби. Козячі й овечі шкіри становлять, між иншим, звичайний податок держателів. Кожушина становила предмет розкоши, досить розповсюджений серед франкської аристократії.

Проти розповсюдженої думки, що скло в Німеччині з'явилося лише після 1000 року, Допш встановлює, посилаючись на працю Шлоссера, що в Німеччині вікна в церквах були скляні уже в часи Каролінґів, що скляна промисловість була широко розповсюджена, а техніка стояла на високому ступеневі розвитку. В Німеччині подибується не лише скляні лямпи, посуд, церковне начиння (чаші), але й прикраси із скла й хрустальні ящики для переховування реліквій. Скло знайдено в розкопках каролінґських комор. Німецькі скляні майстри користалися пошаною й навіть викликалися до Англії.

Чому джерела мало говорять про ганчарство? Не тому, що відповідна галузь промисловости була мало розвинена в Німеччині, як думає Інама. Невідомі Інамі праці й розкопини досить переконуюче удокументовували розповсюдженість ганчарських виробів. Навіть більше: стало ясно, що вони належали до звичайного повсякденного вжитку й що власне їх звичайність і некоштовність пояснює мовчанку джерел. Різні пописи відзначають усе більш-менш вартісне й не вважають потрібне перераховувати ніного невартий кухонний посуд то-що.

Зазначення розвитку будівництва Інамою Допш доповнює зауваженнями про значний розвиток виробництва цегли й різних виробів з дерева й частин будівель (драбини, гонт, столове приладдя, дерев'яне взуття й ин.). Численні будування нових церков і каплиць давали роботу для самих найрізноманітніших видів ремества й мистецтва: за часи Каролінгів у Німеччині вкорінюється будова органів, встановлення й інкрустування хорів і лав, вироби із слонової кости, для переховування реліквій, прикрашування покришок на палітурках і т. ин. Особливого зауваження заслуговує церковне малярство на стінах; на думку Допша, що йде наперекір з поглядами деяких спеціялістів (Гайне), знаходимо застосовання не лише у великих і багатих церквах, а було невід'ємним явищем кожного церковного будівництва. В цьому питанні, без сумніву, Допшеві пощастило дати рішучі доводи.

У висновках нарису каролінгської промисловости Допш підкреслює велику наявність і різноманітність предметів живлення, а також відповідних професій.

Звертаючись до питання про організацію ремества, Допш рішуче повстає проти тих учених, починаючи від Маврера й кінчаючи К. Бюхером, що розглядали ремество, як приналежність панщинного господарства, де залежний робітник продукував вироби з панського матеріялу й панським знаряддям. Опорою цього погляду служили головним чином приписи Capitulare de villis (див. Cap. 45): ut unusquisque iudex in suo ministerio bonos habeat artifices; далі йде вищезазначене перерахування ремесників різних професій, що закінчується словами nec non et reliquos ministeriales quos ad numerandum longum est, c. 43: ad genicia nostra, sicut institutum est, opera ad tempus dare faciant. Приписи C. d. приймається як факт і узагальнювалося на всі помістя доби Каролінгів. Другою опорою цієї думки послужить будівельний план манастиря св. галла, що зберігся (стосується до 820 р.); на ньому позначені різноманітні майстерні ремесників, з чого робився висновок, що подібні майстерні дійсно існували. Можна ще показати на Capit. Missorum Suessionense (M. G. Cap. II, p. 267, № 259): et ubi desunt, congruas officinas construere iubeant, et ubi sunt factae et per neglegentiam sunt destructae, instaurari praecipiant; et victum ac potum et vestitum atque cetera necessairia pro qualitate et possibilitate loci et inhabitantium necessitate ordinent. Cap. I, 61, c. 81,

Спираючись на праці Білова та Кайтгена й притягаючи нові документи, Допш доводить, що далеко не всі помістя мали вивчених ремесників. навіть коли вони мали потребу в цих робітниках. Притягаючи traditiones (дарунки) Фульденського манастиря, Допш показує, яких було потрібно зусиль для притягнення на землі помість потрібних ремесників: їм давалося в бенефіції земельні участки, на них накладалося повинність вивчати своїй штуці молодь. Ремесники, що посідали бенефіції, удокументовані різними джерелами; між иншим, перепискою Айнгарда й самими Cap. de villis (на що Допш не вказує). Одначе такі вивчені ремесники подибуються в помістях в невеликій кількості. На думку Допша, самий характер помість, поперемежна розкиданість, затримували притягування таких ремесників. Частіше подибуються сільські ремесники - чиншовики. Вони мають своє знаряддя й виплачують податок своїми виробами, иноді із свого, иноді з панського матеріялу. Допш висловлює цікаву думку, що ці ремесники працювали не лише на себе й поміщика, але й на ринок. Їхні податки чи повинності були точно визначені, як і ремесників - бенефіціялів, і податок не вичерпував всієї їхньої продукції.

Але Допш не зупиняється на цьому. Він твердить, що разом з ремесниками крепаками чи прекаристами, що мали можливість працювати на ринок, в добу Каролінгів існували цілком вільні ремесники. Він доводит, що дідичні ремесники не могли задовольнити наявних потреб у ремесницьких виробах (напр., коштовні ювелірні вироби й т. ин.). Але навіть там, де не було мови про капризні вимоги моди, поміщики змушені звертатися до ринку, напр., манастирі, навіть найбагатші, купують одежу на стороні й т. ин. Наявність вільного ремесства, на нашу думку, випливає з наведеного Допшем тексту, де говориться про зусилля манахів притягти ремесників з боку. Про те, що полем діяльности ремесства було не лише помістя, свідчить наявність самостійних ремесничих майстерень—officine—за межами помістя. Допш наводить тексти, що стверджують існування таких офіцій ще в докаролінгівську добу. Зрештою Допш нагадує про існування в добу Каролінгів міст та ринків, що концентрували ремество, забезпечували збут виробів і навіть об'єднували його членів у певну організацію, що, як вважає Допш, була можливим зародком цехової системи. До речи, жодних проявів організації ремесства в C. d. v. Допш не бачить.

Ще більше цікаву картину дає Допш, коли накреслює торговельний обіг. Його виклад розпадається на дві частини: спочатку він надзвичайно уважно систематизує відомості в різних країнах і певних пунктах окремих країн, а після розглядає загальні питання, звязані з розвитком торговлі. Таким чином, конкретний і розкиданий матеріял про факти торговлі повинен знаходити узагальнене підтвердження. Свій огляд Допш починає з далекої півночи, з країн Скандінавії, щоб потім перейти до Німеччини, Франції й закінчити Італією. Таке

поширення рямців досліду завдає великої поразки теорії Інами про значіння ініціятиви Карла Великого в піднесенні торговлі каролінгівської доби. Крім того, Допш користає з кожного випадку, щоб показати звязок фактів доби Каролінгів з попереднім розвитком.

В його викладі рельєфно виступає значіння торговлі. Слідом за А. Бугі Допш доводить, що північні вікінги, яких політична історія часто виставляє як морських розбійників, насправді були вмілими купцями й відважними мандрівниками. Вони збагатили західні европейські ринки новими товарами, новими продуктами: кожушиною з Північної Норвегії й Росії, тріскою з Норвегії, північними соболями й руським воском. „Раніше східні вироби, як шовкові матерії, золоті та срібні нитки, приставлялося в Середню й Західню Европу лише через Італію, Еспанію й Південну Францію. Вікінги знов відкрили старі шляхи сполучення з Чорного моря через Росію до прибалтицьких країн і таким чином встановили безпосередній звязок між Західньою Европою й Сходом. Норвеги, шведи й данці протягом кількох століть вели торговлю в країнах Балтицького та Північного морів". Кожушину й тріску вже близько 900 р. вивозиться на британські острови. Надкордонне данське місто Шлезвіг уже близько 800 р. відвідують купці всіх країн, особливо пожвавлені зносини з Гамбургом і Дорштадтом. В кінці IX століття тут або в шведській Бірці карбується монету, що подібна до карбованців Карла. Головним центром торговлі й мореплавства був острів Готлянд. На узбережжі Мекленбургу на початку IX ст. розвиваються данські міста Рерік, Вісмар і ин. Удокументована жива торговля данських, шведських, норвезьких купців з фрізами, з Північною Францією: фрізькі та північно-французькі сукна відомі в IX ст. у норвезьких королів. Норвезькі отамани любили мечі з Фландрії і райнських земель. Значна торговля норманів з британським островом привела до розвитку Йорку в IX ст. В IX столітті норвежці й ісляндці відвідують Лондон, що ще раніше торгував із Готляндом. Вікінги вели торговлю з Ірляндією в Дубліні й Корці (IX ст.). Данці встановили торговельний звязок між Південною Ірляндією й Францією ще до 900 р.

Разом з вікінгами значне місце в торговлі каролінгівської доби займають фрізи. Вони відвідують ярмарки в Сен-Дені, Руані й Ам'єні, торгують з Англією (Лондон, Йорк). Їздять Райном до Страсбургу. В Бірмені, коло Ксантіну, Вормсі, Двісбургові та Майнці існують квартали фрізів. Головними центрами торговлі у Фрізляндії суть Дорстат, Тіль і Утрехт. В 836 р. нормани спалили в Фрізляндії торговельні міста Вутла (устя Мааса) і Антверпен.

Сакси виступили як торговельні люди ще до Карла Великого. Між иншим, під saxones иноді розуміють британських купців, що досить часто згадуються в джерелах. З переписки Карла Великого (з мерсійським королем Оффою) та Алкуїна Допш констатує щось на спосіб континентальної блокади, що Карло Великий оголосив англійцям за безмитну

торговлю на теренії франкської держави. Жваве сполучення з англійцями підтверджується ще монетними покладами в Бретані. Що до саксів, що їхня торговля з данцями, з Гессеном (755/6) удокументована, а також торговельна дорога з Саксонії до Дунаю через Чехію. Допш рішуче заперечує думку про відсутність торговлі у внутрішній Німеччині: посилками на джерела він підтверджує живу торговлю франків із слов'янами, наявність регулярних караванів із внутрішньої Німеччини в Венецію, живу торговлю в Баварії (сіль), де беруть участь слов'яни (в тому числі Кіді, що їх академик Василевський вважає за руських), чехи, поляки, венгри і т. ин. В раффельштедтському митному уставі 903—905 р. фігурують, як об'єкти торговлі, невільники, віск, сіль. Баварські купці в Римі відмічені в 738 р. Вже в добу Каролінгів Швабія веде торговлю з Італією. Не буду наводити вказівок Допша на торговлю західніх і південних частин франкської монархії: ці факти більш відомі й викликають менше суперечок. Інама різко розрізняє східню й західню частину франкської монархії, підкреслюючи, що в першій торговельний обіг значно більший, ніж в останній [1]).

Про торговлю Франції й Італії Допш також уміє знайти спеціяльну літературу, скористати нове джерело, відмітити цікавий деталь. В звязку з широкою торговлею за морем стають зрозумілими зусилля Карла Великого утворити флоту.

Але також цікаві ті загальні спостереження й міркування, що їх приводиться для підтвердження більш-менш розвиненого торговельного обігу. Перш за все відмічається численні вказівки з джерел внутрішньої Німеччини про заморські товари (прянощі, шовкові матерії, атласова й пурпурова одежа, благородне каміння, рідкі звірі й птиця, хутро й т. ин.). Далі, торговля, торговельний обіг, ринкові мита, міра й вага мають значне місце в законодавстві каролінгівської доби; цього не могло би бути, якщо б не було відповідно розвиненої торговлі. Про це говорять сильні пеклування про підтримку шляхів і мостів, що теж охоплено законодавством, влаштування готелів, заїзних дворів, широко розвинена кореспонденція на великі віддалення.

Твердження про слабий розвиток торговлі каролінгівських часів грунтується на некритичному ставленні до джерел, що походять головним чином із поміщицьких та церковних архівів. Ми не маємо джерел, що походять із міст доби Каролінгів. На арабського мандрівника X ст. (Ал.-Масуді) Франція робить враження країни, що її населення живе від ремества й торговлі.

Допш також заперечує проти думки (Вайц, Інама), що торговлю в Німеччині вели чужинці, що німецькі купці з'явилися пізніше. Відомості про участь у торговлі фрізів, саксів, франків, баварів, швабів самі собою відкидають цю думку.

[1]) Такого самого погляду дотримується Kerke і найновіший пророк Допша бар. Шверін (Zeitsch. f. d. Gesamte Staatswissenschaft, 4 H, 1926, p.p. 726 ff).

Допш грунтовно відкидає високу оцінку Інами й инших ролі великого помістя в торговельному обігові каролінгівської доби. Ввесь устрій помістя, що його подає Допш, не відповідає приписуваній йому ролі в торговлі. Транспортові повинності підлеглого населення (angariae, paraverdi і scara), на думку Допша, „служили більше для доправи чиншів (пшениці, вина), ніж для торговлі. Разом із цим вони задовольняли потреби в далеких перевозках (напр., дров, соли, служба звязку — пошта)". Для обслуговання ринку ці повинності вживалося лише в тому випадкові, коли ринок був близько панського двору й коли чиншові продукти краще було відвезти просто на базар. Допш показує, що цими повинностями, в протилежність думці Інами, далеко не вичерпували всі засоби транспорту того часу. Окрім і поза містям існували вільні транспортові організації, удокументований найом перевозових засобів. Допш твердить, що торговельні справи, оскільки вони були звязані з містями, вели здебільшого держателі, вільновідпущеники й вільні самостійно й своїм коштом. Оскільки в містях були лишки (худоба, пшениця, вино), їх потроху збували самі держателі або вивозили купці. Торговля вином у Південній Франції в цю добу перебуває в руках євреїв. Зокрема Допш відкидає торговельну діяльність манастирів.

Зрештою доводи на користь наявности живої торговлі Допш знаходить у спостереженні за рухом цін. І в добу Каролінгів вони підлягають законові попиту й пропозиції, ціни підносяться при наявності слабого довозу (роки неврожаю), ціни підносяться при збільшеному попиті (вплив моди), подибується аматорські ціни, коли рідкосні предмети продається за скаженими цінами й спекуляціями, і т. ин. Цей вплив ринкової коньюнктури, що Інама відкидає, Допш ілюструє низкою конкретних прикладів, узятих із певних джерел. Визнання розвиненого ремества, живої торговлі, відкидання торговельної активности великого землеволодіння, звичайно, штовхає на припущення й вивчення міста в добу Каролінгів, міста, невідомого для переважної більшости попередників Допша. Допш дає низку цікавих міркувань про міста каролінгівської доби.

Найголовніші теорії виникнення міського ладу не задовольняють Допша, він послідовно за різними мотивами відкидає дідичну теорію, общинну, бургову, ринкову. Із свого боку він ставить нову теорію: початки міст він вбачає в головних пунктах пранімецьких областей, що їх зветься по-латині паги (pagus), по-німецьки — Gau. Ці пункти спрадавна були обнесені стінами, служили сховом для навколишнього населення, тут звичайно жив єпископ і граф, тут відбувався суд публічного значіння. Допш не згоджується визнавати за єпископські міста ті пункти, де жили єпископи в добу Каролінгів. Управління й суд у тих містах були в руках графа, що здійснював владу короля; отже, ті міста були королівськими, а не єпископськими. Єпископськими вони

стали з тої пори, коли (в X ст.) оттонівські привілеї передали єпіскопам графські повноваження. Підвищений міський мир Допш виводить не з властивости міста, як бургу або ринку, а з цілої сукупности проявів публічного руху (в тому числі й торговельного), що мали місце в містах. Висловлювалося думку (Рітчель), що за каролінгівських часів в Німеччині містами (civitates) звалось лише 12 єпіскопських міст. Допш нараховує таких міст 32 і доводить, що в добу Каролінгів не лише civitas означає місто, що переховується і під иншими назвами (urbs, castella чи castrum, навіть curtis villa й ин.). В містах Допш відкриває конечну наявність р и н к у, як постійного явища, що служив для збуту продуктів околишньої области. Подібні регулярні ринки існували не лише в містах з місцеперебуванням єпіскопа, але й по инших місцях, напр., відомо 15 ринків на східнім кордоні для торговлі із слов'янами. У викладі Допша ринок не завжди відрізняється від міста. Низка таких ринків є на узбережжі Північного й Балтицького морів. Допш навіть говорить про Ганзу в добу Каролінгів. Можна припустити багато ринків усередині Німеччини (особливо під стінами великих манастирів і церков). Виникали ринки в місцях судових засідань і громадянських зборів, коло замків, що побудували Каролінги або виникли ще раніше — за часів Риму або кельтів. Взагалі на з а м о к (Burg) Допш подає окремий погляд. Це великі селища; в них окрім залоги звичайно є mercatus (ринок). Вони служать сховищем для околишнього населення, отже, досить просторі. Звичайно, що в текстах такі castella зветься civitates (міста). Так само деякі curtes regiae або curtes publicae королівські помістя, що обнесені стінами, фортецями, значаться як civitates. Низка пізніших міст (Ганновер, Брауншвайг, Гільденсгайм, Бородовік, Люїсбург) виникли з графських curtes. В завершення широкої аналізи всіх указівок і натяків джерел Допш приходить до висновку: „в кожному разі кількість міст в часи Каролінгів сучасні дослідувачі сильно недооцінили". Арабський мандрівник по франкській державі X ст. говорить про 150 міст, що з них головне Paris.

Господарське значіння каролінґських міст яскраво виступає, коли взяти на увагу їхні внутрішні відносини, розподіл землеволодіння й народонаселення.

Дідична теорія, що не визнавала міста в каролінгівську добу, уявляла собі місто на ранковому ступені розвитку як селище підлеглих людей, що ними управляє поміщик, єдиний власник міської землі. Допш значно ускладняє питання й про склад населення і про характер міського землеволодіння. Наявність вільних землевласників у містах доводиться документами про передачу міських земельних часток церквами та манастирями. Напр., знайдено 70 дарувань різних землевласників для м. Мапнези. Найбільшими землевласниками в містах були: король (герцог), церква, васали (залога, єпіскопський почет

і ин.). Службові особи на службі в графа, єпископа, абата, міністеріяли, безумовно удокументовані для каролінгівської доби, теж були власниками міських земель.

Широку верству міського населення становили невільні; вони розпадалися на кола за приналежністю до того чи иншого землеволодіння (королівське, єпископське, абатське й ин.). Невільні не становили одної громади невільних, але й вільні також не становили одної громади вільних. Вільні в свою чергу розпадалися на кола: світське землеволодіння, вільні поселенці поміть, купці, крамарі; серед останніх в особливому стані були чужі (євреї, фрізи, сакси); вони звичайно мали потребу у вільних робітниках. Уже в добу Каролінгів ці купці в староримських містах виправдували купецьке право (mercatorum jus удокументовано в оттонівські часи, але як щось старе). Беручи на увагу склад населення, не можна згодитися, що місто в добу Каролінгів не відрізнялося в правовому стані від села: в місті влада графа обмежена імунітетом і иншими правами єпископа; купці й чужинці користалися особливою підтримкою короля (напр., в суді). На думку Допша, треба розрізняти дві епохи у відокремлюванні міст від решти країни: 1) утворення імунітетів для великих панів, 2) утворення захисту для міщан проти великих панів. Другу епоху Білов відносить до XII ст. Допш відносить початки тої й другої до часів Каролінгів (ринкове право, увага до інтересів євреїв і ин. в IX ст.). За того часу так само виникли гільдії, об'єднання купців на господарському грунті (підтримка в дорозі, спільне мандрування).

Оригінальні відомості Допш дає про гроші каролінгівської доби. Він установлює (грунтуючись на працях Пру й Чеха), що франки при Меровінгах карбували срібну монету, а Каролінги не прийняли карбування золотої монети, але затримали попередній біметалізм. Уведення срібного соліду в 12 динарів не викликало ніяких пертурбацій в цінах тому, що до Піпіна золотий солід в 40 динарів так знецінився, що дорівнювався ціні срібного соліду в 12 динарів кращої ваги. Збільшення ваги динарів, а разом і фунта срібла зробив Карло Великий для утриманя курсу по золотому соліду, що карбувався в добу Каролінгів. Випуск нової срібної монети викликав різні непорозуміння в обігові, иноді опір населення приводив до того, що стару знецінену монету приймалося не за номінальною ціною, а на вагу. Всі ці факти, як і загальне уявлення Допша про старе велике землеволодіння, про наявність вільних елементів у каролінгському суспільстві, про положення трудящих мас, а також про розвиток торговлі, промисловости й міст говорять про наявність значного грошового обігу. Цей обіг Допш встановлює й ілюструє найрізноманітнішими даними й міркуваннями.

На погляд Допша, головні праці й теорії Бюхера про панування замкненого господарства встановили неправильний погляд, що земля

мала рішуче значіння в господарському житті. Торговлі приписувалося мало значіння, мало цінилося потребу в грошах. Джерел в цілому не бралось для вивчення господарства доби. Урбаріїв і книг традицій (дарувань), що ними користалися для цього, не досить: вони відбивають головно аграрні стосунки церковних володінь. Статистика купівель і продажу нерухомого майна на підставі цих джерел не дає повної картини. Але й тут можна знайти немало вказівок, що дарований участок набутий купівлею. Треба взяти на увагу, що книги дарувань реєструють далеко не всі зроблені умови. Своєю суттю ці книги не відбивали дійсних документів про дарування, вони виписували лише те, що цікавило церковного володаря: ім'я дарителя, назву й межі дарованого ланка; відомості про шлях набуття ланка дарителем збереглися порівнюючи в рідких випадках, як непотрібні, а иноді навіть і шкідливі. Крім того, ці документи відбивають умови церковного землеволодіння, а в церкви було порівнюючи мало мотивів для купівлі земель. Позбуття ж церковних земель всякими способами, в тому числі й продажем, було утруднено. Инакше стоїть справа із світським землеволодінням. За наявности попереміности випадки купівлі й продажу земель подибується часто, про що почасти кажуть книги традицій у зошитках про походження дарованих ланів. Після названі джерела говорять лише про нерухоме майно, між иншим, були часті випадки купівлі-продажу рухомого майна. Про це неухильно свідчить торговля в рознос, наявність міст і значна кількість ринків.

На думку Допша, неправильний погляд про переважність мінової торговлі: статистика говорить про переважність грошового обміну. Яка статистика — побачимо нижче. В підтвердження розповсюдження грошових умов Допш наводить зауваження в книгах дарувань про права відкупу продаваного майна за гроші, де иноді вказано суму. Допш рішуче заперечує недостачу грошових знаків у добу Каролінгів. Появлення натуралій, як засобу плати, пояснюється дуже часто особливими умовами сторін, і цікаво, що натуральні плати роблять великі землевласники, що володіють значними грошовими засобами, тоді як дрібні господарства платять грішми. В крайньому випадкові ролю грошей виконують коні, зброя, одежа.

Так само не може служити доводом проти грошового господарства наявність натуральних податків. Вони подибуються на селі значно пізніше, коли в місті ведеться сучасну капіталістичну торговлю, тим більш, що разом з натуральними чиншами в джерелах фігурують і грошові. Допш підкреслює широке розповсюдження грошових чиншів (Сен-Галлен, Лорш, Хур, Цюріх, Фрейдінг, Мондзе, Пассав, Вейсенбург, Фульда, Прюм). Грошові плати розглядається як щось регулярне. Буває, що чиншовикові дають вибір плати чиншу — грішми чи натурою, при чому грошову плату мають за полегшення. Таким чином, виникає заміна натуральних податків і повинностей грошовими.

Допш говорить про загальну тенденцію до заміни натуральної плати грошовою. Заміні підлягають жіноча праця (обслуговування), випас худоби, транспортові служби й навіть військові постачання (hostilicium). Так само, на погляд Допша, безпідставні свідчення прихильників переваги натурального господарства за наявність натурального мита податків і т. ин. Вони часто викликаються суттю справи, напр., різні постачання для армії. Між иншим, подибується й грошові плати.

Інама наводить незначні кількості грошових укладів надовід малої потреби в грошах на правому березі Райну. Допш заперечує, що потреба в грошах на правому березі Райну відома з инших джерел (документи, книги дарувань і раффельштедтський митний статут). Так само не можна говорити про повторні закази приймати монету доброї якости, як про ознаку панування натурального господарства. Навпаки, вони свідчать про живий обіг, про наявність в обігові неповноцінної монети.

В результаті Допш говорить про зникнення закладів натурального господарства, про перехід до грошового господарства. Він наводить цілу низку дальших, почасти побічних, ознак прибувного грошового господарства, що їх або взагалі відкидали, або не досить оцінювали попередні історики. Він говорить про наявність грошових податків, що їх переховувалося під назвою dona королівських васалів (духовних і світських), або представлених надзвичайними оподаткуваннями майна всього населення (данські гроші 866 р.) для виплати контрибуції данцям (норманам) Часто згадується грошові податки на користь бідних, відкупи від спеціяльно встановлюваних покаянних постів. Ці факти доводять, що золото й срібло були в загальному вжитку. Його мають церкви і приватні особи, його часто дарують. За його наявність свідчить заказ євреям брати в християн золото й срібло під заклад. Допш підкреслює наявність грошового кредиту, не дивлячись на закон проти проценту в церковному законодавстві.

На цьому можна зупинитися. Ми простежили погляди Допша на всі галузі народнього господарства, що звязані з грошовим обігом. Допш переглянув усі традиційні погляди про розвиток торговлі, промисловости міст, грошового обігу взагалі. Червоною ниткою проходить думка через його загальні праці й спеціяльні роботи про значно більший розвиток усіх елементів грошового господарства, ніж це допускалося попередньою історіографією.

III

Аргументація Допша вражає своєю широтою й великою кількістю фактів.

Одначе при всій кількості й різноманітності фактів, що ними Допш підтверджує свій погляд, вони не дають достатнього освітлення

кількісного боку питання. Так, торговля розповсюджена по всіх частинах каролінгівської монархії, ремество безумовно існує, грошовий обіг удокументовано численними джерелами. При всьому цьому ми не знаємо і, очевидно, не можемо знати кількісного вияву відповідних явищ. Без сумніву, існувала торговля зброєю, але, скільки продавалося зброї щороку, ми не знаємо навіть приблизно; привозилося товари із сходу, з Данії, з півночи то-що і вивозилося до инших країн, але в якій кількості — невідомо. А, між иншим, врешті дискусію ведеться в літературі головно в питанні якраз про кількісне значіння явища мінового й грошового господарства. Лише в рідких випадках Допш вважає за можливе дати упертий вияв господарських явищ, ті самі намагання свідчать про безнадійність заходів. Відкидаючи положення Інами про рідкість грошових купівель, Допш наводить табличку купівель семи великих церковних господарств (II, p. 260). Складаючи факти, що навів Допш, маємо такі наслідки: випадків натурального обміну 14, грошового — 72, змішаних чи невідомих — 17, усіх документів — 6665. Допш із цих даних робить висновок: „Не може бути мови про те, що плати при купівлі-продажу звичайно виконувалося in natura, навіть більше — в даному випадкові при набуванні земельного майна грошові плати значно п е р е в а ж а ю т ь". Допш забуває про елементарні вимоги статистики — треба обробити великі числа, велику кількість випадків, щоб отримати сталі висновки. Які висновки можна зробити в нашому прикладі, де з понад 6000 випадків відома яка-небудь сотня, хіба тут усунено випадковість результатів. Треба сказати, що спроби статистичного вияву грошово-господарських явищ, що маємо в літературі, так само не відзначаються великою певністю. Наведімо відомості, які маємо. Співвідношення між грошовою й натуральною частиною прибутків великих церковних господарств в кінці IX ст. або на початку X ст. оцінюється таким чином.

Для обігу Прюма	грошовий приб.	1.500 солід.,	натур. оцін.	2.600 сол.
„ „ Вердена	„	„ 12.137 ден.	„	„ 13.210 ден.
„ „ Сен-Жермена	„	„ 61.801 фр.	„	„ 104.646 фр.

В останньому випадкові окремо оцінюється панщину в 172.106 [1]). Наведені цифри, що мають безумовне значіння, терплять, одначе, що оцінка натуральних чинників є дуже сумнівна через наше дуже мале знайомство з цінами каролінгівської доби. В листуванні Айнгарда подибується вказівки на натуральні й грошові прибутки, що автор отримував з його помість у різних місцях. Яку частину становили ті або инші, невідомо. Досліди Інами та Допша прекрасно показали, що оцінки, які подибуються в „правдах" і господарських документах,

[1]) Ці підрахунки роблять видавці й коментатори відповідних урбаріїв і поліптик, а звідти вони перейшли до економічних і історичних праць. Див. Інама, Кечке, Зомбарт.

мають умовне значіння і ніяким способом не можуть бути джерелами для ознайомлення з ринковими цінами. Що до останніх, то ми маємо надзвичайно мало відомостей про них.

При такому положенні дослідувач повинен іти не в глибину, а в ширину, поширюючи як мога більше коло свідоцтв і фактів. Правда, збільшивши значіння певних явищ, можна вичитати з тексту те, чого там немає. Ми бачимо, наскільки багатша фактами картина економічного розвитку каролінгівської доби, що нарисував Допш, порівнюючи з Інамою, не кажучи вже про попередників останнього. Дійсно, Допшеві пощастило притягти значно більше джерел, Допш з більшою увагою поставився до спеціяльних і локальних праць. Зрозуміло, що начерки Допша лягають в основу наступних праць, напр., Кечке. Але не можна не зауважити, що деякі твердження Допша дуже слабі або цілком не обгрунтовані. Иноді Допш в удокументування важного твердження наводить випадкову й сумнівну вказівку одного лише джерела (твердження про високий розвиток шерстяної промисловости на підставі лише згадки про валюшний млин; нічого не наведено в підтвердження думки про розплату дрібних господарств грошима й т. ин.).

Ми згадали про переконання Допша в широкому розповсюдженні заліза в добу Каролінгів. В підтвердження Допш наводить текст сен-галленської „формули" (8 398,4): in virga ferrea regendo tamquam vos figuli confringat, ц.-т., керуючи жезлом залізним, розтрощить як посуд ганчарський. Показується, що цей текст попав у формулу з біблії (псалом 29[1]). Тут маємо не життьове враження, а малодоказовий риторський вигук.

В поважне непорозуміння впадає Допш з шовковою промисловістю. Все, що нам відомо, говорить про пізнє порівнюючи її появлення в Західній Европі (не раніше X — XI ст. в Південній Італії). Джерела каролінгівської доби одностайно говорять про шовкові ткані в звязку із східніми купцями або довозом із Сходу, тоді як Допш відмічає розвинену шовкову промисловість коло Ліону. На довід він посилається на лист ліонського диякона Флора, де згадується vittae sericae (шовкові пов'язки) (M. G. Epp, V, 268[21]). Звертаючися до зазначеного листа, читаємо, що Флор повідомляє свого кореспондента (аб. Рабону) про єретицькі книжки якогось Амаларіка. „Недавно, каже Флор, коло Ліону він написав новий том і наказав його мистецьки оправити та прикрасити шовковими пов'язками" (novissime nunc novum digessit volumen et apud Lugdunum ornate indui ac vittis sericis distingi facit). Мова йде про справу, що до неї вживається шовкову тканину (книгу, за поясненням Флора, призначається для короля або иншої високопоставленої особи). Нема ніяких підстав з цього повідомлення робити висновок про розвиток коло Ліону шовкової

[1]) Егоров Д. Н. — „Культурная история средних веков", стор. 165 — 166 (літограф. курс).

промисловости [1]). Але цей висновок дуже характерний для способу Допша використовувати кожний натяк, кожну замітку джерела для підтвердження своїх поглядів. Можна далі відтінити деяку неясність політекономічних розумінь Допша (на це повказує Зомбарт), коли Допш говорить про „натурально - господарський капіталізм", не бачить мінової торговлі в тих випадках, де замість грошей фігурують „натуралії" й т. ин.

Окрім методичних недоліків у Допша можна ще відмітити низку поглядів, що викликають поважні заперечення.

Як відмічалося вище, Допш не визнає за великим землеволодінням каролінгівської доби господарської активности взагалі, а зокрема для манастирського землеволодіння участи в активній торговлі. В нього немає лишків. Його торговельні привілеї використовують манастирські джерела, а не агенти; церковне й світське законодавство висловлюються проти торговельних операцій духовенства. Тут Допш безумовно захоплюється передвзятою думкою. Великі лишки в манастирських господарствах удокументовано, особливо хліб, шерсть, вино, сировину й ин. Значні грошові прибутки (їх Зомбарт, р. 60, визначає для різних манастирів у 100, 6000, 10000, 12000 марок на рік), звичайно, говорять за участь у торговлі. Торговельні імунітети, за словами Допша, забезпечували торговлю на найближчих ринках, а не на віддалених. Віддалення ринку не міняє положення справи, тим більше, що манастирі часто містяться по великих ріках або в місцях великих ярмарків (як, напр., Сен - Дені). Коли текст імунітету, що звільняє манастирські вантажі від мита й зборів, говорить про купівлі pro cius (манастиря) utilitatem (Допш, р. 288, п. 2), цього не треба, як гадає Допш, пояснювати, як обмеження — як би мова йшла про купівлю речей для насущних потреб манастиря. По - перше, суть документи, де говориться взагалі про торговлю, negotiandi. По - друге, куплене для власної потреби взагалі не обкладалося й не потребувало особливих привілеїв. Коли манастирські держателі з доручення манастиря, з огляду на великі віддалення господарств від головних манастирських склепів, продавали чиншові продукти на місцях, то це були торговельні операції манастирського господарства. Законодавство проти участи манахів, попів і взагалі духівництва в торгових операціях говорить швидше про широке розповсюдження цеї участи, ніж протилежне. З другого боку, сам Допш припускає, що купівля для власного споживання передбачає еквівалентний продаж власних продуктів, а це ж є торговля, що про неї деякі привілеї говорять прямо. Зрештою в Допша можна знайти вказівки, що не лише світські, але й церковні землеволодіння продукували на ринок (1, р. 324).

[1]) Кечке слідом за Допшем приймає в добу Каролінгів виробництво шовкових тканин в Південній Франції (див. Awg., р. 281) впадає в протиріччя з иншими своїми повідомленнями (стор. 486) про значіння грабунку Рожера II., зробленого в Корінті й Фівах 1147 р.

Не задовольняє нас вступна частина міркувань Допша про міста каролінгівської доби. Праці Макса Вебера й В. Зомбарта заставляють нас дійсно вдуматися в економічні обставини виникнення міст. Звичайно, Зомбарт впав у страшенну однобокість, поклавши в заклад міста, як скупчення торговельно-промислового населення, споживчі потреби, поміщиків, що витрачають нагромаджену в селі ренту. Однобокість Зомбарта спадає на очі. Зомбарт поніс за це заслужені докори з боку своїх критиків (між иншим, і від Допша, що надрукував статтю на 50 сторінок петиту в архіві Грюнберга за 1919 р. про сучасний капіталізм Зомбарта). Тим не менше стало ясно, що потрібен новий шлях вивчення долі міста. Треба звернутися до дійсности й подивитися, які умови викликають місто до життя. Ми все ж зауважимо пункти, де зав'язується інтенсивніше економічне життя. Міста виникають на березі моря, по берегах значних рік, на Райні, Дунаї, Телусі, Сені, Роні, Ельбі, Москві, Волхові, Дніпрі й т. д. й т. д. Це не тому, що тут були центри великих поміcть (дідична теорія), вільні селянські громади (Маврер, Білов), укріплені замки (Кайтген) і т. д. Все це було всюди, але міста виникають лише тут. Чому виникає місто Ахен, де ще за римських часів відомі цілющі сірчані джерела? Чому виникає низка міст у центрах добування соли, залізної руди і т. ин. Тут зав'язується економічне життя, торговельний рух, иноді йде постачання широких округ різними товарами, тут робиться навантаження або розвантаження й т. ин. І, зрозуміло, цілком вислідити характер, який носить та обставина, що тут селиться єпіскоп або граф або ще хто-небудь. Що повинен був зробити Допш? Він повинен був обслідувати округи міських центрів, джерела їхнього живлення і ринки збуту, торговельні шляхи й ин. Матеріяли для подібних обслідувань, що далі, то більше накопичуються в наслідок вивчення географічної номенклатури, археологічних досліджень і т. ин. Замість того, Допш ще раз і ще раз виставляє причини, перенесені на місто „вищого миру", сперечається з приводу цього з Кайтгеном, Зомою й ин., утворює ще одну юридичну теорію, що її не можна заперечити, але й не можна довести, яка по суті нічого не вияснює в питанні про місто.

Цікавіші, ніж ті, загальні міркування й корисні розшукування Допша, що приводять до переконання в наявності міст у Німеччині в добу Каролінгів. До тих доводів, що наводив з цього приводу Допш, можна додати спостереження над сполученнями сен-галленського маната, письменника IX ст. В його оповіданнях нерідко подибується торговля, ми бачимо купця, що свій товар покупцеві на дім несе, часто мова йде про місто, як місто торгу, де пристають торговельні кораблі, де можна дістати шовк і хутро; ці місця оточені камінними, тяжко переможними стінами. Всі обставини життя, що оповідає сен-галленський манах, частіше мають міський характер. Поява такого твору в добу Каролінгів дуже симптоматична. Про місто в Допша можна

поправити одну подробицю: не правдиво, що так звані єпіскопські міста за часів Каролінгів були королівськими містами й управлялися графами (Допш, II, р. 109); принаймні, не завше було так. Суасонський капітулярій Піпіна (744 р.) покладає на єпіскопів (а не на графів) пеклування про міру, вагу й ринки (M. G. Capit. I, 30). Те саме в Admonitio generalis Карла Великого від 789 р. (ib., p. 60, c. 74).

Треба зробити кілька зауважень що до аргументації Допша на користь наявности значного грошового обігу в добу Каролінгів. Показання Інами на переважність натуральних чиншів і повинностей залишилося не відкиненим. З другого боку, наявність грошових чиншів, альтернативних чиншів, процесу мутації й ин.—безперечні факти. Коли переважність грошових покупок над міновими актами не можна вважати за доведені, то наявність широкого грошового обігу безсумнівна. Правда, аргументи Допша на користь достатньої кількости грошей неспроможні, що в крайньому випадкові замість грошей фігурували коні, залізо й ин. Посилка на те, що й у наш час селяни вважають за краще брати за хліб не гроші, а одежу, білизну, панчохи й ин. (II, 261, п. 2), неспроможна, тому що мова йде про час винятковий, час знецінення валюти. Указівки Допша на грошові податки потребують значного обмеження. По-перше, ці вказівки грунтуються в значній мірі лише на юридичних текстах, цеб-то ми маємо початкові урядові розпорядження і цілком не знаємо, як вони здійснювалися і чи здійснювалися взагалі. Можна зробити ще спостереження, що ці податки (контрибуція данцям-норманам, викупи постів підчас війни з аварами й т. ин.) носять винятковий, надзвичайний характер, отже, це не є джерела для покриття регулярних видатків. Далі, в самому тексті цих розпоряджень є вказівки на натуральні плати. В розпорядженні про податок для покриття данської контрибуції (II, 273, п. 6) мова йде про tria millia librarum argenti pondere examinato. Проте, контрибуція данцям виплачується, окрім зважуваного срібла, ще вином. Податки на користь бідних, викуп герибанів (військової повинности) й ин. є теж комбінація грошових і натуральних плат (р. 275, п. 2). Що до герибанів капітулярій (від 811 р.) підкреслює, щоб вони вибиралися не в землях або невільниках (як, очевидно, було насправді), але в золоті, сріблі, palleis, зброї, худобі або взагалі в продуктах (Cap. I, 166, c. 2).

Наявність в населення грошей Допш, між иншим, ілюструє посилкою на інвентар церкви в Штаффелазі (Cap. I, 251, c. 2), де разом з численними золотими й срібними предметами церковного вжитку фігурує 3 соліди грішми (коло 3 наших карбованців на вагу).

Наведені зауваження до певної міри обмежують аргументацію Допша на користь широкого розповсюдження грошового господарства в добу Каролінгів. В той самий час, безумовно, досліди Допша відкривають економічне життя, рух, різнобарвність і різноманітність

в тій царині, що її учена думка схильна була покрити одноманітною сіткою великих помість і господарств з натуральною основою. Навіть там, де прояви натурального господарства безперечні, вони комбінуються з елементами грошового господарства й виглядають инакше. Дальші зауваження мають на увазі показати деякі своєрідні риси такого переплетення, вони запозичені з джерел каролінгівської доби.

Манах св. Діонісія Дунгаль посилає абатові певну кількість срібла ut iubeatis uni bono et perito de vestris fabricare illud і зробити з нього дарохранительницю, чашу і patenam. І хай знає зазначений коваль (faber), пише Дунгаль, що він повинен буде ці вироби знову віддати й показати вам на вашу ухвалу. З цього листа (Epistolae Carolinae, № 51, Jaffe, IV, p. 435) робимо висновок, що в Сен-Дені нема свого майстра для срібних виробів, що манах не звертається до паризьких ремесників, що в иншому абатстві такий майстер є, що він знаходиться в залежності від абата (unus de vestris). Ремесник працює на замовлення, що йде через абата. Не видно, щоб за роботу належала яка-небудь плата.

Наявність послуг без винагороди (і їх потреба) — характерна риса часу. Ми бачимо численний обмін дарунками. В листуванні Алкуїна, що становить 306 листів, є близько 40 листів, де говориться про подарунки, що отримував або посилав автор. Предметами дарунків служать книжки, одежа, вино, церковне приладдя, коштовні або рідкі предмети. Широко відомі дарунки, що діставала церква.

Велику ролю відограють натуральні повинності. Досить відомі транспортові і шляхобудівельні повинності населення. Менш відомі й заслуговують особливої уваги повинності для будування церков. Церква — це складна й дорога будова, кошти для неї й матеріяли збирається з великими труднощами. Айнгарду не раз доводиться писати до знайомого абата про купівлю олова на 50 ліврів (на вагу це більше як 1000 карб. сріблом) для покриття церкви, quam ego liceat cum magna difficultate construere molior. Айнгард нагадує своєму кореспондентові дуже давню розмову про олово і додає, що будова, правда, ще далеко не досягла того стану, щоб зводити покрівлю (Einhardi epistolae, № 46 у Joffe, IV, p. 471). У своєму звіті de restauratione monasterii Centulensis (Migne, 99, p. 842 — 850) Ангільберт оцінює вартість церковного устаткування манастиря в 15000 фунтів або більше; це на вагу становить більше за 300000 крб. сріблом. Як утворювалося це устаткування й саму будову? Ангільберт багато разів підкреслює добродійства імператора Карла Великого й вірних св. Ріхарія. Про одну з найцінніших речей церковного устаткування — про мощі — Ангільберт цілком говорить як про подарунок Карла Великого, а разом з тим тут фігурують (Ангільберт з подробицями їх перераховує) частки хреста господа, його вбрання, йорданської води, молока й волосся св. діви, свічки, засвіченої при народженні христа і т. д. й т. д. Алкуїн

у своїх листах многократно просить кореспондентів про безкоштовну пересилку мощів (див. №№ 5, 11, 207).

Сен-галленський манах (I, с. 28) говорить про будування церкви Карлом Великим, відмічає, що імператор скликає майстрів і рабочих (magistras et opifices) різних професій з усіх кінців держави. Трохи далі той самий автор розповідає в загальній формі (с. 30): „коли потрібно було малювати церкви, що безпосередньо належали королеві на підставі приватного права, з штучними стелями або малюванням на стінах, про це пеклувалися найближчі єпископи або абати. Коли ж доводилося будувати нові церкви, то всі єпископи, герцоги або графи, а також усі абати або взагалі настоятелі королівських церков разом з усіма, хто мав королівські бенефіції, повинні були будувати церкву від закладу до верху з усією впертістю". Німецький історик Групп (Kulturgeschichte des Mittelalters, II, 146) розуміє це місце так, що герцоги, графи та єпископи сами безпосередньо брали участь у будівлі церков, своїми руками будували церкви. Цілком неможливе розуміння! Сен-галленський манах подає такі подробиці про будування церкви Карлом Великим: „Для догляду за роботами він призначив абата, не знаючи його підлоти. Абат же після від'їзду імператора за гроші (pretio accepto) відпускав кого хотів додому. Тих же, що не могли викупитися або кого не викупили їхні пани (a dominicis), гнітив тяжкими роботами". Звязуючи заклик майстрів і робітників з усіх кінців держави і участь васалів у будуванні королівських церков, ми легко зрозуміємо, що ця участь виявлялася в посиланні потрібних робітників і майстрів. Сен-галленський манах вперто говорить про прийшлих робітників, хоч сам же відмічає, що в імператора були власні робітники. Особливо, напр., це одно характерне місце (I, с. 31): „Карло наказав деяким вельможам, що жили недалеко (від місця будівлі), щоб вони уважно утримували робітників, що він їх послав, і постачали їм усе потрібне для роботи. Тих же робітників, що прийшли здалека, він доручив praeposito domus suae Lindfrido з указівками, щоб він годував і одягав їх на скарбовий рахунок і, крім того, він постачав усе потрібне для згаданого спорудження".

Повідомлення сен-галленського манаха показують своєрідний звязок між приватновласницькими та імператорськими помістями: трудова допомога васалів при будуванні великих будівель у сеньойра. З приводу будування мосту на Майнці він зауважує: „його будувала вся Европа спільною, але прекрасно розподіленою працею". Не підлягає сумніву, що в імператорських помістях були ремесники. Їх перераховує, між иншим, 45 глава славетного Capitulare de villis, що ми все ще вважаємо за можливе притягти для характеристики імператорського господарства, не дивлячись на заперечення Допша. Але щоразу, коли треба будувати щось велике, цих робітників не вистарчає, доводиться звертатися до васалів, що в них теж є ремесники, але їх

теж мало, тому їх охоче викупляють від цієї своєрідної будівельної повинности. Деякі зауваження про притягнення будівельних робітників з боку знаходимо у Зомбарта („Сучасний капіталізм" (1924) стор. 50 й 74). Він каже: „лише частина тих професійних ремесників - будівників була обов'язана повинностями, більша ж частина їх, мабуть, належала скоріше до вільних бродячих ремесників".

Наскільки певні повідомлення манаха? Деякі підтвердження його повідомлення подибують: капітулярії (I, 307, с. 23, 24; II, 14, с. 9) не раз підкреслюють повинність церковних васалів брати участь у будівлі церков. Аннали S. Amandi (M. G., SS, I, 14) під 797 р. повідомляють про церковний собор в Ахенському палаці, де імператор Карло радився з єпіскопами й абатами про манастир св. Павла, qualiter construere deberet. В листі до Ангільберта імператор повідомляє, що про це він радився вже з папою Адріяном. Який характер наради? Зрозуміло, про їх участь у складній і дорогій будові й устаткуванні. Айнгард жалується імператорові Людовіку II німецькому (Epist., № 51, p. 474), що єпіскопи не допомагають йому в будуванні церкви, не дивлячись на те, що ще dominus meus, genitor vester, дав їм відповідний наказ. Айнгард просить нового розпорядження. Лист Айнгарда показує, між иншим, що єпіскопи зовсім уже не з такою охотою брали участь у спорудженні церков, як це показував Групп, що це була повинність, що від неї навіть відкупалися.

Каролінгські джерела дуже багато говорять про будову нових або ремонт старих церков. Вони, на жаль, дуже скупі на подробиці організаційного характеру. В цьому відомості сен - галленського манаха являють собою надзвичайно цікавий виняток. Лише в світлі цих відомостей, коментованих другими фактами, стає ясною затримка церковного будівництва, змушеного перемагати труднощі натурального господарства, недостачу потрібних матеріялів і робочих рук.

Недостачу металу, напр., заліза, надзвичайно яскраво відкриває той самий сен - галленський манах.

Манах з великим піднесенням описує враження, що зробило на лангобардів залізне озброєння війська Карла Великого. При наближенні імператора оточеним лангобардам стало здаватися, що день став темніший за ніч від блиску зброї. Манах з подробицями описує озброєння Карла Великого, означаючи його залізні частини (залізний Карло, залізний шлем, залізні наручники, залізні лати покривають груди й плечі (панцир і ин.), залізний спис у лівій руці, права рука вільна для переможної криці, ноги покриті залізними попожами, його щит — суцільне залізо й т. ин.). Так було озброєне оточення Карла Великого. „По можливості, додає манах, все військо наподоблювалося цьому озброєнню". Ми знаємо, що далеко не все військо було озброєне описаним способом. В листі до сен - кантенського абата Карло Великий вимагає, щоб озброєння верхівця складалося

з щита, списа, меча й semispatam, колчана й лука з стрілами (Joffe, IV, p. 387). Про жодні залізні пристосування захисту немає мови. Ахенський капітулярій (M. G. Capit., I, 170, c. 17) забороняє з'являтися до війська лише з дубиною, а вимагає лука (quod nullus in hoste baculum habeat sed arcum). Потреба подібних нагадувань не говорить про достаток заліза. Гімни на честь заліза, що складає сен-галленський манах, легенди про важливість заліза перед золотом (Jaffé, p. 696) і ин.—все це говорить за рідкість заліза й дивування перед його чудовою властивістю. Про недостачу будівельних матеріялів говорить і повідомлення манаха про будування нових церков із старих міських стін.

Як рисуються перед нами багаті люди тих часів?

Ось єпископ одного з найбільших міст Німеччини Ласун, аматор коштовних (непотрібних) речей, чемна, світська людина. Карло хоче пошуткувати над ним. Він змовляється з купцем-євреєм, що їздив на Схід і привозив звідти багато коштовних і невиданих речей. Єврей зловив звичайну мишу, препарував її за допомогою ароматичних речовин і приніс єпископові на продаж, кажучи, що привіз із Індії цього найдорожчого й невиданого досі звірка. Манах Сенг дає надзвичайно живу сцену торгу. Єпископ пропонує спочатку фунт срібла, після 10 фунтів, зрештою 20 фунтів. Єврей не згоджується й відходить. Єпископ повертає його й дає йому повний модій срібла. Цей єпископ у відсутність Карла, залишився для охорони королеви Гільдегарди і так їй подобався, що наважився просити у неї королівський золотий посох, щоб зробити з нього єпископський посох. В домі у цього єпископа стіни обвішані; стіл заставлений золотим і срібним посудом, хрустальними вазами, прикрашеними коштовними камінням. Сидів він на пухових подушках, одягнений у коштовні шовкові й пурпурові матерії. У нього прекрасний хор і оркестра, що від їх звуків м'якнуть серця й запиняються бистрі хвилі Райну. Різноманітні вина, свита багатих лицарів (I, сс. 16 — 19).

Багатства рисується у вигляді великих скарбів, що не мають виробницького застосування. Гроші наживається грабіжництвом, ошуком, хабарями, спекуляцією, торговлею заморськими невидимками й т. ин.

Наші спостереження над відомостями сен-галленського манаха приводять до висновків про своєрідний економічний розвиток доби Каролінгів. Грошовий обіг відчувається в усіх порах народнього господарства, що сильно ще просяклий натурально господарськими відносинами й рисами. З цього погляду, гадаємо, ми повинні підійти до висновків Інами й Допша. Не лише особисті зусилля Карла Великого, а ввесь хід економічного розвитку після розпаду Римської імперії приводить до значного піднесення грошового обігу в добу Каролінгів, але це піднесення все ще складається з початків, з пуп'янків, що їх розквіт відбудеться на наступному історичному ступені в XI — XII ст.

Ю. Г. ОКСМАН

Одеське „Гніздо Змови“ 1825 року

(Спроба перегляду питання про базу „декабризму“ на Україні).

„Як видно з усієї справи, що в Одесі повинно бути гніздо змови“ — писав 12 грудня 1825 року, ц.-т. за два дні до подій на Сенатській площі майбутній імператор Ніколай, що ділився з начальником головного штабу генералом І. І. Дібічем своїм вражінням від звіту Шервуда і матеріялів графа Вітте про роботу таємних антиурядових організацій на території 1-ї та 2-ї армій [1]).

Про те, що побоювання ці не були випадкові і що в основі їх лежало щось більше, ніж отримані в останній момент відомості про поїздку з конспіративною метою з Харкова і з Петербургу до Одеси учасників „змови“ — братів Булгарі і гр. Чернишова, свідчить і лист від 31-го грудня цесаревича Костянтина:

„Votre lettre ne m'a pas du tout surpris et les noms qui s'y trо'-vent consignés sont depuis longtemps connus ennemis de tout ordre; j'en appelle an témoignage de messieurs le prince Volkonsky, du comte Aractchéeff et du general Diebitsch, puisque je leur en ai parlé dans le temps et en ayant fait de même à feu notre bienfaiteur et en fixant l'attention souveraine sur les points de Kiew et d'Odessa, comme les foyers de toutes ces menées. Jes faits n'ont prouve que trop malheureusement, que mon appréhension n'était pas sans fondament“ [2]).

Таким чином, навіть петербурзькі події 14 грудня й наступне за ними розкриття північного таємного товариства не могли відвернути уваги царських кореспондентів від далекого Півдня, і Одесу, як і раніше, вони мали за одно з найнебезпечніших „огнищ“ усіх цих „підступів“.

Не вважаючи на те, що наступні офіційні донесення з місць і матеріяли, добуті в наслідок праць петербурзького комітету для слідчих вислідів про „зловмисні товариства“ та військово-судових комісій у Білій-Церкві й Могилеві, попередніх вражінь від Одеси, як „гнізда змови“, ніби й не підтвердили, доводиться признати, що ексцентричні, на перший погляд, побоювання Миколи й Костянтина мали цілком певний історичний зміст. Вони виходили з тверезої оцінки тої загрози ладові, представниками якого вони були, що з виключною яскравістю

[1]) Н. К. Шильдер — „Император Николай I“, том I, СПБ, 1903, стор. 247.

[2]) „Сборник русского исторического общества“ т. 131, 1910, ст. 19.

визначилася перед початком 20-х років саме в районі, що тяжів до Одеського порту.

Бурхливе господарське піднесення всього краю, що надзвичайно прискорювало процес розкладу старих соціяльно-економічних відносин і заставляло на далекій окраїні особливо гостро сприймати всі наслідки вичерпання творчих сил попереднього державного ладу, утворювало дуже сприятливі обставини для роботи місцевих радикальних суспільних угруповань і розвитку тут діяльности агентури таємних протиурядових організацій армейських центрів та обох столиць.

В момент грудневого повстання Тульчин і Васильків несподівано одначе заслонили Одесу й Київ.

Ліквідатори таємних товариств, спустошуючи армейські штаби, могли майже цілком не зачепити маєтків південно-західніх та південних аграріїв, могли пройти мимо й приморських торгових домів. За якимось парадоксом історії, долю революції на півдні рішали шість сотень Чернігівського кінного полку, а не ділки Київських контрактів та Одеських експортних контор.

Матеріяли, що висновки критичного опрацьовування їх подається нижче, дозволяють до певної міри з'ясувати й умови самої формації „революційних гнізд" на півдні, і обставини їх спустіння й краху незадовго до загальноімперського розгрому всіх сил опозиції самодержавства 1825 року.

I

Офіційний історик Новоросії, визначаючи причини цілком виняткового зросту російського вивозу через південні порти і звязаний з ним розквіт щойно осадженої Одеси, висував, як один з найважливіших чинників цього розквіту майбутньої столиці Чорномор'я, „політичні перевороти, що тривожили всю Европу з 1789 до 1814 року" [1]). І справді, самих географічних переваг торговельного пункту „на Україні родючого південно-західнього степу", що може бути ринком для збуту „численних хліборобських виробів" і для довозу „чужоземних багатств, що йшли на заміну товарів власного виробу", було би ледве чи досить, коли б зубожіння західніх центрів та гостра криза на сировину доби наполеонівських воєн не штовхнули шукати „нових точок, більш мирних та твердих, багатих ринків, непідпалих ще шалу повсякчасних революцій", якби товари, „потрібні для всіх народів", не були тут „у великім достатку й надзвичайно дешеві", а мінімальні митні тарифи та майже цілковита вільність від адміністративної опіки не спрощували б так заводин і обігу „всіх, хто шукав притулку, праці й прибутку" [2]).

[1]) „Опыт о торговых и промышленных силах Одессы" А. Скальковского, 1839, стр. 12.

[2]) Op. cit, стр. 13.

Чималу вагу для нас тут має ще одна обставина, що її значіння, в уже сталій для Одеси перед початком XIX ст. політичній і господарській кон'юнктурі, звичайно випадало з уваги історіографів південного краю: виростаючи як природний економічний центр степового району, Одеса одночасно втягувала в орбіту своїх операцій багатющі латифундії Київських, Подільських і Волинських аграріїв, тісно звязаних до того з північно-західніми лініями збуту, з віковими шляхами на Данціг та Ригу до Балтийського моря.

„Все сприяло збагаченню Одеси", — каже один з найдосвідченіших мемуаристів того часу, великий басарабський і новоросійський урядовець Ф. Ф. Вігель,— „усе приваблювало не лише чужинців, але й багатьох наших і польських багачів", тим більше, що „прохід, зроблений для продуктів природи й народжуваної промисловости, що досі нагромаджувалися, пропадали й не мали куда відпливати, оживив усю південну-західню Русь. Поміщики й селяни з більшою енергією взялися за хліборобство, побачивши, як часто з вигорілих від сонячної спеки місцевостей потрібували пшениці" [1]).

І справді, рівнобіжний розгляд звітних даних про експортні операції в Одесі та контрактові умови на дворянські маєтки в Києві не залишає жодних сумнівів у тому, що вже на початку XIX ст. економічний контакт північного Чорномор'я і південно-західнього хліборобського району був такий міцний, що на кожну торговельну запинку в Одесі Київ відповідав негайним падінням цін на всі продукти сільсько-господарської промисловости [2]).

Дуже характерно, що тоді як для центральної державної влади ця своєрідна ситуація ні разу не дала матеріялу для будь-яких важних практичних висновків у планах нового адміністративно-господарського районування російської імперії, декабристи його висувають і уважно обраховують усі економічні звязки залежних одна від одної округ, старих і нових українських губерень.

У Пестелевій „Руській Правді" [3]) глава „Про земельні простори держави" передбачала утворення Чорноморської области з обласним

[1]) Записки Ф. Ф. Вигеля, приложение к VII части, М. 1893, ст. 33.

[2]) „Можна зауважити, що з часу як в Одеському порту відпуск пшениці зменшився, то й ціна хліборобству і взагалі маєткові нерухомому знизилася" — ось стереотипна формула відчитів київського цивільного губернатора за тяжке для українського експорту потиріліття 1805 — 1808 р.р. (Архів міністерства внутрішніх справ, фонд „Отчетов киевского гражданского губернатора", л. л. 114, 143, 201, 261).

[3]) П. И. Пестель — „Русская Правда", СПБ. 1906, стр. 32—33. Територія „Одеської Округи" визначалася частинами Херсонської, Київської, Подольської губерень таким чином, щоб „на утворення її поступили: ввесь правий беріг Інгула Херсонської губерні, Богуславський, Черкаський, Чигиринський, половина Уманського й половина Звенигородського, навіть Київської губерні, а також Гайсинський і Балтський повіти (крім Ражкова) і часть Ольгопольського повіту Подільської губерні.

містом Києвом і округами Київською, Могилівською на Дністрі, Яською, Херсонською і Одеською, а згідно з відомим проєктом Микити Муравйова, що за ним уся майбутня Росія розділялася на 14 „держав" і дві области, Одеса мала бути центром Чорноморської (сьомої) держави — з населенням 815000 осіб [1]).

II

Статистичні дані на дев'ятому році існування Одеси показують, що на 9000 усього її населення вже припадало купців та їх родин, рівно ж як і „временно живущих по торгам и промыслам", 2285 осіб [2]), ц.-т. більше 25% всіх документально зареєстрованих поселенців. Характеризуючи через кілька літ в офіційному листі до міністра поліції цю нову цитадель торговельного капіталу, Одеський військовий губернатор граф А. Ф. Ланжерон уділив кілька яскравих рядків її історичній інформації: „Я вважаю потрібним при цьому пояснити вашому сіятельству склад мешканців Одеси. Спочатку, як звичайно буває при новому поселенні, тут приймали всіх, хто заявлявся: три чверті міщан і багато руських купців суть біглі панські селяни й навіть злочинці, що уникнули переслідування, перемінили імена й тут осіли. Частина греків, що теж тут поселилася, суть втікачі з Костянтинополю, і багато з них — архіпелазькі корсари. З рештою ж поселилися тут чужинці й російські купці, що мають пошану й загальне довір'я, проте більша частина ще мешканців Одеси, хоч і набули тут значні капітали і через те користаються пошаною, однак, не перемінили ні колишнього побиту свого життя, ні почувань. Ваше сіятельство зволите згодитися, що таке з'єднання людей потребує поліції діяльної й невсипущої, ще й великої строгости в градоначальникові, і що послаблення, які можна допускати в инших містах і для инших мешканців, не можуть мати місця в Одесі. Коли б дозволено було означеним вище класам людей втручатися до управління містом, то хутко б усе прийшло в безлад, і це було би справжнє зборище, щоб народній спокій баламутити" [3]).

Розподілюючи за категоріями перших одеських негоціянтів, граф А. Ф. Ланжерон не згадав про найбільших із них, про тих інтернаціональних диктаторів південного ринку, що стояли на чолі найважніших чорноморських експортних контор і торговельних домів. Що роля чужоземного капіталу, вложеного в одеські діла, визначала господарську ситуацію північного Чорномор'я, про це можна судити з

[1]) „Восстание декабристов", Материалы, т. 1, вип. Центроархіву. М. 1925, стр. 115.

[2]) А. Скальковский — „Первое тридцатилетие исторрии гор. Одессы", Одесса, 1837 р., стр. 119—120.

[3]) Доповідь графа Ланжерона керманичеві міністерства поліції від 2/I 1819 р. (Архив Министерства внутренних дел. Дела особенной канцелярии, 1819, № 127, л. 1—3).

такої довідки: 1803 року перше місце в Одесі мали 15 торговельних домів (з організаційно встановленим обігом 5 міл. крб.), з них 3 було італійських (графа Моценіго, Вінченцо Премуда, Кіріло Росіні), 2 далматинських (С. Яксича, І. Джіорановіча), 3 грецьких (С. Зафірі, С. Лано, П. Варваті), 2 голяндських (барона Огера, Ван-дер-Шкрофа), 2 французьких (Фурніе і Жом, Рено), 1 німецький (барона Безнера), 2 було в руках польських аграріїв (торговий дім гр. Прото-Потоцького і „Польське товариство", в особі гр. Северина Потоцького, Ліпківського та Ярошинського) і лише один російський — Євтея Кленова [1]).

Безпосередніх політичних підзор уся ця група інтернаціональних купців, звичайно, не викликала, але самою появою своєю в південній Україні вона повинна була відограти безумовно революціонізаційну ролю.

На протязі 1804 року, за офіційними відомостями, до Одеського порту прийшло більш 500 кораблів, а на них вивезено було самої пшениці 538000 четвертей, ціною понад 3 мільйони карбованців. В 1805 році кинуло якір в Одесі вже 666 закордонних кораблів і 496 каботажних суден, а вивіз пшениці позначився в 700000 четвертей, ціною на 5700000 карбованців [2]). Деякий застій у торговлі з-за неврожаю 1805 року та війни з Туреччиною і Францією компенсувався після Тильзитського миру надзвичайним пожвавленням транзитних операцій. Протягом одного лише 1808 року із Смірни й Костянтинополя через Одесу суходолом до Франції та Бельгії перевезено було понад 33000 кіп бавовни, що дало для краю до двох мільйонів крб. чистого прибутку.

Закінчення наполеонівських війн і відновлення вільности морів означало для Одеси відновлення експортних операцій. Новий бурхливий зріст їх характеризує така таблиця вивозу, в переводі вартости зерна й сировини на карбованці:

1814 р.	7220306 крб.	в тому числі пшен.	4757175 р.
1815 р.	14664000 „	„ „ „ „	11000000 р.
1816 р.	37717000 „	„ „ „ „	33000000 р.

„Італія і Мальта,— писав граф Ланжерон до Петербургу літом 1816 року,— вимагають від нас такої кількости хліба, що, без перебільшення, мільйон четвертей пшениці з одної Одеси відпущено бути може. Поміщики, передбачаючи це ще торік, звернули всю увагу на пшеницю й дуже мало сіяли жита. Тимчасом появилися закордонні вимоги й на жито, з чого ціна на цей продукт за 15 днів виросла з 14 на 22 крб." [3]).

---

[1]) А. Скальковский, стор. 110. Пор. дані брошури Anthoin'a „Essai historique sur le commerse et la navigation de la Mer Noir". Paris, 1805, і матеріяли, опубліковані в книзі А. Шебуніна —„Россия на ближнем востоке", Л. 1926, стр. 16 — 17.

[2]) А. Скальковский. Op. cit, стр. 148.

[3]) А. Скальковский, Op. cit, стор. 229.

І справді, — вже в наступному 1817 році цифри торговельного обігу Одеси досягли, кажучи словами її літописця, „найвищої своєї точки, якої ні перше не було, ні після сподіватися було трудно", а саме: експортовано було продуктів на суму 41936000 крб., в тому числі пшениці на 38298000 крб, і жита на 1323040 крб.

Найближчим наслідком цього небувалого піднесення відпускної торговлі було зацікавлення сільсько-господарським підприємством у всьому районі, що до Одеси тяжів.

Ринок вимагав чимраз більшого поширення зернових культур і штовхав південного хлібороба завойовувати степ. Крепацька праця (і кількісно і якісно в Новоросійських губернях зовсім мізерна [1]) явно не задовольняла нових вимог поміщицького господарства, що могло будуватися й розвиватися тут лише як підприємство капіталістичного типу, вільне від усіх пут і пережитків старого соціяльно-економічного ладу.

Оскільки нова система виробничих стосунків на півдні не відповідала ще живучим на півночі і в центрі формам суспільно-правового ладу, можна судити з протиріч, що виявилися в звязку бодай з таким питанням, як самочинна реалізація в Одеському районі ринку вільних робочих рук.

І справді, не зважаючи на те, що поповнення резервної армії праці відбувалося тут ледве чи не на $^9/_{10}$ за рахунок втікачів з українських і центральних губерень, — вільнонайомний робітник був настільки потрібний на півдні і міському промисловцеві, і негоціянтові-експортерові, і дворянинові-землевласникові, що місцевій адміністрації доводилося заплющити очі на явно нелегальні шляхи й на вельми небезпечні для тодішнього ладу наслідки невпинного росту численности на Новоросійській території міського й сільсько-господарського пролетаріяту.

„Майже всі господарства південного краю,— свідчить у своїй записці „Панщанна робота" відомий херсонський сільський господар Шостак,— діяли наймом; легіони робітників, не турбуючись про паспорти, вільно розгулювали по степах південного краю і наймалися там, де робота дорожча, а головне — горілка дешева" [2]). Відносно до промислових умовин вільного порту, цей ринок оплачуваних повноцінним карбованцем вільних робочих рук знаходить собі захист в офіційному представленні Одеської Комерційної Ради, що добре враховувала значіння „множества робітників усякого роду", що напливають

[1]) П. Струве — „Крепостное хозяйство". Исследов. по эконом. истории России в XVIII и XIX в.в. 1913 г., стр. 125.

П. И. Лященко — „Очерки аграрной эволюции России" т. I, изд. 3-е, Л. 1924, стор. 126 і сл.

[2]) „Записки общества сельского хозяйства Южной России", 1848, стор. 288 — 289.

„для здобуття собі прожитку“ до Одеси, де „більше, ніж де-инде в Росії, заробити можна“ [1]).

Настрої, звязані з певними побутовими наслідками економічного піднесення на півдні, відбиваються в той час у народніх піснях:

„Я в Одесі пробуваю,
А в Одесі добре жити,
Міщком хліба не просити,
На панщину не ходити,
Подушного не платити,
Ні за плугом, ні за ралом,
Називають мене паном“... [2])

Зрозуміло, що процес обернення в „пана“ недавнього крепака був далеко не такий простий, як це подають наведені тут вірші, але сама можливість такого обернення і його одеська локалізація являються надзвичайно характерними для господарської кон'юнктури на Україні в першій чверті XIX століття.

III

З побоюванням, характерним для стовпа консервативної дворянської фронди перших літ олександрівського царювання, бувший московський генерал-губернатор граф Ф. В. Ростопчин писав про Одесу 1 лютого 1820 року до графа М. С. Воронцова: „Я не дивуюся з її успіхів: вона має всі дані для розквіту — гавань, грунт, ріку і привілеї; лише б домішка французької крови не породила тут місцевого лібералізму“ [3]).

Питання про чужоземні джерела „місцевого лібералізму“ герой московського пожару поставив був цілком тверезо і своєчасно: з Одеси давно вже широко користувалася чужоземна буржуазія не лише як з об'єкту торговельно-промислової інтервенції, але й як із певного притулку для підтримуваних нею політичних емігрантів. Французькі радикали доби реставрації і старі якобінці, італійські карбонарії, балканські повстанці й польські змовники легко знаходили собі тут притулок і спокійно могли збирати сили для дальшої роботи.

Надзвичайно характерно, що саме на території одеського порту ще в 1814 році утворюється „гетерія філікірів“ — багатолітній організаційний центр визвольного руху в Греції, фінансова й бойова база повстання 1821 року в Молдавії і в Моревії. Зрозуміло, що соціяльні симпатії і політичні інтереси чужоземної буржуазії й буржуазної демократії, виходячи з вузько-національних рямок емігрантської роботи,

[1]) Архив князя Воронцова, т. 39, М., 1893, стор. 42. Ср. Н. Н. Фирсов — „Исторические характеристики“, т. I, Казань, 1922, стор. 184 — 187.

[2]) „Украинские народные песни“, изд. М. Максимовича, М. 1834, ч. I, стор. 167.

[3]) Французький оригінал цих рядків опублікований уперше в „Архиве князя Воронцова“, том VIII, 1876, стор. 476.

діставали певний відбиток і в постійному стикові з місцевим населенням, — в неминучих сутичках з архаїчним укладом російської державности, в одкритому облікові всіх її крикливих господарських і соціяльно-побутових суперечностей. Чим більш втягувався капіталіст Заходу і Близького Сходу в торговельно-промислові операції в Чорномор'ї, тим тісніш об'єднував він коло своїх інтересів і непомітно прилучав до своєї ідеології землевласників прилеглих до Чорноморських портів губерень, провінціяльних адміністраторів, підприємців, скупщиків і перекупщиків вивозної сировини й півфабрикатів. В той же час гостра потреба в кваліфікованому технічному й посередницькому апаратові обслуговування інтересів чужоземного купецтва на місцях експорту й виробництва викликала до життя що-разу нові кадри місцевої вільнодумної інтелігенції, тому процес її кристалізації в Одеському районі йшов далеко швидшим темпом, ніж в инших частинах імперії.

Вихід західньо-европейського капіталу і його агентури на широку арену місцевих суспільних інтересів значно полегшувався через уміле користування з перенесених на ґрунт українського півдня інтернаціональних масонських лож.

Документальні дані, що заховалися, про діяльність в Одесі між 1817 і 1822 роками двох масонських об'єднань свідчать цілком певно про те, що на території північного Чорномор'я з виключним успіхом було здійснено головну соціяльну функцію історичного масонства — зближення в певній ідеологічній царині ще роз'єднаних умовностями старого побуту представників різних суспільних класів. Втягнувши в коло учасників своїх зібрань всі хоч трохи активні елементи місцевого дворянства, купецтва вільних професій і адміністрації, Одеські ложі „Понт-Евксинський" і „Три царства природи" різко відрізнялися своєю соціяльною структурою від аналогічних організацій на півночі. Проста довідка про відсоткове відношення тих чи инших груп мійських поселенців у масонських ложах Одеси легко дозволяє розвязати питання, якої класи інтереси могла заступати в той час організована суспільність північного Чорномор'я. На 70 відомих нам поіменно одеських масонів припадало російських і чужоземних комерсантів 43%; осіб вільних професій (лікарі, педагоги й ин.) — 24%, дрібних урядовців — 19%, вищої адміністрації, дворянства і штабних офіцерів — 14%[1]).

[1]) А. Ф. Флоровский — „Из Одесской старины", Одесса, 1912, ст. 8 — 13.

А. Рябінін — „Таємні товариства на півдні в епоху декабристів (Рух декабристів на Україні", Харків, 1926 року, стор. 125—132). Цілком неосвітленим в історії південного масонства залишається факт переїзду в Одесу, як пастора, якогось Розенштрауха, власника косметичного магазину в Москві, що організував там 30 серпня 1816 року ложу під назвою „Александра тройственного спасения". В числі цеї ложі були найвидніші представники майбутньої московської фракції „Союза Благоденствия" — М. А. Фонвізін і А. Н. Муравйов („Минув. годы", 1908, II, стор. 25—26).

Зазначені вище побоювання графа Ростопчина, рівно ж як і вщиплива сентенція Ф. Ф. Вігеля про те, що „ця новороджена колонія за Рішельє, а ще більше за Ланжерона була демократичною республікою", дістає таким чином певний соціологічний зміст.

IV

Буржуазне переродження верхівки командної класи на широкій території економічно притяжних до Одеського порту губерень позначилося з виключною якістю і в записках князя С. Г. Волконського, одного з найвидатніших діячів лівого крила „Союза Благоденствия" та південного товариства майбутніх „декабристів".

Початкові етапи політичної його біографії настільки звязані з місцевою господарською кон'юнктурою, що їх сміливо можна рахувати типовими для передового російського аграрія доби розквіту сільсько-господарського підприємства та експортних операций на півдні.

Петербурзький аристократ, з походження, виховання, родинних і службових звязків, що зробив блискучу військову кар'єру в останній період протинаполеонівських війн, князь С. Г. Волконський, рахуючись в армії в довготерміновій відпустці, з'являється в 1818 році в Одесі, як організатор взірцевого господарства на десяти тисячах десятин степу, купленого ним у Таврії. Нова сфера діяльности дуже скоро його цілком перероджує. Проблеми масового виробництва на зовнішній ринок, інтенсифікованої праці, потрібних резервів вільної робочої сили, більш еластичної митної й валютної політики, свободи від адміністративно-поліційних пут, костових обмежень, казенних монополій і привілеїв — ось питання, що їх шляхи практичного розвязання неминуче вели великого поміщика й бойового генерала до засвоєння ідеологічних позицій одеських промисловців і негоціянтів. Майбутньому декабристові надзвичайно імпонують форми буржуазного побуту в Одесі. З великим задоволенням підкреслює він в пізніших „записках" демократичні традиції старих одеських адміністраторів, „дійсних будівників" Чорномор'я, без „аристократичних замашок", „пихи й деспотизму" своїх попередників. А тому цілком природний і підсумок його вражінь: „Побут суспільного життя в Одесі мені дуже подобався, і я прихилився до цього краю і вільним моїм життям у ньому і зайняттям, влаштуванням господарства у мною купленім степу" [1]).

[1]) „Записки кн. С. Г. Волконского", изд. 2-е, СПБ. 1902, стр. 398 — 400. Вражіння европеїзованого „вільного побуту", що під їх впливом опинився в Одесі С. Г. Волконський, відбивалися також і на инших російських ліберадах двадцятих років, що побували ва півдні. Так, засланий Пушкін, вітаючи в 1821 році С. І. Тургенева „з щасливим прибуттям із Туреччини чужої в Туреччину рідну", писав: „З радістю приїхав би я в Одесу побалакати з вами й подихати чистим европейським

В обставинах інтернаціонального торговельного порту, що кипить життям і діяльністю, по-новому усвідомлюється і досвід походу у Францію, наслідки безпосереднього знайомства з політичним і соціяльним ладом Европи. Старі виробничі стосунки в Одеському районі давно зламано без болів, і це красномовно відкидає архаїчну уяву про якісь особливі шляхи й форми господарського розвитку та громадського побуту в Росії, про неможливість ніби застосувати до неї маштабів буржуазного Заходу. На початку 1819 року, на „Київських контрактах", що гриміли тоді і справами грошовими і громадським з'їздом, князь Волконський знайомиться з роботою місцевого осередку „Союза Благоденствия" і з захопленням відзначає, як сходить „насіння політичного поступу" там, де ні забобони столичних закоренілих нерухомців, осіб вищого кола, ні невсипучий і рабськи пильний догляд поліції явної й таємної не ставили перешкод у широкій діяльності" [1]). Після недовгого роздумування енергійний чорноморський аграрій і сам пристає до лав таємного товариства або, як говорить він про це в своїх записках, „у коло людей, які мислять, що їхнє життя і праця повинні бути віддані на користь відчизні та суспільних реформ, що мають за мету поставити Росію на рівень громадського побуту, заведеного в Европі в тих державах, де початок не влада деспотів, але право людини й народів" [2]).

Повертаючи з Києва в Новоросію, князь С. Г. Волконський зупиняється в Тульчині, звязується безпосередньо з П. І. Пестелем, привідцею всієї агітаційної роботи „Союза Благоденствия" на півдні і, діставши директиву, „вступає в поле пропаганди" в Одесі [3]).

Тактичні завдання таємного товариства, за авторитетним формулюванням секретаря його „коренного совета" С. М. Семенова, в загальноімперському маштабі в той час зводилися до того, щоб „яко мога збільшити кількість членів, посилити просвіту, розповсюдити політичні поняття й заволодіти думкою суспільства" [4]).

Правила гострої конспірації й рішучого відмовлення від масового притягування нових членів, що практикувалися на півдні, подекуди обмежували роботу С. Г. Волконського в першому напрямкові, а що

повітрям, але я сам у карантині, а смотритель Інзов не випускає мене, як зараженого якоюсь ліберальною чумою" („Переписка Пушкина", т. I, стр. 34), а князь Вяземський П. А., мріючи в 1824 р. про Одесу, жаліється, що „Москва його душить", твердить, що, крім Москви і півдня, він не знає на „Руси доступного угла" („Остафьеский Архив" т. III, стор. 76). Пор. Д. Атлас — „Старая Одесса, ее друзья и недруги" („Труды слушательниц Одесских Высших женских курсов" под редакциею проф. И. А. Линниченко, Одесса, 1911 г., стр. 159 — 270).

[1]) Op. cit, стор. 401.

[2]) Op. cit, стор. 407.

[3]) Op. cit, стор. 409 — 410.

[4]) М. В. Довнар-Запольский — „Тайное общество декабристов". М., 1906, стор. 35.

до політичного розвитку Одеської суспільности, то він був такий високий, що думати приходилося не стільки про його піднесення, скільки про координацію з чіткими вимогами місцевої опозиції ще не закінченої реформи планів самого „Союза Благоденствия“. А тому одеський осередок таємного товариства був не життєздатний, бо його соціяльну структуру визначали не елементи місцевого походження і міцно осівші на півдні діячі, а випадкові представники прийшлого військово-дворянського, як от прийнятий до Союзу тим же Волконським ад'ютант військового губернатора Мейєр і офіцер шляхів сполучення Бухновський [1]).

Нічого не допомагають справі й такі великі діячі Союзу, як Пестель, Микита Муравйов, М. Ф. Орлов, Сергій і Матвій Муравйови-Апостоли, М. С. Лунін, М. А. Фонвізін, І. С. Бурцев, що завжди наїздили з великих армійських центрів та обох столиць [2]). Всі вони скоріше самі підлягають могутньому впливові місцевих умов, ніж ревізують їх у дусі своїх старих визвольних планів і програм. Справді, система „повільної дії на розуми“ в інтересах майбутньої реформи, принципи певного морального тиснення на владу й політично відсталі верстви командних клас, — все це, мабуть, виправдувалося побутовими обставинами в Великоросії, але наївним анахронізмом повинно було здаватися там, де найскорше повалення політичного й соціяльного ладу було конечною передумовою економічного добробуту всього краю. Можна думати, що саме одеські враження й невдачі, в звязку з загальною господарською кон'юнктурою на півдні, зумовлюють у Пестеля той перегляд рушійних сил, термінів і перспектив буржуазної революції, що зневолює його, а разом і инших діячів „Союза Благоденствия“ на Україні (М. Ф. Орлова, С. Г. Волконського, В. Ф. Раєвського) зректися тактичних положень „Зеленої Книги“ та засвоїти радикальніший спосіб опозиційної роботи“ [3]).

Ставка на державний переворот через озброєне повстання, прискорення всіх підготовчих до нього дій, поширення бойових кадрів

---

[1]) „Записки С. Г. Волконского“, стор. 409. Імена цих офіцерів, що з них до того перший був членом одеської масонської ложі „Понт Евксинський“ („Рус. Стар.“ 1907, № 8, стор. 426) до „Алфавиту декабристов“ не попали.

[2]) Всі ці імена лідерів „Союза Благоденствия“, що відвідували в 1819 — 20 р.р. Одесу, встановлюємо як за слідчими справами декабристів, досі ще не виданими, і за опублікованими їх зізнаннями та спогадами сучасників. Пор., напр., „Общественные движения в России в пер. пол. XIX в.“, том I, СПБ, 1905, стор. 27 — 28; спогади С. В. Скалон (урож. Капнист) — „Истор. Вестн.“, 1891, VI, стор. 608, „Дело бывш. государств. архива“, розряд I, № 161; „Полн. Собр. соч. К. Н. Батюшкова“, стор. 527, т. III, СПБ, 1886.

[3]) Одеська локалізація надлому „передреволюційної“, як влучно каже М. Н. Покровський, ідеології Пестеля, що ми її висуваємо тут, значно уточнює положення, що розвиває С. С. Мільман у своїй праці про „Практичні початки політекономії Пестеля“ („Красный Архив“, 1925, кн. VI, стор. 174 — 188), до того саме датування цього раннього теоретичного трактату ватажка Тульчинської управи „Союза Благоденствия“ не повинна, як нам здається, виходити за межі 1819 року.

змовників і попереднього обсягу агітації й пропаганди, республіка, як головне політичне гасло — ось програма, писана під диктовку самої авдиторії таємного товариства на Україні, що її Пестель на петербурзьких нарадах лідерів „Союза Благоденствия" в січні 1820 року добивається санкціонування.

Інтелектуальний центр загальноімперської змови, ближче відповідаючи його новій господарській і оперативній базі, фактично переноситься з цього часу до Тульчина, організаційний до Басарабії. Ударною військовою частиною, що на ній зосереджують свою увагу старі й нові осередки „Союза Благоденствия", стає 16-а піша дивізія, що знаходиться між Кишиневом, Акерманом, південною частиною Херсонщини та молдавською границею. Звязок Тульчина з басарабськими групами, а останніх з північчю, Україною й Західньою Европою проходить через Одесу, де її значіння, як модного курорту й торговельного пункту, дозволяє легко приховати легальними поясненнями часті перебування й зустрічі численних діячів таємного товариства [1]). Завдання передаточної інстанції ще більше поширює політикопросвітню ролю північного Чорномор'я, єдиного, до певної міри, острівка й плацдарму капіталістичної культури в економічно відсталій країні.

V

Тоді, як серед верхів одеської суспільности довершувався процес закріплення буржуазією здобутих нею позицій, серед низів місцевої інтелігенції, торговельних службовців і дрібних урядовців теж яскраво почала виявлятися потреба в певному політичному самовизначенні. Проте, з істотними корективами засвоював російський і український полупанок на Україні ідеологію й тактику тієї класи, з якою його доля з'єднала. Живий досвід грецьких гетеристів і вент італійських карбонаріїв при утворюванні їх конспіративних об'єднань і формулюванні політичних програм було взято на увагу в далеко більшій мірі, ніж вікові традиції масонських лож і німецьких національ-філантропічних союзів.

„Товариство незалежних", що діяло в Одесі між 1819 і 1824 роками і коло міщанина В. І. Сухачова, вихідця з Бендерського українського товариства („Малороссийского общества") і прикажчика торговельного дому Серрато і Верані, об'єднувало кількох „купецьких

[1]) Так, наприклад, полковник І. С. Бурцев, один з ватажків Тульчинської управи „Союза Благоденствия", запитаний у слідчій комісії 1826 р. про його звязки з офіцером 16-ї пішої дивізії І. П. Ліпранді, показав, що він „в справах служби часто бував у Кишиневі і в Одесі, де Ліпранді знаходився... Ліпранді мав стосунки з ген. Орловим, з капітаном Охотніковим, з майором Раєвським". (Государственный архив, розряд І. В. № 191). Пор. зізнання полковника Н. І. Комарова про появу 1820 р. „на зборищах", у Тульчині „проїздом з Одеси" Н. М. Муравйова, М. С. Луніна і М. А. Фонвізіна („Общественные движения в России в первой пол. XIX ст.", т. І, 1905, стор. 28).

синків“ (Аристов, Картамишів, Протасов, Спаський), дрібних урядовців (Леонтіїв, Радулов) і педагогів (викладач ліцею Шкляревич), — треба визнати за першу в нашій політичній історії XIX століття таємну протиурядову організацію буржуазної демократії [1]). Матеріял про „Товариство незалежних“, що дійшов до нас, надзвичайно мізерний. Але „Декларація прав людини й громадянина“ знайдена в одеських конспіраторів у французькому друкованому оригіналі й писаному російському перекладі, досить яскраво свідчить про симпатії й інтереси товариства. „Натуру“ учасники товариства визнавали за „творця всього“. Вони не погоджувалися з християнською релігією, старанно зашифровували „гієрогліфними літерами“ свій основний „закон — іти за природою, монаршої влади не визнавати, а бути для всіх рівними“, переймались ідеями філософських трактатів Руссо, соціяльної патетики німецьких драматургів доби „бурі й натиску“, а в російській нелегальній літературі „Оди на свободу“ („Вільність“) Пушкіна. Фрагменти власних писань Сухачова та його друзів, що заховалися, говорять про „страждання людства“, про „несправедливе нищення воїнства“, про „лютих звірів, що називають себе громадою“ і. т. д., і т. п.

Своїм соціяльним складом, політичною орієнтацією, міцною матеріялістичною заправою та певними інтернаціональними звязками одеське „Товариство незалежних“ надзвичайно близьке до відомого „Товариства Об'єднаних Слов'ян“. Генеза цього останнього, дійсно, веде нас до Одеси й дозволяє подекуди вияснити коли не конкретні взаємовідносини двох таємних організацій на українському півдні двадцятих років, то загальні умови їх формування й стику з широкою вільнодумною авдиторією, що без її наявности все ліве крило майбутніх декабристів було б не справжнім політичним угрупованням, а випадковим політичним експериментом.

П. І. Борисов, провідник і організатор „Товариства Об'єднаних Слов'ян“, після його арешту в Житомирі й на одному допиті в петербурзькій слідчій комісії, двічі ствердив, що свою суспільно-політичну працю він почав вступом 1818 року в Одесі, „за пропозицією французького купця Ольвієра“, в масонську ложу „Друзів природи“ [2]). Відмовившися потім від цих зізнань і майже від аналогічного признання І. І. Горбачевському [3]), П. І. Борисов писав, що 1818 року, перебуваючи в одному містечку Полтавської губерні, він задумав заснувати таємне товариство „Друзів природи“, що його метою були правила „Пітагорової

[1]) Пор. Ю. Г. Оксман — „Одесские вольнодумцы Пушкинской поры“ („Былое“, 1923, № 21, стр. 49 — 56) і „Письмо В. И. Сухачова к гр. М. С. Воронцову из Таганрогского тюремного замка“ (Декабристы. Неизданные материалы и статьи. Під редакцією Б. Л. Модзалевського й Ю. Г. Оксмана. М. 1925 р., стор. 75 — 80).

[2]) „Восстание декабристов“, том V, М. Л. 1926, стор. 18 — 19. Під назвою „Друзів Природи“ треба, очевидно, розуміти ложу „Трьох царств природы“.

[3]) Op. cit, ст. 188, 215.

секти", цеб-то „удосконалення себе в науках, мистецтві й добродійності". До цих загальних завдань додано було пізніше визволення від „тиранства" різного, „очищення релігії від забобонів", а головне, „заведення народнього способу врядування", „звільнення всіх слов'янських племен від самовлади" і „об'єднання всіх слов'янами заселених земель федеративним союзом" [1]).

Посилання П. І. Борисова на якісь правила „Пітагорової секти", а також деякі характерні властивості конспіративного ритуалу, засвоєного „Товариством Об'єднаних Слов'ян", уже давно був наблизив В. І. Семевський до статуту відомої карбонарської фракції „Вільних Пітагорівців" [2]). Сумнівне питання для попередніх дослідувачів про передаточну інстанцію не видається для нас особливо складним: шляхи волинських вільнодумців та італійської революційної еміграції цілком натурально могли зустрітися в Одесі. Інтернаціональна демократія вільного порту була не лише колискою „Товариству Об'єднаних Слов'ян", але й вікном для нього на Близький Схід і революційний Захід.

VI

Спад цін на хліб, його перепродукція і скорочення ринків збуту спричинили гостру економічну кризу початку 20 років, а вона в свою чергу викликала крах сільсько-господарського підприємництва, стабілізацію традиційних форм панщанного господарства, і через це поміщицька маса відмовилася від яких-будь порушень поліційно-крепацького ладу.

Знесиливши в найкоротший час політичну опозицію на півночі і в центрі Росії, цей господарчий катаклізм мав цілком протилежні наслідки на півдні України; тут він не тільки не паралізував, але спочатку навіть інтенсифікував діяльність місцевих протиурядових організацій.

Таким чином, ніби-то не зовсім можна застосувати до революційного руху на Україні відому схему взаємодії політико-економічних чинників першої третини XIX сторіччя, що визначена в загальноімперському маштабі в працях М. Н. Покровського. Шановний дослідувач, відмовившись від територіяльної диференціяції об'єктів свого вивчення — північних та південних осередків майбутніх декабристів, — не добачив відміни соціяльно-економічної кон'юнктури на українському півдні кінця 10-х — початку 20-х років від господарської ситуації за ці роки у великоруських губернях, а тому не дивно, що процес буржуазного

---

[1]) „Декабристы" — Сборник обрывков из источников. Склав Ю. Г. Оксман. М. 1926, стр. 121.

[2]) В. И. Семевский — „Политические и общественные идеи декабристов". СПБ, 1909, стор. 310 — 312 (первоначально в „Минувших годах", 1908, III, стр. 159 — 160).

перероджения військово-дворянських конспіративних осередків на Київщині, Поділлі й Волині, в Одесі і в Кишиневі, цілком випав з його схеми, а загальна характеристика ідеологічних і тактичних непорозумінь „северян" і „южан" зависла в повітрі, і ніяк не випливала із ним же самим визначених загальноекономічних посилок [1]).

І справді, наслідки економічної депресії на українському півдні, де гегемонія належала не поміщиким, а торговельно-промисловій буржуазії, що комерційно була звязана з Італією, Францією й Близьким Сходом, позначалися далеко повільніше і не в таких руйнацьких розмірах, як у Великоросії, де сільсько-господарську продукцію визначало крепацьке господарство, а споживав переважно англійський ринок.

Про зниження південного експорту за чотириліття 1818 — 1821 р. можна говорити, лише порівнюючи його цифри з цілком незвичайним (з-за спекулятивно нагнаних цін на хліб) балансом попереднього дволіття. В дійсності ж, коли ми врахуємо, як певну норму, середні цифри 1814 та 1815 років, перспективи чорноморської торговлі не могли ще викликати жодних побоювань. Наприклад, таблиця нашого вивозу через Одеський порт за кордон визначається такими цифрами карбованців:

1814 р.	7220000
1815 „	14664000
1818 „	20535000
1819 „	15225000
1820 „	16581000
1821 „	16088000

Цікаво, що за цей же період часу не потерпів значних труднощів не лише гуртовий грошовий підсумок експортових операцій, але дуже мало змінилося й відношення складових його частин.

Попит південно-европейських ринків на українське збіжжя залишався дуже значний і після ліквідації хлібної гарячки 1816 і 1817 років. Знаження грошового еквіваленту за сільсько-господарську продукцію, зменшуючи її прибутковість, майже не відбилося на самій кількості хлібних продуктів, що проходили за кордон (так, наприклад, пшениці вивезено було через одеський порт у 1818 році — 716478 четверток, 1819 — 837235, і 1820 — 711936 [3]), а тривалість експортового

[1]) Однаково незадовольняючими в цьому розумінні приходиться признати й стару сумарну характеристику обох фракцій історичного „декабризму" — в „Русской Истории" (т. IV, изд. т-ва „Мир", М. 1914, стор. 301 — 308, а особливо примітку на стр. 316 і відому спеціяльну трактовку цих питань в брошурі „Декабристы" М., 1927, стор. 70 — 73 і 89 — 91).

[2]) А. Скальковский — „Опыт о здоровых и промышленных силах Одессы", Одесса, 1839, стр. 59.

[3]) Вивіз пшениці підчас хлібної гарячки доходив у 1816 році до 1059103, а в 1817 році — до 1161190 четверток.

балансу забезпечувала чим-раз помітніша роля в вивозі таких продуктів чорноморського торгу, як сало, шкіра, шкіряні вироби [1]), продукти пасічництва [2]) й ліс. Зрештою, значно змінила стан південних промисловців і негоціянтів 16 серпня 1819 року в Одесі реалізація прав і привілеїв порто-франко, обіцяних містові ще маніфестом 1817 року [3]).

Обіг в імпортових операціях пересічно збільшується з цього часу рівно удвічі [4]), при чому вартість довезених товарів (переважно — бавовна, шовк, фарби, цукор, тютюн, коріння, речі розкошів) навіть за найтяжчих років для чорноморської торговлі не падають нижче за 6000000 карбованців.

Таким чином, чорноморський буржуа, не в приклад південно-українському й польському землевласникові, був цілком компенсований за ті збитки, що йому прийшлося зазнати в звязку із скороченням хлібного обігу й зниженням котировок українського збіжжя на західньо-европейських біржах.

Це зміцнення економічної сили південних негоціянтів і промисловців, не дивлячись на поширення загальноімперської господарської кон'юнктури після 1817 — 1818 років, мало своїм наслідком, по-перше, піднесення політичного активізму української буржуазії, а по-друге — політичне поширення сфери її ідеологічного впливу на дворянську й вільнодумну масу всієї південно-західньої й південної України.

Стара, націоналістично настроєна, поміщицька фронда, перед початком двадцятих років уже не була важним політичним чинником на Україні, а тому, спираючись у своїх флангах на приморську буржуазію й довколишню буржуазну демократію, конспіративні осередки

---

[1]) Ось цифри карбованців про вивіз сала, шкіри й шкіряних виробів:

	за сало	за шкуру
1817 р.	90318	25364
1818 „	185110	24185
1819 „	368782	74274
1820 „	137461	58124
1821 „	1591340	275836.

(„Архив князя Воронцова", т. 39. М. 1893, стр. 41).

[2]) Вивіз, наприклад, воску в карбованцях: 1818 р. — 33838; 1819 р. — 74060; 1820 р. — 151384 (Op. cit., стор. 41).

[3]) Про реалізацію в Одесі маніфесту 10 травня 1817 р. про „дарування й затвердження портові й містові прав і вільности торговлі, при належних порто-франко, див. дані А. Скальковського в нарисі „Первое тридцатилетие истории гор. Одессы", стор. 233 й дальші.

[4]) Пересічний обіг в імпортових операціях 1817 — 1818 років не перевищує 4-х з лишком мільйонів карбованців асигнатами. Ми не вносимо в цю суму золотих і срібних карбованців, привезених на виплату за пшеницю. Так, наприклад, в 1817 році привезено було до Одеси валюти на суму 15695144 к. асигнатами. Пор. А. Скальковский „Опыт о торговых и промышленных силах Одессы", Одесса, 1839, стр. 61.

майбутніх декабристів на півдні в жодному разі не схильні були відновляти відомих спроб Н. М. Новікова звязати працю „Союза Благоденствия" з місцевою дворянською опозицією [1]). Характерно, що чим видніше визначалася зміна соціяльної орієнтації Південного Товариства, тим активніше відкликалася на його пропаганду авдиторія Чорномор'я, і коли в лавах „Союза Благоденствия", наприклад, дуже ще мало було людей, кровно чи господарсько звязаних з Україною, то програма „Руської Правди" об'єднує навколо себе братів А. В. і І. В. Поджіо — дітей одеського секунд-майора (з італійських підлікарів [2]), С. Н. і Н. Я. Булгарі, сина відомого одеського гетериста [3]), В. Л. Давидова — одеського домовласника із збанкрутованих чигиринських поміщиків [4]), Н. І. Лорера, сина одного з перших одеських поселенців (пізніше радника Вознесенського губерського Правління [5]), і, зрештою, вихованців ліцею Рішельє — А. С. Корніловича, відомого декабриста-літератора [6]), та І. М. Муравйова-Апостола [7]), що загинув під повстання Чернігівського пішого полку. Вище ми зазначили звязки з одеською суспільністю С. Г. Волконського й П. І. Борисова, організатора „Товариства Об'єднаних Слов'ян". До лав останнього належали також: А. І. Шахірьов [8]) із одеських поселенців, І. І. Сухінов [9]) та А. С. Пестів [10]) — обидва родом із Олександрійського повіту Херсонської губерні.

VII

На початку 1820 року до Одеси вперше прибуває В. Ф. Раєвський, сотенний командир 32-го єгерського полку, тільки-но прийнятий

---

[1]) Головний друкований матеріял про українську поміщицьку фронду першої чверти XIX сторіччя, зареєстрований у праці І. Ф. Рибакова „1825-й рік на Україні" („Україна", 1925, кн. 6, стор. 8 — 16). На жаль, молодий дослідувач не врахував у своїй праці, що господарські звязки представників тих або инших політичних угруповань з Україною мали не менше значіння в історії краю, ніж кровно-національні.

[2]) „Алфавит декабристов", за редакцією й з примітками Б. Л. Модзалевського і А. А. Сіверса, Л. 1925, стор. 377.

[3]) Op. cit., стор. 288 — 289.

[4]) Документальні дані в збірці рукописів Б. Л. Модзалевського.

[5]) „Алфавит декабристов", стор. 345. Пор. Спогади С. В. Скалон про перебування Н. І. Лорера в 1819 році в Одесі („Ист. Вестн.", 1891, кн. VI, стор. 608).

[6]) А. О. Корнілович, перебуваючи вихованцем Одеського благородного інституту (переіменованого в 1818 р. в Рішельєвський ліцей) з 1808 до 1810 р., і пізніше заховав тісний звязок з північним Чорномор'ям. Пор. невидані „паркери" А. О. Корніловича, зібрані А. Г. Грум-Гржімайлом, і записки І. Н. Ліпранді („Русск. Арх.", 1866, стор. 1478 — 1479).

[7]) Спогади С. В. Скалон. „Ист. Вестн.", 1891, кн. VI, ст. 614.

[8]) „Алфавит декабристов", стор. 120.

[9]) „Декабристы". Збірник за ред. Б. Л. Модзалевського і Ю. Г. Оксмана М., 1925, стор. 55 — 65.

[10]) „Красный Архив", 1926, т. XV, стор. 189.

у Тульчині до „Союза Благоденствия" й відкомандирований відповідно до місця нової його служби в розпорядження басарабського осередку таємного товариства. Від Акермана, що в його околицях доводиться Раєвському жити й працювати, всього кілька годин їзди до Одеси, вона й стає для нього, як раніш для С. Г. Волконського, останньою й кращою школою політичного розвою. Точку опори, зміст і самий обсяг агітаційно-пропагандистської роботи Раєвському надовго визначає соціяльно-економічна коньюнктура Чорномор'я. Принаймні, його працю яскраво характеризують антидворянські тенденції, революційний активізм, орієнтація не на офіцерство, а на „насильно вдягненого в військовий мундир селянина" й ремесника, високий демократичний патос разом із тверезим обліком „початків політичної економії" і поступу „комерційних дій" — усе це цілком гармоніювало з місцевими господарськими обставинами і рішуче не відповідало ні уставним положенням Тугенбунда, ні обмеженому колу професійних потреб і особистих інтересів, ні, зрештою, соціяльній природі курського землевласника середньої руки, яким був В. Ф. Раєвський з походження й основної матеріяльної бази.

Фрагменти писань „першого декабриста" за 1820 — 1821 рік, що дійшли до нас, в порівнянні з його ж рукописами ранішого часу, дозволяють установити, як хутко на півдні патетику абстрактного філантропізму заміняли конкретні тези дійсної політичної програми. Ось, наприклад, виключний своєю виразністю початок невідомого ще в друкові трактату В. Ф. Раєвського про потребу негайної ліквідації крепацького ладу:

„Розум може старітися, як і тіло, — сказав Аристотель, — так само закони в державі.

„Росія, що дуже хутко досягнула ступеня своєї велетенської слави й керується старими законами, пошкодженими перемінами, потребує конечного й скорого перетворення.

„(Для комерційних дій народу при великій діяльності потрібні вільні права). Освіта, що ніби зненацька вдерлася в уми громадян, заставила багатьох звернути свою увагу на добробут батьківщини, бо могутність її на трухлявих підвалинах може так само хутко обернутися в ніщо, як і ступінь піднесення.

„Дворянство руське, що втопає в розкошах, розпусті, бездіяльності й самовладі, не вимагає змін і з жахом дивиться на неминучість згубити тиранічне панування над нещасними селянами.

„Громадяни, тут не легкі заходи потрібні, але рішучість і раптовий удар.

„В Греції аеропаг засудив на смерть дитину, що птиці виколола очі, — я можу над тисячу прикладів подати, де злочинства поміщиків перевищували всяку ймовірність. Від однієї думки про правила й сваволю наших потворних патриціїв мимоволі здригаєшся. Скільки кримінальних

злочинств без закінчення й рішення сховано в архівах що до злочинів дворян над селянами. Я вкхладу коротко головні причини, що спонукають до найскоршої вільности селян і переміни врядування" [1]).

Ми не будемо зупинятись на всіх цих яскравих ілюстраціях, що ними підпирав В. Ф. Раєвський свої тези про стан крепаків-селян у цьому, очевидно, призначеному для нелегального розповсюдження трактаті. Але сами способи його аргументації побудовані так, що їх капіталістична підкладка й розрахунок на певну буржуазну авдиторію не підлягають сумніву. Посилаємося, наприклад, на сентенції В. Ф. Раєвського в §§ 4-му й 6-му: „Фабрики й заклади наші, що приводяться до руху рабами, ніколи не принесуть такої користи, як вільні, бо там воля, а тут примус; там умова й плата, тут неминучість, там власний розрахунок користи й пильнування — тут лише страх перед карою..." хлібороб із примусу чи ж може досягти коли-небудь удосконалення в умілості хліборобства, тим паче, коли вся його власність належить панові?".

Остільки ж красномовні випади В. Ф. Раєвського проти класової юстиції в § 5: „Як би сильно закони не захищали й скільки б уряд не піклувався й не дбав про добробут селянства, але правосуддя, що його в своїх руках лише дворянство має, завжди буде вживане на власний захист і на утиск слабших за самим натуральним правом".

Через усе міркування трактату проходить один лейтмотив: „Дуже справедливо, сказав Гельвецій, що дворяни є класа народу, що привласнили собі право на ледарство. Але дворяни наші, що дозволяють собі все і забороняють иншим усе, — класа найтемніша й найрозпусніша серед народів Европи" [2]).

Якщо до рішучої дискредитації старої бази й орієнтації поміщицько-дворянського „Союза Благоденствия" в головних його шарах зводилися ідеологічні передумови першого трактату В. Ф. Раєвського, то обґрунтованню нової тактики таємного товариства, доказам неминучости перенесення центру ваги агітаційно-пропагандистської роботи з замкнених офіцерських осередків у військові низи присвячені були тези другої його записки — „О солдате" [3]). Не чекаючи її санкціонування Тульчинською управою, В. Ф. Раєвський у своїй практичній діяльності пропагандиста віддає найбільшу увагу не лише піднесенню

[1]) Архів Авдиторіятського Департаменту, 1827 р., справа № 42, т. 12 (15), Л. Л. 315 — 320. З уривка, що ми навели, деякі витяги зробив був В. І. Семевський в „Политических и общественных идеях декабристов". СПБ, 1909, стор. 109.

[2]) „Чорнетки різних паперів, відібрані від майора Раєвського, пронумеровані й припечатані в польовому авдиторіяті". Архів Авдиторіятського Департаменту, 1827 р., додаток до справи № 42, літера В, том II, Л., 246, обор.

[3]) Записку В. Ф. Раєвського „О солдате" ми вперше опублікували у виданні „Декабристы", „Сборник отрывков из источников", М., 1925, а коментована в „Красном Архиве", 1925, кн. 6, стор. 309 — 214.

загального рівня салдатської маси (через школи взаємного навчання), але й певному її політичному розвиткові. Революційний літопис 1820 — 1821 року, — повстання в Молдавії і в Мореї, еспанське пронунціяменто, громадянська війна в Італії, Семенівська історія й перманентні заворушення військових осельників,— дає багатий матеріял для наявних прикладів політграмоти, що провадив В. Ф. Раєвський серед салдатів.

Наскільки підноситься в цей час значіння Одеси, як центру політичної інформації, можна судити хоч би за такими випадковими матеріялами, доданими слідчим апаратом до „справи" Раєвського в 1822 році.

„Я не був в Одесі, не отримував нізвідкіль ніяких відомостей і сам припинив листування з усіма, бо на два листи не відповідав до Тульчина ні слова. Але знаю й відаю, що все гаразд, і, погоджуючись на твої докази, я тепер у моря чекаю погоди".

Ці рядки з листа В. Ф. Раєвського до К. А. Охотнікова від 23/XI — 1820 року безсумнівно вказують на те, що осередки „Союза Благоденствия" на Україні зважали на ті обставини, що утворилися в наслідок заворушень у військах гвардії в жовтневі й листопадові дні 1820 року [1]). Активізмові басарабських змовників, очевидно, дуже мало імпонувала вижидальна позиція верхів таємного товариства, і В. Ф. Раєвський, нічого не відповідаючи на директиви з Тульчина, міг лише глузувати над тим, що „все гаразд", що залишається лише „у моря чекати погоди". Одначе, подорожна, видана Раєвському через десять днів на проїзд до Одеси, і відмітка про від'їзд із неї 14/XII — 1820 року [2]) показує, що звязок із зовнішнім світом не міг на цей відповідальний момент перерватися на скільки-небудь довгий час. І дійсно, безпосереднім рефлексом отриманої в Одесі нової політичної інформації появляється на басарабському грунті той етап агітаційної роботи В. Ф. Раєвського, що дав матеріял для цілого (другого) розділу, виставленого проти нього з рештою акту обвинувачення — „О неприличной перед нижними чинами похвале лейб-гвардии Семеновского полка и о противозаконных им внушениях".

Далі, нам відомо, що В. Ф. Раєвський пробував в Одесі ще при кінці квітня 1821 року. Командировочну посвідку видано 25 квітня, під розпал революційних заворушень у Молдавії та в П'ємонті, коли чутки про відправку дивізії М. Ф. Орлова до Туреччини або Італії на допомогу австрійському військові чи для підтримки греків знову поставили на порядку денному питання про прискорення термінів озброєного

---

[1]) С. Н. Чернов — „Из истории солдатских настроений в начале 20-х годов" (Збірник „Бунт Декабристов" під редакцією Ю. Г. Оксмана та П. Е. Щегольова. Л., 1926, стор. 56 — 128).

[2]) Архів Авдиторіятського Департаменту. 1827 р., № 42, т. XI, Л., 9.

повстання (може бути, при посадці в Одесі на кораблі) і про перспективи його успіху на півдні [1]).

„Новин в Одесі жодних немає, бо вже з тиждень ні один корабель у порт не заходив,— писав В. Ф. Раєвський I/V — 1821 року до Кишиньова. — Неаполітанські події мене розлютили. Гадаю, що п'ємонтці менш будуть італійцями..." [2]).

Але й ці надії не збулися. П'ємонт покорився швидше, ніж можна було сподіватися, і від погодження озброєної боротьби проти самодержавства в Росії з революційними заколотами в Європі нашим змовникам довелося відмовитись.

Між тим координація зовнішньої політики імператора Олександра з абстрактними догмами „Священного Союзу", а не з реальними потребами економічного розвитку йому підкореної країни ніде так болюче

[1]) Ситуація, що визначалася в цей час у Басарабії, надзвичайно нагадувала стан, скористований Рієго і Квірогою для повстання в південній Еспанії в січні 1920 року. Справді, роля ватажків еспанського революційного офіцерства була аналогічна ролі М. Ф. Орлова, І. С. Пущина, В. Ф. Раєвського; настрій 16-ї пішої дивізії, розташованої на далекій Україні, що чекала виступу за кордон, відповідав заколотові в армії, сконцентрованій в околицях Кадикса для відправки в Південну Америку; руські змовники спиралися на опозиційну суспільність Одеси й північного Чорномор'я так само, як еспанські революціонери на радикальну буржуазію Кадикського порту й т. д.

Цю аналогію ясно відчували не лише сами учасники нам цікавих подій (наприклад, В. Ф. Раєвський у прописі для салдатських вправ подає імена Рієго і Квироги), а й їх спостерігачі — дружнього й ворожого табору. Пор., наприклад, ущіпливі натяки листа генерала І. В. Сабанєєва до М. Ф. Орлова (розглядові їх присвячена сторінка праці С. Н. Чернова —„К истории политических столкновений на Московском с'езде 1821 года", Саратов, 1925 р., стор. 18) або рядки опублікованого лише 1912 р. (Сочинения Пушкина, изд. Академии Наук, т. III, СПБ, 1912, стр. 38) Посланія засланого Пушкіна весною 1821 року до члена Кишинівського осередку „Союза Благоденствия" й відомого масона ген. П. С. Пущина:

„В дыму, крови, сквозь кучу стрел
Теперь твоя дорога,
Но ты предвидишь свой удел,
Грядущий нам Квирога.
И скоро, скоро смолкнет брань
Средь рабского народа,
Ты молоток возьмешь во длань
И воззовешь: свобода".

[2]) Ю. Г. Оксман —„Из писем и записок В. Ф. Раєвского" („Красный Архив", 1925, т. XIII, стор. 302). Справа В. Ф. Раєвського в Архіві Авдиторіятського департаменту, 1827 р., № 42, т. XII, Л., 205. Пор. лист. Н. М. Карамзіна до І. І. Дмітрієва від 3/III — 1821 р.: „Неаполітанці всюди тікають. Пишуть, що австрійці вже в Неаполі, отже, одна історія закінчилася, залишається П'ємонт" („Письма Карамзина к И. И. Дмитриеву", СПБ, 1866, стор. 305).

Широкий друкований і архівний матеріял про еволюцію настроїв в армії в звязку з подіями в Греції, Молдавії, Еспанії та Італії див. у дослідах В. І. Семевського: „Политические и общественные идеи декабристов". СПБ, 1909, ст. 247—256.

не суперечила інтересам усіх клас населення, як у північному Чорномор'ї. Тісний торговельно-промисловий контакт Чорномор'я з Італією, південною Францією, Балканами й Мореєю однаково визначав протиавстрійську й протитурецьку орієнтацію українського крамаря, промисловця, землевласника й хлібороба, твердо вимагав активної політики на Близькому Сході. Справа про Костянтинопіль та морські протоки, а так само й інтерес до справи визволення Греції поєднувалися на українському півдні не з утопічними проблемами „Третього Риму" і „Хреста на Святій Софії", а з життьовими потребами економіки краю.

Тимчасове закриття проходу через Дарданели в 1821 році й наложення амбарго на вантаж руського збіжжя в Костянтинополі було далеко небезпечнішим симптомом для майбутньої Чорноморської торговлі, ніж хитання хлібних цін попереднього чотириліття. І дійсно, коли кількість пшениці, що пройшла через одеський порт за кордон, за 1818, 1819 і 1820 років хиталася між 712.000 і 837.000 четверток, то наступного періоду, коли сталися певні ускладнення на Сході, ми маємо вже надзвичайно застережливі числа:

1821 р.	578.667	четверток
1822 р.	457.004	„
1823 р.	590.466	„
1824 р.	561.466	„

„Балканські справи призвели до занепаду руську торговлю, і треба хутко налагодити грецькі справи, щоб південна торговля розвивалася" — заявляв на слідстві в Петербурзі один з найекспансивніших товаришів Пестеля — одесит А. В. Поджіо, що в пробудженні в ньому революційного активізму не малу ролю відіграв тверезий облік тяжких наслідків „панування і впливу віденського каібнету над нашим" [1]). Суворо ганьбив російський уряд за „зраду" греків добре знайомий з ситуацією на півдні декабрист М. А. Фонвізін — автор нелегального трактату „Про підлеглість вищій владі і якій владі треба підлягати" [2]). В. Ф. Раєвський у палких рядках посланія „До друзів у Кишиньові" висловлював тверде переконання в тому, що події в Греції перервуть і в нас „народній сон" і оживлять „гідру приспаної волі" [3]), а Пестель, як свідчать його власні зізнання на слідстві та бесіди з Поджіо, надавав дуже великого значіння в схемі дій майбутнього „тимчасового уряду" „зовнішній війні, що повинна була зацікавити суспільну думку і через відновлення незалежної Греції довести,

[1]) М. В. Довнар-Запольский, „Мемуары декабристов". Київ, 1906, стор. 182.

[2]) „Голос Минувшего", 1916, № 10, стор. 133 — 154. Про перебування М. А. Фонвізіна в 1820 р. в Одесі див. „Общественные движения в России в первой пол XIX в.", т. I, СПБ, 1905, ст. 27.

[3]) „Русская Старина", 1890 р., № 5, стор. 368.

що Росія зреклася завойовницької системи,— її тепер має заступити протекційна“ [1]).

Зрештою, вихованець Рішельєвського ліцею А. О. Корнілов, реставруючи в Петропавлівській фортеці старі плани чорноморської буржуазії, чітко протиставив зміст „протекційних тенденцій“ її на Сході близорукій тактиці петербурзьких канцелярій олександрівських часів.

„Посідання східнього берега Чорного моря, поширення нашого азіятського кордону дають нам можливість діяльну участь узяти в Левантському торзі, що вже три сторіччя збагачує західніх европейців, тим більше, що головні речі його, як сукна, шовкова й лянна тканина, металеві вироби й вогнепальна зброя, можуть вироблятися в нас однакової якости і з меншими витратами, бо ми маємо доволі грубих матеріялів і дешевих робітників“.

Підкреслюючи важливість встановлення прямих сполучень між Чорноморськими гаванями й анатолійським берегом, А. О. Корнілович певний успіху російських товарів у Малій Азії. Правда, „по младенчеству наших мануфактур нельзя ожидать этого вдруг“, але, „судя по исполинским успехам нашей промышленности в небольшое число лет и по духу предприимчивости, начинающему оживлять наше купечество, можно почти утвердительно сказать, что благодетельные сии последствия, при постоянном поощрении правительства, не замедлят проявиться“ [2]).

VIII

Поступова верхівка великоруського помісного дворянства, що на неї спиралися столичні лідери таємного товариства, ніколи не була ідеологічно витриманою й тактично дисциплінованою силою. А тому з перших же ознак погіршення економічної коньюнктури на півночі і в центрі, з перших же проявів загострення засвоєного олександрівським урядом реакційного курсу й системи репресій праве крило „Союза Благоденствия“ не мало сили встояти не тільки перед революційним активізмом „южан“, але й панічним настроєм своєї старої авдиторії, що відмовляється ризикувати будь-яким порушенням традиційних форм поліційно-крепацького ладу.

Швидкий розклад конспіративних об'єднань обох столиць і старих російських губерських центрів тягне за собою й формальну ліквідацію „Союза Благоденствия“ на московському грудневому з'їзді

---

[1]) „Былое“, 1906 р., № 4, стор. 256 — 257. Характерно, що такий впливовий і добре освідомлений орган европейського друку, як Journal des Débats, відгукуючись на повстання Чернігівського полку та розкриття роботи Південного таємного товариства, впевнено підкреслює, що рух охопив військові частини, „незадоволені пацифістською політикою Олександра I“ (номер від 5 лютого 1821 р.).

[2]) П. Е. Щоголев — „Декабристы“, П., 1920, стор. 58 — 59. Ця записка, видана дуже неохайно, відноситься до 1829 року.

1821 року. Зрозуміло, крах такої крихкої ідеологічно, тактично й організаційно зле склепаної організації, як „Союз Благоденствия", далеко не для всіх його діячів означав відмовлення від активної протиурядової роботи. Однак, тільки в двох напрямках після 1821 року могла визначитися революційна експансія дворянської меншости, що позбулася масової підтримки своєї класи. Один із них вів до шукань нової соціяльної бази для змови. На цей шлях, як уже раніше ми зазначали, вступили ліві лідери скасованого Союзу в особі Пестеля, Волконського, Раєвського й инших, що відверто пропонували буржуазно-демократичну платформу південної опозиційної суспільности. Другий шлях була ставка на двірцевий переворот, на прокламування згори програми поступово-ліберальних реформ — цей шлях обрали північні ідеологи Союзу, що їх політичні гасла й методи роботи хоч і не знаходили більше опори в самій товщі помісного дворянства, але, в усякому разі, гостро не суперечили його класовим потенціям та інтересам, а головне — мали відхилити небезпеку революції знизу, запобігти громадянської війни.

В теоретичному плані перспективи громадянської війни не зупиняли південців. Програма „Руської Правди" ледве чи могла розраховувати на відсутність організованої протидії пануючої класи, а Пестель навіть слідчу комісію в Петербурзі старався запевнити в тому, що „головне прагнення теперішнього віку полягає в боротьбі між масами народніми й аристократіями всілякими, на багатстві та на правах спадщини заснованими" [1]).

Однак, практичний облік цих істин при плануванні схем збройного повстання не міг не бентежити проводирів південного товариства,— і лише В. Ф. Раєвський у своїй діяльності політичного пропагандиста-масовика неподільно звязав революційну підготовку військових частин з орієнтацією на підтримку їхнього виступу поневоленою селянською масою, в першу чергу десятками тисяч військових осельників. У своїх планах В. Ф. Раєвський безумовно виходив із цілком конкретних даних про стан військових селищ Вознесенської та Єлисаветградської округ, що межували з Чорноморським степом і з українським аграрним районом. Найавторитетніші свідчення мемуарів обер-квартирмайстра військових селищ Е. Ф. фон-Браде, що об'їздив саме ці місця, на які покладав свої надії В. Ф. Раєвський, дозволяють нам судити, оскільки поважні були б ресурси живої сили повстанців з переходом їх із Басарабії на степову Україну.

„В цій величезній степовій місцевості, де 90 тисяч душ, приписаних до військових осельників, займалися хліборобством і скотарством... я знайшов цих колись таких заможних селян у тяжких злиднях і біді, і мені не трудно було знайти причину цього сумного стану.

[1]) „Восстание декабристов". том IV. Л. — М., 1927, стор. 91 („Дело П. И. Пестеля", № 394, Л. Л., 109 — 110).

Коли полки вступили в користування їм визначеними участками і взялися порядкувати, ними опанувало велике старання на користь казни, і вони не задовольнялися з того, що досталося їм природне багатство, з якого вони мали великі достатки своїм людям і коням на утримання, а намагалися нагребти найбільший запас хліба й сіна. Цієї мети вони без сумніву досягли, хоч і тут цілі череди пацюків знищили добру половину, але тимчасом полки відбирали в селянина найкращі землі, робили великі засіви, ні трохи не зважаючи трудові сили, і давали селянинові лише мізерний лишок часу на його власне господарство. Та ще оранка за довгого літа може тягнутися довго, і з угноєнням ніякої роботи не ведеться, тому ця система була б ще не така шкідлива для матеріяльного добробуту селян, а от у жнива, коли в спеку палючого сонця все разом поспіває, хліб в один день починає поспівати, а трава обертається на солому, казенні величезні засіви вимагали такої інтенсивної праці, що селянські жнива відкладалися до закінчення цих робіт, і селяни часто привозили до себе на тік саму солому. Цей безпорадний стан такого численного населення вимагав швидких заходів“ [1]).

Уряд, однак, з реалізацією цих „заходів“ не квапився, і В. Ф. Раєвський цілком правильно розцінював масу військових осельників, як одну з найважливіших рухових сил майбутньої революції. Так, п'ятий розділ інкримінованого Раєвському в 1822 році матеріялу базувався, між иншим, на таких даних.

„О приглашении Раевским нижних чинов за Днестр к Вознесенску“. „При начальном изыскании под присягою показали портупей-юнкера: Михаловский,— что подсудимый Раевский говорил роте: „пойдете ли, ребята, со мною за Днестр в Вознесенск, а там тотчас взбунтуются и пойдет как огонь, а то видите, как вас трактуют“; Сущов,— что неоднократно случалось слышать, как Раевский состоявшим в команде его роты рядовым, рассказывая возмущение, бывшее в Вознесенске, говорил: „один шаг за Днестр,— и все, как порох, вспыхнет и восстанет“.

„9-ой егерьской роты фельдфебель Иванов — слышал от унтер-офицера Ивана Алексеева, что Раевский говорил роте: „пойдете ли, ребята, за Днестр, а там пристанут к нам еще больше“. Унтер-офицеры: Иван Алексеев, что он означенных слов фельдфебелю не говорил. Василий Карелин, что Раевский говорил на ротном дворе в селении Каркмазах песенникам при посторонних офицерах: „Пойдем, ребята, за Днестр, к нам многие пристанут, которых там дерут“.

„Каптернармус Куковякин: слышал он от песенников, что им Раевский говорил: „пойдемте, ребята, за Днестр, мы там много навербуем себе товарищей“. Рядовые Абрам Аржевитин, Филипп

[1]) „Русский Архив“, 1875 р., I, 258 — 259. Пор. „Историч. Вестник“, 1896, кн. I, стр. 71 — 76.

Алексеев, бывшие в числе песенников — Петр Отрок, Иван Колотухин, Аврам Мелещенко, Семен Ядришников, Гаврило Осипов, Семен Лыжин, Матвей Таранов, Гаврило Комаров, Павел Антоненко, Иван Мягкой, Аким Васильев и цырульник Самсон Лемешов,— что Раевский говорил им: „пойдемте, ребята, за Днестр, а там пристанут к нам многие". Поручик Михаловский,— слышал он, как Раевский перед несколькими нижними чинами говорил сии слова: „ребята, что если бы я вам предложил итти за Днестр, пошли бы вы или нет!" На каковой вопрос, когда солдаты отвечали: „зачем и что бы мы там делали?", то Раевский сказал: „к нам бы на той стороне присоединились больше и в то время мы бы избавились от мучения, все бы пред нами трепетало". Солдаты же отозвались: „мы своему государю пред богом присягали служить верою и правдою, а потому сделать сего не могли бы". На что Раевский сказал: „государь и сам присягал с народом хорошо обращаться, видите, как он нас мучит,— то он изменил присягу свою, следственно и мы бы могли изменить" [1]).

Революційна робота В. Ф. Раєвського перервана була арештом його 6-го лютого 1822 р. в Кишиньові. Цей політичний діяч міцно звязав свою програму з господарською ситуацією, що визначилася до другого десятиліття XIX сторіччя на південному узмежжі імперії, він ясно зрозумів можливість мобілізації тут для боротьби з дворянською монархією та поліційно-крепацьким ладом усіх сил капіталістичної суспільности, всіх елементів буржуазно-демократичної опозиції, він не зупинився перед проблемою поширити її серед маси військових осельників — мілітаризованих селян — власників Побужжя та Подністров'я, найталановитіший організатор — він не творив собі жодних ілюзій у тому, що без прикриття поважною збройною силою, без твердих точок опори не стільки серед офіцерства, скільки серед армійських низів, пропагований ним могутній революційний блок не зможе стати реальним чинником боротьби з Олександрівським самодержавством,— В. Ф. Раєвський ближче, ніж будь-хто инший із його товаришів у „Союзе Благоденствия" і Південному товаристві підійшов до розрішення найважливіших тактичних завдань декабристських осередків на українському півдні. Тим болючіше повинен був відчуватися його несподіваний провал, тим більше катастрофічно повинні були відбитися наслідки його арешту на найвідповідальніших ділянках революційного фронту.

З арени політичної боротьби в 1822 році зник не один В. Ф. Раєвський. Найпершим наслідком репресій, що слідом за провалом „першого декабриста" впали на басарабське гніздо змовників, було усунення з армії М. Ф. Орлова, И. С. Пущіна, К. А. Охотнікова, А. Г. Непеніна, низка трусів і арештів в Одесі (справа відставного

[1]) Всеподданнейший доклад Аудиториятского департамента от 31/XII — 1824 г. (Архів Авдиторіятського департаменту, 1827, справи № 42, том 3).

корнета Г. Ф. Раєвського і професора Рішельєвського ліцею Н. С. Черемісінова [1]). Мало того, в руках місцевих штабів і військово-поліційної влади опинилися матеріяли, що ледве не привели до розкриття всього керовничого ядра південних фракцій таємного товариства. Правда, завдяки збігові цілої низки щасливих випадків, цей останній удар завчасно вдалося відвести [2]), але бойова база південної змови існувати перестала. Агітаційно-пропагандистську роботу довелося сквапно звузити, а від перенесення її серед салдатські маси надовго, коли не назавше, відмовилися.

Плани озброєного повстання будуються знову, за допомогою нових людей (С. І. Муравйов-Апостол і М. П. Бестужев-Рюмін), виходячи з нових тактичних угруповань, навколо нових оперативних центрів (Бобруйськ, Лещин, Біла-Церква). Проте, нові організатори відмовилися від скільки-небудь певної соціяльної орієнтації змови, вони боялися збудити стихійні сили громадянської війни, і це засуджує всі ці заходи на невдачу. Гасла В. Ф. Раєвського не забуває, мабуть, лише Пестель. Перед самим своїм арештом, у перших числах грудня 1825 року, він раптом вносить характерний додатковий пункт до розробленої ним та С. І. Муравйовим-Апостолом в-осени схеми дій таємного товариства після гасла до повстання. Цей пункт вимагає негайно вжити всіх сил для визволення з фортеці майора В. Ф. Раєвського [3]).

Старого пропагандиста-масовика Пестель ледве чи не протиставив провідникам Васильківської управи.

[1]) Справа рідного брата „першого декабриста“, вихованця Московського університетського благородного пансіону, відставного корнета Г. Ф. Раєвського, арештованого 22 березня 1822 р. в Одесі і обвинуваченого в перебуванні за фальшивими документами, з наміром пробратися до фортеці до В. Ф. Раєвського (для організації його втечі?), у зберіганні „вільнодумних“ творів останнього й т. ин., закінчилася щасливо для приятеля братів Раєвських професора Н. С. Черемісінова але дуже трагічно для головного обвинуваченого. За іменним височайшим наказом від 19 квітня того ж року Г. Ф. Раєвського було засаджено до Шлісельбургу, відкіля 14 серпня 1826 р., вже як душевно-хорого, переведено до фортеці Замостя, і, зрештою, як збожеволілого, випущено „під догляд родичів“ при кінці 1827 р. Див. справу Авдиторіятського департаменту, 1827 р., № 42, том 2, л. л. 9 — 10 і „Сборник статей в честь Д. Ф. Кобеко“, СПБ, 1913 р., стор. 241.

[2]) Великий невиданий матеріял, зібраний і приготовлений до друку нами про цей виключний своїми наслідками момент у житті Південного таємного товариства, цілком підтверджує мемуарні версії І. Д. Якушкіна та В. Ф. Раєвського про обставини знищення в Тульчині деяких доданих до „справи В. Ф. Раєвського“ компромітних документів.

[3]) Це рішення визначилося, як відповідь на привезеного Н. А. Крюковим з Василькова листа С. І. Муравйова-Апостола про конечну потребу прискорити збройний виступ, щоб запобігти провалу таємної організації в тім разі, коли вона відмовиться скористати для своєї мети обставини міжцарствія. Пестель згодився з указівками Васильківської управи, але перш за все „вважав за потрібне звільнити з-під арешту майора Раєвського, що знаходився тоді в Тирасполі“. Пор. зізнання Крюкова й Пестеля, опубліковані в „Былом“, 1906 р., кн. 4, стор. 274.

Справді, коли ми пригадаємо, що Директорія Південного товариства повинна була в момент руху 3-го корпуса на Москву і повстання в Петербурзі зосередити свою чинність у 2-й армії та херсонських оселях [1]), то поява серед революційних військ В. Ф. Раєвського могла стати конче потрібною лише для злуки регулярних армійських частин із бурхливою масою військових осельників та зубожілих сільських господарів району північного Чорномор'я. Зрозуміло, що тактика В. Ф. Раєвського забезпечувала б перемогу принципів „Руської Правди" далеко серйозніше, ніж невдало реалізовані в грудні 1825 року методи еспанського пронунціяменто, та після арешту Пестеля про повернення до планів тираспольського в'язня в осередках Південного товариства, коли вони вже конали, не могло бути й мови.

IX

Зовнішня та внутрішня політика петербурзького самодержавства, як ми це намагалися раніше показати, до початку двадцятих років XIX стор. на українському півдні була в гострій суперечності з інтересами не лише міської капіталістичної суспільности, але й втягненої в сферу її впливу поміщицької й хліборобської маси.

Збити в єдиний політичний блок чи бодай звязати лише тактично ці в дійсності різні й на довгий час, ясна річ, несумісні елементи місцевої опозиції (від торговельно-промислової буржуазії до військових осельників і від землевласників-аграріїв до вільнодумної інтелігенції) і, твердо оперши цей блок на зреволюціонізовані частини південної армії, здійснити в найкоротший час свої плани озброєного повстання,— ось чим повинні були визначатися завдання декабристських осередків у районі північного Чорномор'я не лише за господарського піднесення після наполеонівських воєн, але й у час гострої економічної кризи 1821 — 1823 року.

Басарабська фракція „Союза Благоденствия", з М. Ф. Орловим і В. Ф. Раєвським на чолі, найдужче наблизилася до практичного

[1]) Зізнання Пестеля від 6 квітня 1826 р. п. 30 („Восстание декабристов", т. IV, М.-Л., 1927, стор. 169; первонач. в „Былом", 1906 г., кн. 4, стор. 263). Звязок „южан" з військовими оселями після „провалу" В. Ф. Раєвського тримався ледве чи не через одного лише підпоручника В. Н. Лихарьова,— ад'ютанта начальника Єлізаветградських військових осель графа І. О. Вітте. Ми гадаємо, що спокуса поширити й поглибити ці звязки була одною з найголовніших причин необережности, що допустилися змовники, прийнявши до таємного товариства секретного агента уряду херсонського поміщика А. К. Бошняка і унтер-офіцера 3-го українського уланського полку (що входив до складу єлізаветградської військової оселі) І. В. Шервуда. Пор. „Истор. Вестн.", 1896 р., I, 73, „Красный Архив", т. 9, 1925, стор. 209 і слід., а особливо дані про подану до Південного товариства 30/X — 1825 р. Шервудом (через Ф. Ф. Вадковського) записку: „Состояние военного поселения в Херсонской и Екатеринославской губерниях" (Н. К. Шильдер: „Император Николай I", т. I, стор. 623 — 626).

розрішення тактичних і організаційних проблем, що ми охарактеризували, але в самому розпалі праці військово-поліційна агентура її вислідила й розгромила. А тому не було скористовано в інтересах наших таємних організацій і такий виключно сприятливий момент для реалізації їхніх схем державного перевороту, як початок двадцятих років, коли ускладненням на Сході, закриттям Дарданел, кризою одеського порто-франко й помилками російської дипломатії в „грецьких справах" економічна депресія доведена була до останнього ступеня гостроти, об'єднавши (але вже ледве чи не востаннє) на ґрунті загального лиха всі класи місцевого населення. Цей період в одній записці, що вийшла, зрештою, з херсонських поміщицько-дворянських кіл, охарактеризовано було так: „Пшениця, просо, ячмінь, жито, овес, горох, турецький біб,— ось головніші вироби тутешнього краю. Доки вимоги на пшеницю були значні, доти він благоденствував, але з певного часу піднесення хліборобства в Европі, збільшення випуску хліба з Европи, непорозуміння з Портою й особливо грецька війна, що повернула комерційні капітали на інші речі або знищила їх,— зруйнували добробут хлібних південних російських губерній"[1]). У цей же час складається політико-економічний трактат, перейнятий за офіціяльною термінологією „духом вільнодумства", під назвою „Деревня и новая история Новороссийского края" — його знайшли при арешті в Тульчині капітана Одеського пішого полку А. А. Шишкова[2]), а майбутній політичний зрадник і провокатор І. В. Шервуд констатує в своїх мемуарах, як ще в 1823 р. йому довелося звернути увагу при приїзді до Одеси на надзвичайне піднесення протиурядових настроїв у різних колах місцевої суспільности. Так, зимою йому „довелося бути в домі митного начальника в Одесі Плахова, де звичайно завжди бували вечірки, і де я завжди зупинявся, коли приїздив до Одеси; на одному вечорі зійшлося декілька офіцерів з 2-ї армії й багато чужоземців; не пам'ятаю, хто ці офіцери й яких полків, але ці пани так вільно говорили про царя, про переміни, що чекають Росію, про якийсь майбутній рай, що я майже жодного сумніву не мав, що щось такого є, але що саме,— важко було зрозуміти"[3]).

Характерно, що чим більше віддалялися від природної бази змови провідники Південного таємного товариства, чим сильніше давали про себе знати серед них ліквідаторські настрої,— в розумінні відмови і від масової агітаційно-пропагандистської роботи, і від безпосереднього

[1]) Ця записка, що розглядалася 1827 р. в комітеті 6 грудня 1826 р. надрукована уривками в книжці А. Н. Шебуніна „Россия на Ближнем Востоке", Л., 1926, стр. 37.

[2]) Відомості про цей трактат, на жаль, дуже уривчаті і випадкові, подає В. Ганцова-Бернікова в журналі „Красный Архив", т. XVI, М., 1926, стр. 195. А. А. Шишков, як свідчить „сповідь" Шервуда, перебував в 1825 р. в Одесі, де ледве чи став жертвою провокації („Ист. Вест.", 1896, I, 81).

[3]) „Исторический Вестник", 1896, кн. 1, стр. 70.

єднання офіцерських конспіративних осередків з місцевою опозиційною цивільною авдиторією,— тим агресивніше натискала на український південь центральна державна влада. Той широко-ліберальний адміністративний курс, що його виразниками в інтернаціональній Одесі були з самого початку XIX сторіччя Рішельє і Ланжерон, з їхньою певною орієнтацією на капіталістичну суспільність Чорномор'я, в середині 1823 року вже майже відкрито признається невідповідним для форм уряду. Повноважень секретно-політичного характеру, що їх імператор Олександер особисто ще в 1819 році дав начальникові південних військових осель графові Вітте „на догляд за губернями Київською, Подільською, Волинською, Херсонською, Катеринославською, Таврією, а особливо над містами Київом та Одесою“ [1]), було не досить, і 7 травня 1823 року на новоросійського генерал-губернатора покликається граф М. С. Воронцов, що обставини його призначення й поведінка означали наступ нової адміністративної доби на півдні, — підведення степової України під загальноімперський ранжир, рішучу ліквідацію політико-економічного духу „місцевого лібералізму“ і деяких несмілих, коли не початків, то тенденцій демократично-автономістичного ладу.

„Захотели, наконец, чтобы Новая Россия обрусела — писав такий досвідчений в південних справах бюрократ, як Ф. Ф. Вигель — и в 1823 г. прислали управлять ею русского барина и русского воина“ [2]).

Треба признати, що момент адміністративного coup d'état петербурзькі владарі вибрали виключно сприятливий.

В умовах господарчої депресії, що збільшувалася, і відходу з Чорноморської арени політичної боротьби провідників Південного таємного товариства все гостріше почали визначатися ознаки розкладу ще недавно єдиного опозиційного фронту. Чим більше „нищилися“ або „оберталися на щось инше“ приватні „комерційні капітали“, що давали кредит аграрним підприємствам на півдні, тим менший робився вплив приморського банкіра й негоціянта на українського дворянина-землевласника, тим сильніше відчував він потребу в державному кредиті, тим частіше приходилось йому апелювати до особливих його прав і привілеїв (заклад крепацьких душ, спекуляція ними, як робочою силою „на вивіз“, інтенсифікація панщини, як відповідь на низькі хлібні ціни й відсутність засобів на машинізацію господарства, і т. ин., і т. ин.). З деяким запізненням у районі північного Чорномор'я відбувався той же процес, що раз уже скористувалося з нього самодержавство для зміцнення своїх позицій у великоруських губернях. І дійсно, до прибуття графа М. С. Воронцова в Одесу спроможність місцевої капіталістичної суспільности противитися так занепала, що „русский барин“, бундючний консерватор-аристократ, міг здійснювати

[1]) Н. К. Шильдер — „Император Николай I“, том I, стр. 495.
[2]) Ф. Ф. Вигель — „Записка о Керчи“, М., 1893, стр. 45.

свою місію, цілком не рахуючись ні з побутовими обставинами, ні з ідеологічними традиціями, що визначилися в результаті багатолітньої гегемонії інтернаціональної торговельно-промислової буржуазії на українському півдні. Господарсько й політично дезорганізоване, саме вчасно і вміло забране в колючі адміністративно-поліційні рукавиці, північне Чорномор'я дуже скоро втратило ті специфічні риси революційного плацдарму, що виявилися між 1816 і 1823 роками. Правда, і після цього часу тільки підупадає, але не зовсім припиняється приплив, що ми вище зазначили, до таємних „декабристських“ організацій аборигенів „полудневих“ губерень, діячів, що кровно або господарсько звязані з Чорномор'ям [1]). Хоч, як і за часів розквіту діяльности М. Ф. Орлова, В. Ф. Раєвського, С. Г. Волконського, Одеса й далі залишається найзручнішим пунктом для приватних побачень і обміну думок північних і південних змовників, але про поважне значіння їх стосунків з обезкровленою буржуазною авдиторією [2]), про який-небудь вплив її тепер уже нічого й говорити. Дуже симптоматично, що й увага влади зосереджується з 1823 р. не на проявах „місцевого лібералізму“, що завмирає, а на настроях прийшлого елементу, що дає багату поживу агентурі і генерал-губернатора, і штабу 2-ї армії, і начальника південних військових осель.

„Треба, як я, три роки в душному азіятському засланні пробути, щоб відчути ціну і невільного европейського повітря“ [3]), — писав 1-го грудня 1823 року під вражінням переїзду до Одеси Пушкін, а князь П. А. Вяземський уже найближчої весни повинен був настирливо рекомендувати поетові заходи особливої обережности: „Вірні люди говорили мені, що вже на Одесу дивляться, як на champ d'asyle, а на цьому полі, мабуть, жодна ягідка більшої від тебе не звертає уваги... Ти досить заграв жартів з урядом, досить подрочив його — ну й годі. А вся опозиція наша нічим иншим відзначити себе не може que par des espiegleries. Ми не можемо виступати дорослими проти нього, ми можемо лише бавитись по-дитячому. А завжди молитися набридне“ [4]).

---

[1]) Помимо осіб, що вказані в шостій главі, можна зазначити вступ 1825 року до Петербурзького осередку Південного товариства А. С. Гангеблова — вихованця одеського пансіону Волсея, а до Північного товариства — лейтенанта В. П. Романова, землевласника Олександрійського повіту („Декабристы“, збірник за редакцією Б. Л. Модзалевського і Ю. Г. Оксмана, М., 1925, стор. 57 і „Алфавит декабристов“, Л., 1925, стор. 389).

[2]) Дані про гільдії одеського купецтва визначаються для 1823 року такими цифрами: першої гільдії — 57, другої — 11, третьої — 281. Разом 281 особа. В самий затишний для Чорноморського порту період, 1813 році, цифри що до гільдії були майже ті самі: 53, 13, 190 — разом 256 (А. Скальковський — „Опыт о торговых и промышленных силах Одессы“, Одеса, 1839 р., стор. 55).

[3]) Листування Пушкіна, вид. Академії Наук, т. I, стор. 89.

[4]) „Материалы для библиографии Пушкина“, Ляйпциг, 1875 р., стор. 35 — 37.

Важко не признати, що в політико-економічних обставинах, що виявилися перед 1824 роком, песимістичні настрої князя П. А. Вяземського про нашу радикальну фронду та про загальні перспективи боротьби з державною владою і з поміщицько-дворянською реакцією мали глибокий історичний зміст. Що ж до його оцінки стану Одеси, то вона блискуче оправдалася, з одного боку, вимогою графа М. С. Воронцова від 28 березня 1824 року про видалення Пушкіна з півдня, з огляду на можливість згубного впливу на поета „небезпечних ідей тутешнього суспільства“ [1]), а з другого — рескриптом Олександра I на ім'я новоросійського генерал-губернатора від 2-го травня того ж року: „Графе Михайле Семеновичу! Я маю відомості, що до Одеси напливають з різних місць і особливо з польських губерень особи та навіть військові без дозволу свого начальства, що або з наміром, або з легковажности точать лише безпідставні і противні балачки, що можуть мати на хисткі розуми шкідливий вплив. Будучи впевнений в ретельності й піклуванні вашім про добро загальне, я не сумніваюся, що ви звернете на це особливу увагу і вживете рішучих заходів, щоб подібні непорядки не могли мати місця в такому важливому торговельному місті, як Одеса, не дозволяючи проживати в ньому нікому без належних документів, а надто тим з військових, що не мають відпустки саме до Одеси або що приїжджають не в установлений для відпусток час, а тим паче, що відлучилися туди від своїх команд без дозволу начальства — цих за таке самовільство належить строго карати“ [2]).

У спогадах члена Кишинівської фракції „Союза Благоденствия“ І. П. Ліпранді, що перебував в 1824 — 1825 році в Одесі, зареєстровані імена таких активних членів таємної організації, що були в цей час у столиці північного Чорномор'я і групувалися, за його вказівками, коло князя С. Г. Волконського: „Приїхали обидва графи Булгарі, Поджіо й инші; з Петербургу, з гвардійського генерального штабу, штабс-капітан Корнілович — делегатом Північного товариства; від армії були — генерал-інтендант Юшневський, полковники Пестель, Абрамов, Бурцев і ин.“ [3]). З инших джерел відомі наїзди в цей час до Одеси

[1]) Пор. П. В. Анненков — „Пушкин в Александровскую эпоху“, СПБ. 1874 р., стор. 258 — 259.

[2]) А. В. Флоровский — „Из Одесской Старины“, Одесса, 1912, стр. 14. Пор. „Русск. Стар.“, 1904, II, стор. 358.

[3]) „Русский Архив“, 1866 р., стор. 1478 — 1479. Слід зазначити, що князь С. Г. Волконський потерпів невдачу в своїх аграрних підприємствах, з 14.I — 1824 р. повернувся на дійсну службу і, командуючи дивізією, що розквартирована була в Уманському повіті, разом з В. Л. Давидовим керував роботою Каменської управи Південного товариства. Документально може бути встановлено його перебування в Одесі літом і в-осени 1824 р. (листування Пушкіна, т. I, стор. 138 і „Остафьевский Архив“, т. V, ч. I і II), а також у серпні й вересні 1825 р. (невидані матеріяли архіву С. Г. Волконського в зібранні Б. Л. Модзалевського).

М. Ф. Орлова [1]), С. Е. Раїча [2]), членів Південного Товариства П. А. Муханова [3]), і Н. В. Басаргіна [4]), зрештою, члена польського патріотичного Товариства Густава Олізара [5]), що близько стояв до російських конспіраторів. З бувших членів „Союза Благоденствия“ в Одесі проживали в ці роки, крім І. П. Ліпранді, П. С. Пущін, С. В. Капніст і кн. Трубецький [6]). Звичайно, не всі з зазначених імен старих і нових змовників були відомі владі, як політично-небезпечні. Проте, багато хто з них уже стояли на особливому поліційному обліку, що значно полегшувало не лише організацію в Одесі нормальної роботи розшуку, але й обернення її з весни 1825 року на центр провокаційних намірів графа І. О. Вітте, А. К. Бошняка і зрадницьких заходів Шервуда. Справді, як свідчить записка А. К. Бошняка про хід його спостережень за діяльністю Південного таємного товариства, він, приставши до Каменського осередку майбутніх „декабристів“, у першій половині травня 1825 року поспішив відкрити графові І. О. Вітте „все“, що „вивідав“, і, щоб „грунтовно розглянути все те, що було відоме, та обміркувати способи дальших дій у таких важливих, як і надзвичайних обставинах“, подався разом із своїм начальником до Одеси [7]). Цікаво, що й граф І. О. Вітте провокаційно запропонував директорії таємного товариства свої послуги і, бажаючи з самого початку забезпечити її довір'я, визвався освідомити про всіх „що мають доручення від уряду бути шпиками“, при чому, як показав на слідстві Пестель, одним із перших названий був „якийсь відставний полковник Шебеко в Одесі“ [8]). Зрештою, літом того ж 1825 року саме з Одеси відправляє до Петербургу свій перший донос унтер-офіцер 3-го українського уланського полку І. В. Шервуд [9]), що про його звязки з місцевою суспільністю ми вже вище згадували.

---

[1]) М. В. Довнар-Запольский — „Мемуары декабристов“, Київ, 1906, ст. 11; М. М. С. Гершензон — „История молодой России“, М., 1908, стор. 38.

[2]) Листування Пушкіна, т. І, СПБ, 1906, стор. 76, Пор. „Алфавит декабристов“, стор. 161.

[3]) „Русская Старина“, 1888 р., т. 60, стор. 584.

[4]) Записки Н. В. Басаргина, п. 1917, стор. 24.

[5]) Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора. В секретній частині 1826 року, справа № 1, л. І. Пор. Pamiętneki Gustawa Olisara, Lwow, 1798. 1865, 1892 і „Русск. Вестн.“, 1893. IX, стор. 105 — 111.

[6]) В 1824 р. С. В. Капніст був урядовцем особливих доручень при новоросійському генерал-губернаторі, а князь П. П. Трубецкой (брат „Диктатора 14-го грудня“) — начальником Одеського Митного Округу („Алфавит декабристов“, Л., 1925 р., стор. 223; 405). Про П. С. Пущіна див. „Письма Пушкина“ п/ред. Б. Л. Модзалевського, т. II. Л., 1927, примітка до № 193.

[7]) „Красный Архив“, т. 9, М., 1925 р., стор. 209. Пор. Н. К. Шильдер „Император Николай I“, т. І, стор. 495.

[8]) „Восстание декабристов“, т. IV, М.-Л., 1927, стор. 84.

[9]) „Исторический Вестник“, 1896, кн. І, стор. 73 — 74.

X

Збільшення роботи розшуку на півдні далеко не випадково припадає на літні місяці 1825 року. В цей же час визначаються, як відомо, симптоми політичного пожвавлення діяльности Південного таємного товариства та товариства об'єднаних слов'ян, а до осени, в дні Лещинського лагерного збору військ пішого корпусу, це нове, і на перший погляд цілком раптове піднесення політичного активізму діячів декабристських організацій на Україні доходить свого апогею. Розуміється, ні фактичним перенесенням центру операційної роботи з Тульчина до Василькова, ні особистими здібностями й авторитетом С. І. Муравйова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна, ні, зрештою, тими обставинами, що через князя С. П. Трубецького налагоджується з березня 1825 року нормальний звязок з Петербургом, а тези „Руської Правди" приймають у вересні осередки „Об'єднаних Слов'ян", що до того часу діяли незалежно,— цього перелому в історії південного декабризму пояснити не можна. Одначе, коли ми звернемося до даних краєвої економіки, коли вчитаємось хоч би в оперативний баланс одеського торговельного порту, то мова цифр майже безпомилково дозволить установити, під впливом яких сил визначився той перехід від оборони до нападу, що характеризує тактику провідників таємного товариства на Україні в останній рік Олександрівського царювання.

Переведені на карбованці в асигнатах, дані підсумків про вивіз через Одеський порт за кордон щорічно визначаються в таких сумах: 1822 р. — 13.008.000; 1823 р.— 15.013.000; 1824 р.— 13.039.000. Після цього руїнницького занепаду експортових операцій, коли навіть цифри 1819 — 1820 р. р. здавалися вже цілком недосяжною межею, ми в 1825 році знов спостерігаємо бурхливий зріст попиту західньо-европейських ринків на українську сільсько-господарську продукцію, що її вартість вивозу в тих же грошових знаках і через той же Одеський порт підноситься на 40 — 50% і визначається сумою в 20.029.000 карбованців[1]).

Ця зміна господарської ситуації, надзвичайно сприятлива для цілком, здавалося, підірваних у своєму політичному значінні сил української капіталістичної суспільности, безумовно повинна була зміцнити саму базу таємного товариства на півдні і знову збудити надії на успіх у товщі місцевого міського й сільського населення тих гасел державного перевороту й буржуазно-демократичних реформ, що в ім'я їх уже давно велася революційна робота в армії.

Поширення сфери впливу конспіративних осередків при розташуванні в українських губернях військових загонів на цивільну авдиторію,

[1]) А. Скальковский — „Опыт о торгово-промышленных силах г. Одессы", 1838 р., стор. 61. Крива імпортних операцій Одеського порту за останнє чотириліття Олександрівського царювання змінюється далеко менше: в 1822 р.— 7.216.000; в 1823 р.— 8.554.000; в 1824 р.— 6.946.000; в 1825 р.— 8.424.000 крб.

утворення нових опорних пунктів таємного товариства в містах північного Чорномор'я і в районових центрах військових осельників, зрештою, рішуче пристосування до того вживаних метод агітації й пропаганди до інтересів салдатської маси,— ось проблеми, що стали перед провідниками Південного товариства в 1825 році так само гостро, як вони повинні були тут стояти в пору розквіту діяльности В. Ф. Раєвського і М. Ф. Орлова. Але той єдиний фронт опозиції капіталістичного півдня до патріярхально-крепацької півночи, що був певною реальністю ще в 1821 — 1823 р. р., зараз уже не існував, і великих надій на його відновлення ні в кого, звичайно, бути не могло.

Місцева буржуазія в своїх інтернаціональних верхах трохи занепокоєна несталістю політико-економічної коньюнктури, а в останніх своїх шарах до того ще й розпорошена національно, різним культурним рівнем і відсутністю твердого суспільного закону, встигла після господарської катастрофи початку 20-х років зовсім втратити всяку здібність на ролю гегемона в пристиглій громадянській війні [1]).

Молода напівпанська інтелігенція, що процес її оформлення в певну соціяльно-політичну силу ще недавно йшов на Україні особливо швидким темпом, після охарактеризованого вище економічного катаклізму була обезкровлена не в меншій мірі, ніж близькі їй кола середньої буржуазії та службового, без земельної ренти, дворянства. В протилежність до часів „Союза Благоденствия" таємному товариству приходилося розцінювати всю поміщицьку авдиторію України, як масу,

[1]) Питання про зміну політичної лінії агентури чужоземного капіталу на українському півдні заслуговує на саме детальне вивчення. Цілком не збираючись випереджувати результати майбутніх спеціяльних праць в цьому напрямку, ми повинні все-таки підкреслити, що відомі нам дані про грошовий обіг найбільших чорноморських торгових домів свідчать про твердість господарської диктатури західньо-европейських капіталістів на території південно-західніх і південних губерень на протязі всієї першої половини XIX сторіччя. Так, наприклад, матеріяли з 1836 року показують, що ситуація, яку ми охарактеризували в другій главі цього досліду на підставі цифр 1803 року, не потерпіла за 33 роки майже жодних змін. При загальній сумі одеського торговельного обігу в 50 мільйонів карбованців нижченазвані фірми мали обіг понад два мільйони кожна: 1. I. Ag. Cortazzi, 2. Louis Stieglits et C°, 3. Ralli, frères, 4. G. Porro, 5. Rodocanacchi, fils, 6. I. Walter et C°, 7. Pontio (Deasarte), 8. F. Laure. З 1838 на 1839 р. до цих восьми фірм прибавляється ще дев'ята — торговельний дім E. Mahs et C° (А. Скальковський, op. cit., 71). Характерно, що серед тих найбільших концернів зовсім не фігурують ні польські капіталісти, ні московські. Ось чому ми гадаємо, що деяких певних корективів не можна застосувати до району північного Чорномор'я тої схеми останньої з фаз боротьби польського й московського капіталу за українську колонію, що так блискуче розгорнув проф. М. І. Яворський в своїй статті „Основи декабризму на Україні" (Повстання декабристів на Україні", Харків, 1926, стор. 24 і слід.). Навпаки, як свого роду „tertius gaudens", західньо-европейський законодавець південного ринку вспів поширити свої позиції коштом обох супротивників і на протязі багатьох років несталою своєю орієнтацією утворював ґрунт то для розвитку місцевого лібералізму, то для успіху тактики централістичного зажиму.

не лише не союзну або хоч би нейтральну, а цілком ворожу. Крах сільсько-господарського підприємства, що об'єднувало на протязі багатьох років, на ґрунті взаємної користи, приморських банкірів, промисловців та експортерів з землевласниками довколишніх губерень, не лише вибивав ґрунт з-під ніг буржуазної диктатури на півдні, але й заставляв кожного з бувших союзників шукати порятунку власним коштом, цілком уже не турбуючись один за одного. Коли опіка західньо-европейської біржі, при умові безумовної підлеглости їй та відмови від політичного активізму, повинна була допомогти залікувати рани одної потерпілої сторони, державної влади, до першого дворянина імперії, до апарату поліційно-крепацького ладу, що раптом знов продемонстрував свою життєздатність. Зруйноване дворянство південно-українських губерень вважало за краще опертися на стару владу, що гарантувала йому і інтенсифікацію панщини, і пільгові умови державного кредиту, і навіть деяке поширення особливих його класових прав і привілеїв, ніж надіятися на суспільні соціяльно-економічні експерименти обох крил таємного товариства.

Таким чином, маючи проти себе поміщицько-дворянську більшість, розраховуючи не на діяльну підтримку, а лише на пасивне співчуття міської буржуазії та напівпанської інтелігенції, осередки таємного товариства на півдні могли підготовити міцну заслону своєму бойовому авангардові, лише опираючись на селянську масу, в першу чергу на десятки тисяч прекрасно дисциплінованих і політично грамотних військових осельників.

Але, не дивлячись на те, що питання про потребу орієнтації на селянство ні ідеологічно, ні тактично не було для членів Південного товариства в будь-якій мірі дискусійним, а збудження військових осельників залишалося найжиттєздатнішою частиною опрацьованого П. І. Пестелем та С. І. Муравйовим-Апостолом операційного плану повстання, жодних підготовчих заходів у цьому напрямку до самого кінця 1825 року зроблено не було. Ставка на народню революцію була навіть для крайньо-лівого крила декабристів формулою без конкретного соціяльного змісту. Кривавими примарами пугачовщини, пережитками атавістичного дворянського страху перед стихійними силами „беззмістовного і нещадного" селянського „бунту" реальна політика провідників Південного товариства була паралізована в далеко більшому ступені, ніж інерцією зовнішнього оточення, фракційними тертями або охоронним апаратом уряду.

XI

При уважному розгляді протиріч, що визначилися в самому осередкові змови, жодному разі не повинно здаватися раптовим і дивним, що одним із наслідків поліпшення економічної коньюнктури на півдні до літа 1825 року було не лише певне пожвавлення роботи

таємних декабристських організацій на Україні, але й помітне їх поправіння, що зумовило в свою чергу відмову від поширення засвоєних раніше розмірів агітації й пропаганди й реставрацію привабливих, але явно ілюзорних надій на відродження політичного активізму місцевої капіталістичної суспільности, на можливість сприятливої змові еволюції настроїв дворянсько-поміщицьких кіл. На цьому відході деякої частини діячів Південного товариства від ідеологічних постулатів і тактичних принципів Пестеля будував свої плани князь С. П. Трубецький, що успішно здійснював з березня 1825 року в Києві компромісну програму угоди лівого крила Північного таємного товариства з правим крилом „південців" (М. І. і С. І. Муравйов-Апостоли, М. І. Бестужев-Рюмін, В. К. Тізенгаузен, А. З. Муравйов, І. С. Повало-Швейковський, А. О. Корнілович і ин. [1]). В дусі С. П. Трубецького повинен був, безумовно, працювати й полковник А. Ф. фон-дер Бріггель, що прибув літом 1825 року на Україну з особливими дорученнями від Північного товариства [2]), а в зізнаннях арештованого після 14-го грудня під Одесою лейтенанта В. П. Романова ми знаходимо дуже цікаве зізнання, що при від'їзді його в червні з Петербургу на південь Рилєєв і йому „доручав" розголошувати всюди про конечну потребу завести конституцію" [3]). Розуміється, основи тої „конституції", що її пропонував пропагувати Рилєєв на півдні, не могли розходитися з офіційною програмою Північного таємного товариства, цеб-то з опрацьованою Микитою Муравйовим схемою майбутньої державної федерації й поступово-ліберальних реформ, що забезпечували в першу чергу і інтереси верхів капіталістичного суспільства.

Спроби „северян" встановити через голову Пестеля безпосередній контакт не лише з ревізіоністично-настроєними діячами Південного товариства, але й з українською буржуазною авдиторією, дуже характерні для цього моменту історії декабристів. Думка перенести агітаційно-пропагандистську роботу в передові шари купецтва не чужа була, як відомо, і А. А. Бестужеву [4]), і Г. С. Батенькові [5]), а особливо цікавила в 1825 р. К. Ф. Рилєєва [6]), що, завдяки своїй службі в Росій-

[1]) Пор. „Восстание декабристов", т. I, М., 1925, стор. 16 і сл. а також М. В. Довнар-Запольський.— „Тайное общество декабристов", М., 1906, стор. 252—253 і Н. Ф. Лавров — „Диктатор 14-го декабря" („Бунт декабристов", под ред. Ю. Г. Оксмана і Н. Е. Щеголова, Л., 1926, стор. 186—190).

[2]) „Восстание декабристов", т. I, М., 1925, стор. 157, 182 і сл.

[3]) „Алфавит декабристов", Л., 1925, стор. 185.

[4]) А. К. Бороздин — „Из писем и показаний декабристов", СПБ, 1906, стор. 36—39.

[5]) М. В. Довнар-Запольский — „Мемуары декабристов", К., 1906, стор. 162—165.

[6]) До загальновідомих даних про це в зізнаннях В. І. Штенгеля („Общественные движения в России", т. I, СПБ, 1905, ст. 305—306) треба додати невидані зізнання М. І. Муравйова-Апостола від початку квітня 1826 р. про те, що К. Ф. Рилєєв підчас останнього побачення з ними попереджував, що зараз він „будет стараться принять членов между нашими купцами".

сько-Африканській компанії, був тісно звязаний з верхівкою петербурзької буржуазії. Але спроби Рилєєва поширити сфери впливу Північного товариства на торговельно-промисловий московський район викликали рішуче заперечення В. І. Штейнгеля, що підкреслив надзвичайну неміч у містах „справжнього громадянства“ [1]), цеб-то досить зрілого в політичному відношенні „третього сословія“. Для Рилєєва, добре знайомого з цілком иншою соціяльно-економічною коньюнктурою на Україні, аргументація В. І. Штейнгеля могла мати лише певне локальне значіння: песимістичної розцінки господарчо- й політично-відсталої півночи цілком компенсувалися рожевими перспективами успіху на новому капіталістичному півдні, що розцвів у 1825 році. Тимчасом революційна робота, хоч конечна потреба її ширити на території України однаково тепер збуджувала діячів Північного й Південного таємних товариств, проте до самої осени 1825 року вона не виходила із стадії чисто орієнтаційних заходів. Охоронний апарат старої влади, що до його рук ще літом попали деякі нитки до розкриття діяльности південних змовників, схильний був дуже переоцінювати розмах і самі результати операції майбутніх декабристів на найбільш вразливих ділянках свого фронту. Отже, при початкових, ще неперевірених відомостях про змову вище начальство звертає свою увагу, по-перше, на міста Київ та Одесу, по-друге, на район військових осель. Саме тут побоюються концентрації політичної опозиції, саме тут сподіваються розкрити і вчасно розкидати революційні гнізда. І тому з повним довір'ям приймає цар 18 жовтня фантастичну інформацію графа І. О. Вітте про те, що „таємне товариство намагалося, але дарма, за допомогою генерал-майора Михайла Орлова і синів генерала Раєвського, заразити Чорномо́рський флот“ [2]), а 30 жовтня того ж року провокатор Шервуд, намагаючись збити всі плани Південного товариства, передав Ф. Ф. Вадковському записку „Про стан військової оселі в Херсонській і Катеринославській губерніях“, наповнену лицемірними теревенями про „причини незадоволення“ і свідомо фальшивими даними про „число війська, що може підняти зброю в разі потреби“ [3]).

Події, що відбулися за раптовою смертю Олександра І 19 листопада в Таганрозі, спочатку до деякої міри дезорганізували роботу розшуку центральної й місцевої адміністрації на півдні, але, навіть коли вона відновилася і доведена була до кінця, її підсумок далеко не відповідав початковим побоюванням вищої влади. Великий князь Микола Павлович мав деякі підозріння ними він ділився в листі до

[1]) „Общественные движения в России“, т. І, стор. 296.

[2]) Посилання на цей доклад заховалось у „всеподданнейшем донесении“ І. І. Дібіча від 4/XII 1825 р., опублікованім у книзі Н. К. Шильдера — „Император Николай I“, т. І, стор. 238.

[3]) Н. К. Шильдер.

І. І. Дібіча від 12 грудня, що „в Одесі повинно бути гніздо змови“ [1]), та через два дні події на Петровській площі в Петербурзі їх ніби анулювали. Тоді ж видані „по высочайшей воле“ новоросійському генерал-губернатору особливі повноваження „що до нагляду в Одесі й околицях за деякими особами, що попали під сумнів“ вимагали, як признав, зрештою, сам граф М. С. Воронцов, пильности не в Одесі, а поїздки „в Білу-Церкву для розшуку деяких людей, що сумнів у них обернувся вже в явне підозріння після подій 14 грудня“ [2]). Однак „відомості про чуму в ясах“ примусили графа взятися за негайну будову карантинної лінії по Дністру „для предохранения пределов наших от язвы“, а коли він, зрештою, зміг прибути на Київщину — „заходи, урядом ужиті, і викриття замірів під полковника Муравйова з частиною Чернігівського полку не залишили йому тут нічого зробити“ [3]).

XII

Арешти й труси, з розпорядження з Петербургу та з ініціятиви місцевої адміністрації, почалися на території північного Чорномор'я лише вночі з 27 на 28 грудня 1825 року. Перш за все в домі відомого гетериста Якова Булгарі було захоплено члена Південного товариства поручника Миколу Булгарі та його родичів — графів Андрія й Спіро Булгарі,— ці теж звернули на себе підозру уряду“ [4]).

---

[1]) Розуміється, в розпорядженні Миколи був більш багатий матеріял про настрої в Одеському районі, ніж дані Шервуда від 18/XI 1825 року про наступну поїздку до Одеси двох членів вислідженого ним таємного товариства — поручника кірасирського полку графа Миколу Булгарі і кавалергардського ротмістра графа З. Чернишева (Пор. Н. К. Шильдера, op. cit. стор. 240, 624 — 624).

[2]) Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора. Секретна частина. 1826 р., справа № 1, л. л. 5 — 6, зайнята чернівкою „всеподданнейшего рапорта“ графа М. С. Воронцова від 15 січня 1826 року.

[3]) Ця ж справа, л. 6. Перед поїздкою до Білої-Церкви М. С. Воронцов офіційно ділився в листі від 8 січня 1826 року до генерала А. А. Закревського своїми враженнями від одправки в Петербург „из окрестностей Тульчина порядочной партии мудрецов 2-й армии“, при чому зауважував: „Я воображаю удивление и злость твою, когда услышишь о предприятиях в Петербурге 14 декабря; надеюсь, что это не окончится без виселиц и что государь, который столько собою рисковал и столько уже прощал, хотя ради нас теперь будет себя беречь и м(ерзавцев) наказывать“ („Сборник Русского Исторического общества“, т. 73, стор. 506).

[4]) Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора. Секретна частина 1825 р., справа № 17. Як свідчать документи цієї справи, наказ про арешт графів Булгарі видав військовий міністр 19 грудня 1825 року на ім'я харківського цивільного губернатора, що переслав його „з нарочним“ до Одеси. Не дивлячись на те, що „Поручик Николай Булгари й дядя его Андрей оказались больными, а доктор, их пользующий, об'явил, что они не в состоянии еще отправиться в дорогу“, одеський градоначальник, генерал-майор Нейдгарт, „не смея отлагать исполнения предписанного“, негайно відправив всіх трьох „под строгим присмотром“ до Петербургу, „прямо к его императорскому величеству“ (л. л. 2 — 3).

Підполковника І. Н. Ліпранді, бувшого члена „Союза Благоденствия", і графа Густава Олізара, видного діяча польських опозиційних організацій [1]), до моменту отримання наказу про їх арешт в Одесі не було. 17 січня в с. Березівці (Олександрійського повіту, Херсонської губернії) було затримано, як свідчить рапорт Херсонського цивільного губернатора, член Північного товариства лейтенант В. П. Романов [2]), а 5 лютого, за пропозицією „Малороссийского военного губернатора" було арештовано в с. Котовці катеринославського предводителя дворянства Д. Л. Олексієва, що належав до запідозреної в українському сепаратизмі Полтавської масонської ложі [3]).

„Приїжджаю з Одеси, говорять, що там декілька осіб арештовано за вільнодумство" — повідомляв головнокомандувачеві 1-шої армії ще 16 січня таємний агент уряду в Києві В. С. Сотніков, даючи знати своєму шефові, що „теперішні контракти дуже нечисленні й майже непомітні і взагалі тут дуже тихо" [4]). Панікою, викликаною подіями у Василькові, можна пояснити не лише провал київських контрактів, але й непокій, що на кілька день опанував Одесу. В атмосфері, нагрітій діяльністю революційних сотень С. І. Муравйова-Апостола, якісь неперевірені відомості про непевність розташованого в Одесі 38-го єгерського полку, разом з одночасним від'їздом з міста якогось відставного поручника артилерії Єрмолаєва, що пробував тут з 9 січня 1826 року під секретним поліційним доглядом, нагнали одеському градоначальникові думок, що ввесь район порто-франко в небезпеці повстання, а Єрмолаєв „під приводом поїздки в Москву відправився секретно і, мабуть, з якимись лихими намірами до Тирасполю, Балти або військових осель" [5]). Цікаво, що граф М. С. Воронцов, повернувшись із Білої-Церкви до Одеси, поставився з виключною увагою до побоювань свого замісника, вжив і сам деяких заходів обережности, повідомивши про них Петербург, і з великим задоволенням відозвався на пропозицію командира Чорноморської флоти віце-адмірала А. С. Грейга „в разі потреби надіслати до Одеси 1000 осіб з екіпажу і декілька польових гармат" [6]). Вжити допомоги флоті, звичайно, не прийшлося, напруження в місті хутко втихомирилося, хвиля арештів спала,

[1]) Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора. Секретна частина. 1826 р., справа № 1, л. л. 4 — 6. Через кілька днів І. П. Ліпранді був арештований в Кишиньові, а Г. Олізар у Києві.

[2]) „Декабристы. Неизданные материалы и статьи". Під ред. Б. Л. Модзалевського і Ю. Г. Оксмана, М. 1925, стор. 57.

[3]) Архів канцелярії новоросійського генерал-губернатора. Секретна частина. 1826. р., справа № 6, л. л. 1 і 19 — 20.

[4]) Справа штабу 1 армії „О злоумышленных тайных обществах", 1825 р., ч. І, л. 257 об.

[5]) „Рух декабристів на Україні", ювілейне видання Укрцентрархіву. Харків, 1926, стор. 93 — 94.

[6]) Op. cit, 95.

і політична хроніка Новоросії нічим не відрізнялася б від хроніки инших частин імперії на початку 1826 року, коли б її не підживило слідство в трьох окремих „справах". Перша з них викликана була розшуком поручника І. І. Сухінова, одного з ініціяторів і провідників повстання Чернігівського полку, затриманого після втечі в Кишиньові й провезеного 17 лютого „в ручных і ножных кандалах" через Одесу [1]). Друга „справа" була в звязку з тим, що на початку травня під Херсоном затримали якогось Михайла Окулова, що агітував крепаків кількох маєтків, під прикриттям того часу модного імени великого князя Костянтина Павловича, що скоро „всіх селян від поміщиків відберуть, а поміщиків до Сибіру зашлють" [2]). Зрештою, третя, що затягнулася від 25 лютого до 6-го червня, присвячена була розшукові учасників таємного „Товариства Незалежних", що функціонувало в Одесі між 1819 і 1823 р.р. Якщо в двох перших справах переважали елементи деякої випадковости, що не давали матеріялу для вияснення специфічних властивостей „гнізд змови" на території північного Чорномор'я, то останнє зазначене слідство могло збагатити вищу краєву адміністрацію цілком конкретними даними про збудження політичного активізму якраз у тих шарах місцевого міського населення, що на них перш за все орієнтувалися схеми „Руської Правди" і гасла „Катехизиса" Об'єднаних Слов'ян. Але навіть ці дані до моменту ліквідації озброєного повстання декабристів не мали вже актуального значіння і цікаві були лише з історичного погляду. Ситуація, що була визначилася в період буйного розвитку чорноморського господарства та що в свій час діячі таємного товариства її не скористували, в нових умовах більше не могла повторитися. Фронда південної буржуазії, збита з попередніх своїх позицій, відцвітала, не встигши розцвісти. Побоювання центральної влади опиралося в 1825 році не стільки на настрої „третього сословія", як певної бази для змови, скільки на можливість перенесення революційних гасел декабризму в бурхливу масу військових осельників та крепацького селянства [3]). Надзвичайно яскраві ознаки тої тривоги, що в дні „междуцарствия" опанувала навіть вищий командний склад на Україні, залишилися у спогадах генерала А. І. Михайловського-Данилевського, начальника одної військової частини, розташованої в той час на межі Київщини й Херсонщини. „Непростительно было,— писав він,— что в Петербурге высшие начальства не приняли согласных мер к единовременной всех присяге, отчего бы прекратилось множество нелепых слухов, распространявшихся

[1]) Ю. Г. Оксман —„Поимка поручика И. И. Сухинова" (Декабристы, М., 1925, стр. 54 — 70).

[2]) Ю. Г. Оксман.— „Константиновская легенда в Херсонщине". (Сборн. „Посев", Одеса, 1920, стор. 135 — 142).

[3]) Ю. Г. Оксман — „Одесские вольнодумцы Пушкинской поры" („Былое" 1923 р., № 21, стор. 54 — 55).

в дальних губерниях. Если сии вести дошли до меня, жившего на берегах Днепра, то они должны были вскоре достигнуть до пределов Черного, Азовского и Каспийского морей, обитаемых казаками, раскольниками, бродягами, беглецами и полудикими, словом, людьми без веры, без нравственности, ожесточенными во многих отношениях против России. Кто мог ручаться, что слухи сии не произведут волнения между сими людьми, а особенно между находящимися посреди их поселенными войсками, коих ненависть к положению их ни для правительства, ни для частных людей не была тайною. В сих размышлениях я провел последний день [1825] года и думал: господи, не предаждь нас на поругание соседям нашим и сохрани державу российскую!" [1]).

Тимчасом, замість заклику до діяльної підтримки повстання, єдиного можливого свого союзника в розпочатій революційній боротьбі, декабристські гуртки на півдні, як і їхні товариші на півночі, зробили все, щоб не порушити спокою пануючої класи, щоб „чернь" безпосередньої участи в подіях не брала. Проєкт відозви до міського і сільського населення, що написав М. П. Бестужев-Рюмін при виступі повсталого Чернігівського пішого полку з Василькова, зводився до того, що „российское воинство грядет восстановить правление народное, основанное на святом законе. Никаких злодейств учинено не будет. Итак, да благочестивый народ наш пребудет в мире и спокойствии и умоляет всевышнего о скорейшем свершении святого дела нашего" [2]). Методами еспанського пронунціяменто забезпечити реформу всього соціяльно-політичного ладу імперії було, проте, ще більше безнадійним, ніж на протязі одного щасливого експортного сезону покрити втрати, викликані торговельно-промисловою кризою кількох років. Економічний перепочинок 1825 року, що його намагалися скористати революційні організації на Україні, однаково обдурив і ідеологів обох крил таємного товариства, і капіталістичну суспільність губерень, що тяжіли до чорноморських портів. Господарська коньюнктура двох наступних за грудневою катастрофою літ, надзвичайно нестала і, загалом, несприятлива для української хлібної промисловости й вивозної торговлі [3]), виявила до кінця марність надій на швидку відбудову економічної могутности й політичної агресивности буржуазії на півдні. Блискучий експортовий баланс останнього року Олександрівського царювання здавався вже всім чистою випадковістю, тим більше, що від викликаного ним громадського піднесення не лишилося й сліду.

[1]) „Русская Старина", 1900, XII, стор. 719.

[2]) Ю. Г. Оксман —„Декабристы". „Отрывки из источников". М., 1926, стор. 139.

[3]) Якщо в 1825 році вартість вивезених через Одеський порт товарів визначалася в 20.029.000 крб., то в 1826 р. вона знижується до 14.711.000 крб., а в 1827 р. дає 18.449.000 (А. Скальковський, Op. cit, стор. 61).

„Про дух і думки дворян, негоціянтів і різного фаху людей, що тут мешкають,— писав 8 червня 1827 року з Одеси до Петербургу один таємний агент начальника головного штабу,— нічого більше не можна сказати, крім того, що увага всіх скерована до набуття багатства; всяк у своїм ділі йде на афери і всіх способів вживає, щоб зробити вигідний акт, будь-яким чином. Це, можна сказати, щоденна праця майже кожного. Про політичні міркування й оповідання новин ні від кого не почуєш. Я зауважив, що навіть у клубах, казино й инших публічних місцях жодних політичних журналів немає, крім „С.-Петербургской газеты", „Сенатских Ведомостей" і комерційних газет, що їх читають з великою увагою" [1]).

Таким чином, від традиційних для десятих і початку двадцятих років сприйняти Одеси, як політичного центру буржуазно-демократичної опозиції, як найнебезпечнішого для дворянської монархії „гнізда змови", вже в 1827 р. повинна була відмовитися і центральна, і місцева влада. Стара охоронна формула, не викликаючи більше реальних асоціяцій, непомітно відійшла в минуле, затемнилась варіянтами мало правдивих переказів і за сто років встигла втратити навіть той великий історичний зміст, що в нею вложили її творці.

1923 — 1927

[1]) „Русская Старина", 1897, кн. IV, стор. 33. Характерно порівняти цей агентурний звіт з враженнями М. Маркевича, автора статті „Еще слова два об Одессе", де він, рекомендуючи в 1839 р. читачам „Одесского Альманаха" уникати „безумных вольнодумцев, непрошенных преобразователей, приверженцев заграничных партий, охотников пересуживать все по-своему", твердив, що, „прислушиваясь к толкам и суждениям, справедливый наблюдатель не может не убедиться, что нет города в России, в котором бы так мало занимались политикою, как в Одессе".

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

М. СКРИПНИК

Національне відродження в сучасних капіталістичних державах на прикладі Закарпатської України [1])

I

Питання національного руху в сталих капіталістичних країнах досі стояло таким робом, що невеличкі меншості народів, які знаходяться в капіталістичних державах, не мають ніяких перспектив для свого розвитку, що вони лише можуть обслуговувати свої окремі культурні потреби; иноді ставиться питання про потребу шкільного навчання на мові національних меншостей. Коли ми візьмемо такі національні меншості, як у Франції — бретонців чи провансальців, чи флямів у Бельгії, то взагалі відношення соціялістичної партії до них було таке, що ці нацменшості не мають ніякого майбутнього перед собою, і капіталістичне об'єднання країни, безумовно, загрожує їм асиміляцією. Капіталістичний розвиток доводить до того, що ті національні меншості капіталістичних країн повинні бути асимільовані. Зокрема яскраво стоїть це питання на прикладі національного руху флямів. Підчас окупації Бельгії німецьким військом 1914 — 1918 років флямдський національний рух підтримувала німецька влада спеціяльно, щоб розколоти єдиний фронт бельгійців проти німецького імперіялізму. Тоді ми могли зустрінути з боку німецької соціял-демократії випадки заяв, що флямський національний рух має своє майбутнє, що його треба підтримувати, що він має своє окреме значіння. Але тут треба зазначити, що коріння цих заяв німецьких соціял-демократів були виключно імперіялістичні. Ті соціял-демократи, що складали такі заяви, мали той погляд, що флямський національний рух веде до об'єднання флямів в єдину німецьку національність. Флямську мову розглядалося як галузку єдиної німецької мови, а флямський народ

[1]) Доповідь в 1926 — 27 акад. році на засіданні катедри нацпитання при Українському Інституті Марксизму — Ленінізму в м. Харкові.

розглядалося як частину єдиного німецького люду. Після поразки німців в імперіялістичній війні національне питання флямів не зустрічає ніякої підтримки з боку Німеччини.

Що до національних меншостей у Франції, то традиція Великої Французької Революції цілковито охоплювала всі партії на протязі XIX і на початку XX століть. Як я зазначив перед цим, представники соціялістичної думки визнали, що капіталістичний розвиток, цеб-то розвиток економічний, соціяльний і політичний, капіталістичних країн неминуче приведе до асиміляції бретонців і провансальців з французьким народом, якого галуззю є бретонці і провансальці. Тим самим до Жовтневої революції національне питання що до нацменшостей у сталих капіталістичних країнах Европи мали за таке, що не має ніякого майбутнього, що перед ним стоїть перспектива асиміляції з тою національністю, яка складає більшість в тій чи иншій капіталістичній державі.

Винятком був такий народ, як македонці і народи Балкан. Але треба зазначити, що соціялістична думка що до Балкан ще перед війною робила виняток із загальної теорії, бо балканські народи, а в першу чергу македонці, поставили соціялістичну думку перед фактом існування національного революційного руху, і, крім того, теоретики національного питання розглядали факти національного революційного руху Македонії, відзначаючи, що розвязання македонського питання стояло в звязку з існуванням залишків передкапіталістичних форм господарства та що Балкани живуть в окремих умовах соціяльного розвитку, і тому завданням соціяльної революції є усунути ті залишки передкапіталістичних форм.

Два факти виникли підчас і після війни, що ставлять потребу переглянути значіння національного революційного руху в сталих европейських країнах.

Першим фактом являється Ірляндія, де національно-революційний рух довів до заснування окремої вільної республіки Ірляндії.

Другим фактом є Закарпатська Україна. Приклад Закарпатської України зокрема характерний тим, що він складається вже за удосконалених сталих умов, і тут справа йде про народ, який жив сотні років відірваний від свого національного пня разом із своїми сусідами, пригнічений, не виявляючи майже жодних ознак свого національного існування.

Ми бачимо, що і по всіх країнах в центрі Европи зараз останніми роками починає жевріти й горіти широке полум'я національно-революційного руху.

Закарпатська Україна, або Закарпаття, або Підкарпатська Русь, або просто Карпатська Україна — це невеликий клаптик землі в центрі Европи, що раніше був під владою Угорщини, а тепер під владою Чехо-Словаччини, відбирає площу в 12.563 квадратових кілометрів, цеб-то 1.267.263 га.

Населення Закарпатської України загальною кількістю за даними 1921 року — 606.568 душ, за національною ознакою розподіляється так:

Русинів (українців)	372.884
Мадярів	102.144
Євреїв	80.059
Чехо-словаків	19.737
Румунів	11.724
Німців	10.460
„Чужинців“	6.760

До цього розподілу населення маю зробити зауваження, а саме: що до складу „чужинців“, то це емігранти, що творять дві групи. Одна група емігрантів — це емігранти Західньої України, частину яких складають залишки західньо-української армії Петрушевича, частина емігрантів — з Великої України. Другу половину „чужинців“ складають емігранти з Росії — це російські білогвардійці.

У всякому разі треба зауважити, що з загальної кількости населення українці становлять 60 — 70%. Чеська термінологія перепису називає цю більшість населення „русинами“ й „росіянами“.

Українське населення в Закарпатській Україні мешкає з давніх-давен. Я не беруся наводити гіпотези про розселення українців та про походження підкарпатських українців од білих хорватів, у всякому разі за глибокого середньовіччя українське населення жило вже там і було у відповідних зносинах з Галицькою Руссю й навіть з Київською Руссю. Характерною рисою цього українського населення було те, що, як то було і в колишній Російській та Галицькій Україні, так і на Закарпатській Україні, національна свідомість збереглася лише в нижчих верствах цього населення. Поміщицький шар і міщанство мадяризувалися або германізувалися. Економічний стан цього населення був завжди найбільш кепський. Я можу погодитися з заявою славістів XIX століття, що стан і злидні закарпатського населення гірші, аніж де-небудь у Східній Европі. Зрозуміло, що такий економічний стан викликав обурення населення й численні спроби повстань. Повстання завжди придушувалося і після того заводилося більше тягот для населення, і на початку XIX століття Закарпаття було найбільш забите, несвідоме. Перед революцією 1848 року українським залишались там лише селянство й маленька частина духовенства та вчительства, яка, одначе, 1914 року була вже вся змадяризована. Терба зазначити, однак, що духовенство було одним з провідників мадяризації, таким самим було й учительство. Коли на початку XIX століття випущено в Відні першу граматику для Закарпатської України, то її заголовок такий: „Граматика руська или мадярська“. 1848 рік не приніс населенню Закарпатської України ні економічного, ні політичного, ні національного визволення.

Державна реформа з вилученням Угорщини в окрему державну одиницю (1867 р.) закріпила Закарпатську Україну за Угорщиною й передала тамтешнє селянське українське населення цілковито на поталу поміщиків-мадярів. Національний рух в напрямку відродження був укладений в релігійні рямці. Я можу привести характерну цитату з статуту Першого Українського Просвітнього Товариства в Галичині, яка говорить про рямці й підвалини цього національного руху:

> „Книжки мають бути так написані, щоби можна навіть приспособити до вжитку простого народу; і тому товариство складатиме свої твори простою мовою і простим стилем, що їх вживають по селах і присилках.
>
> Справді, на цілком народню мову товариство не зважилося, бо „уникатиме грубих виразів плебейської мови і свої видання так вигладжуватиме, щоб і найпростіша особа (так!) все-таки їх розуміла, і часто вживатиме елегантних зворотів, щоб таким робом можна було непосередньо удосконалювати плебейську мову, так щоб плебеї, призвичаївшись до елегантних зворотів, могли потім легше розуміти вирази, що їх читають і співають в церквах на богослужбах і що, як псальми і гімни, складені високим стилем". Але попуск для народньої мови був значний в порівнянні з дотеперішньою традицією".

Вихідним пунктом національного руху і на Закарпатській Україні в напрямку збереження своєї окремішности від околишнього мадярського населення — це була мова, що нею говорило населення, але перекручена на лад церковно-слов'янської мови, як більш ученої, більш елегантної „панської" мови. Тому в 50, 60, 70, 80 і навіть 90 роках минулого століття маємо так звану макароністичну літературу не тільки в Галичині, але й на Закарпатській Україні ще в більшому розмірі, і запанувала вона не тільки перед війною, але на Закарпатті ще й тепер. Ця мова кінець-кінцем стала незрозуміла ні населенню, ні тому, хто писав нею. Характерною є заява Бендасюка, який видав граматику руського літературного язика для Галичини, Буковини й Угро-Руси 1909 року[1]). Бендасюк складає у вступі до своєї граматики таку заяву (стор. VII): „Не о политичное соединение з Росією" (як то нашептують центральному правительству наши противники) нам ходыть, колы мы беремся ревносно за науку русского литературного языка и за выборение ему тут права гражданства, а о удушении того нашого питомого домашнего ворога, который, як выгритая за пазухою лютая змея, сосе русскую кров, точить народный организм, ходыть о наше народное образование и воспитаніе в инном дусе, чим тот,

[1]) Михайло Возняк — Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст. Львів, 1911, стор. 6.

который царит в наших публичних „украинських“ школах, ходить о насажденіе высшей русской культуры тут в Червонной Руси.

Се наше требование не первина. Уже в 1848 году, коли скасовано панщину, наши народные предводители публично высказали требованіе, щобы в наших публичних школах заведено науку русского литературного языка („великорусского наріччя“ — они называли)“.

Це було політичним прапором, що під ним проходило виховання окремішної (макароністичної) мови на Закарпатській Україні. Та таке відношення до мови було не тільки відношенням як до звичайного знаряддя співжиття людей, науки то-що,— воно було в деякій мірі ентузіястичне, як це зазначено у вступі Бендасюка до його граматики, де написано:

> „Иди жъ, моя книжечко, пôдъ каждую селянскую стрѣху, скрытно проникай въ народную и середнюю школу и гони оттуда фонетику-лукавицу и лжеучителя-сепаратиста, втискайся въ каждую мѣщанскую комнатку, находись на каждôм варштатѣ ремесленника и на подголовью денного заробника-комѣрника! Благословлю тебе на далекій апостольскій путь!“[1]).

Одначе, це питання мови для Закарпатського міщанства головним чином для попівства та інтелігенції було не тільки питанням лексикологічним, питанням мовним, а питанням політичним, питанням віри — релігії, питанням апостольських завдань, за які можна навіть голову покласти. Дозвольте мені нагадати вам, що наприкінці 1926 року проходив з'їзд товариства (русофільське) ім. Качковського у Львові, і коли на цьому з'їзді внесено пропозицію про перехід від етимологічного правопису до фонетики, то один з прихильників москвофілів роздер рясу й заявив: „Умру, а не віддам ера“ (твердий знак). Це ентузіястичне відношення цих представників попівства (а таке саме воно і на Закарпатті) мало дві мети:

1. Закріпити їхню духовну, ідейну владу над селянським населенням і підтримати звязок з націоналістичними організаціями в Росії. Москвофіли на Закарпатській Україні відограли ту саму політичну й соціяльну ролю, яку відограли вони й на терені Галичини. Не буду повторювати заяв, що їх складали націоналісти польські, німецькі, мадярські про те, що москвофільські організації несли роботу виключно за золото московському урядові й представників націоналістичних організацій Росії. Я гадаю, що пояснювати москвофільський рух в Галичині та на Закарпатті одним московським золотом може пояснювати тільки польський, німецький, мадярський націоналісти в боротьбі з російськими

[1]) С. Ю. Бендасюкъ — Грамматика русского литературного (общерусского) языка для русскихъ въ Галичинѣ, Буковинѣ и Угріи. Львовъ, 1909, ст. XI.

націоналістами. Зрозуміло, що серед представників москвофільського руху були й такі, що вірили в те, що це дійсний шлях до визволення тамтешнього населення з важкого стану. Але зрозуміло, що надто велику ролю, зокрема що до керовників цього руху, грав не тільки духовний звязок з російськими націоналістичними організаціями й безпосередньо з агентами й коштами російського уряду; однак, з цього не виникає, що не було фанатично-ідейних москвофілів. От Бендасюк пише:

„Мы уже высше сказали, що русскій литературный языкъ различается отъ нашего галицко-русского нарѣчія (говора) единственно немногими меньше понятными словами и иннымъ выговоромъ где-якихъ буквъ. Що до тѣх меньше понятныхъ намъ слôвъ скажемъ тутъ коротко, що ихъ можно поняти й запамятати скоро, читаючи русскіи книжки;

... Но мимо тѣхъ различій народъ на всемъ тôмъ неізмѣримôмъ пространствѣ называе себе русскимъ, исповѣдуе одну православную вѣру, держится восточного церковного обряда, говоритъ однимъ и тѣмже русскимъ языкомъ, лишь одни съ однимъ виговоромъ, а другіи съ другимъ. Общерусский языкъ, который всѣ русскіи стараются собѣ усвоити й нимъ говорити, а которымъ большинство изъ них говоритъ, соединяе их всѣх въ одну великую семью“ [1]).

З цеї заяви видко, що в цьому рухові були й такі, що чекають від цього літературного напрямку об'єднання з Москвою, з росіянами спочатку на національно-літературнім тлі з повільним об'єднанням з єдиною русько-російською національністю.

Треба зазначити, що говірка Закарпаття чимало відрізняється від инших українських говорів. Можна сказати, що, крім бойківського, лемківського й гуцульського говору, що сягають з Галичини на Закарпаття, на Закарпатській низині (округи Ужгород, Мукачево, Іршава, В. Севлюш, Хуст, Тячево, Тересва) є ще окремий говір, що зберіг праслов'янські форми й що тим відрізняється від инших українських говорів, і то більш, аніж галицький чи волинський говори. Олаф Брох, один з видатних дослідників мови закарпатського населення зазначає, що на етнографічнім пограниччі між українцями й словаками (округи Михайлівці, Собранці, Гуменне (південна частина, Вранов) змішання мов не стільки механічне, але, оскільки можна про мову висловлюватися образно, там наступило вже хемічне змішання між українською й словацькою мовами. Олаф Брох в студії про словацько-малоруську мовну границю на Угорщині [2]) на стор. 10 пише:

---

[1]) С. Ю. Бендасюкъ — Грамматика. Ст. V.

[2]) Олафъ Брохъ — Угорусское нарѣчіе села Убли. Спб, 1900.

„Мови головно розподіляються або на різні індивіди й тому заступлені більшим або меншим числом, або поруч того є ще й так, і це є зовсім звичайне явище, що та сама особа володіє двома мовами".

А далі на стор. 11:

„В цьому мовному поясі між цотатськими словаками й угорусинами лежить змішаний простір иншого характеру, як той у вищезазначених мовно-змішаних областях. З дальших обслідувань, як сказано, виявиться, яким робом постала ця цотатська мова. Оскільки можна висловлюватись образово, то справа представляється так: між тим, коли вищезгадані змішання є тільки „механічні", то в цотатській мові маємо хемічні змішання".

Коли візьмемо пізніших дослідників, приміром, Гнатюка, то він подає такі думки що до мови цього населення:

„Тепер зазначу ще, що надруковані оповідання приносять матеріял, який доказує, що бачванські русини не тільки уміють зробити національну різницю між собою та мадярами, циганами, жидами, сербами й т. ин., але й між собою та словаками, яких мовою стараються навіть говорити наскільки можуть, приміром, том V, ч. 38, оповідання, де коти говорять по-словацьки, або том VI, ч. 167 і т. ин. Це й найліпше стверджує національну свідомість бачванців".

Я не буду приводити тут ріжниць і окремішностей говору Закарпаття що до инших говорів української мови. Коли ми візьмемо першу розправу Головацького о южно-руськім язику [1]) з 1849 року, то бачимо, що Головацький відрізняв в українській мові три головніші говори, а саме — волинський, галицький і угорський. До цього останнього він зараховує Закарпаття й відзначагає його більшу застарілість форм, але стверджує, що все-таки хоч і всі ці говори складають єдину мовну сем'ю й то у всякому разі, каже, є деякі підвалини для того, щоб могли закарпатські представники духовенства, яке було виховане на російській літературі й під російським впливом, щоб вони могли поставити перед собою завдання виховувати російську культуру й до неї вести національний рух. Національний рух, оскільки він там був, ішов під прапором мовного об'єднання з російським народом. Деякі підвалини цього руху були в окремішніх архаїчних формах закарпатського діялекту та в історичному відокремленні Закарпатської України від инших земель України. Инакше на цей рух

[1]) Яковъ Головацький — Розправа о язицѣ южно-рускомъ и его нарѣчіяхъ, Львовъ, 1849.

дивитися не можна, бо москвофільським течіям удавалося протягом кількох десятиліть керувати національним життям. Одначе, москвофіли цілком до російської мови не дійшли. Макаронізм мови, відірваність від життя населення, незрозумілість такої мови для широких кіл населення висували все більше завдання переходу на нову, народню мову. Після імперіялістичної війни це завдання стало надійно гостро.

Імперіялістична війна й розвал Австро-Угорської імперії прокинули до життя широкі маси населення Західньої України, як і само населення Закарпатської України. До того приводив їх ще й економічний стан, що вже 20 — 30 років перед війною був катастрофічний. Влада поміщиків, цілковите обезземелення на Закарпатській Україні, злиденність життя, майже цілковита відсутність промисловости довели до того, що в 80 роках обняла закарпатське населення велика хвиля еміграції до Канади й Сполучених Штатів Північної Америки. Більше половини населення виемігрувало, Тепер, як відомо, емігранти з Закарпатської України складають велику кількість населення й грають визначну ролю в політичному житті Канади та в Сполучених Штатах. Але еміграція не поліпшила економічного стану решти населення. Бажання поліпшити своє життя, приклади революційних рухів по війні у сусідніх країнах революціонізували й населення Закарпаття. Якраз це розбудження населення ставило перед москвофілами та иншими організаціями питання про більш виразну, більш приступну для населення мову. Макаронізм залишається ще, але вже значно замінюється, з одного боку, иноді досить чистою російською мовою, а иноді — українською мовою з великою домішкою російської мови. У всякому разі газети й популярні видання Закарпаття вже після війни стали иншими, ніж перед війною.

Мені не випадає зараз наводити історії Закарпатської України після імперіялістичної війни. Як відомо, на Закарпатті були три орієнтації: мадярська, українська й чехословацька. Я повинен сказати, що досі повної історії Закарпаття немає, немає навіть друкованих матеріялів про недавні історичні події. Я, наприклад, не міг знайти декрету, що його видала Угорська Радянська Республіка в 1919 році що до Закарпатської України, і, хоч я звертався до різних інститутів, проте там жодного примірника цього декрету не було, отже доведеться нам ще попрацювати, щоб найти матеріяли цього часу.

II

Національний рух на Закарпатській Україні перед зруйнованням Австро-Угорщини не мав ні виразної фізіономії, ні чітких гасел, ні організацій, що об'єднували б населення й могли вести до боротьби. Щойно в 1918 — 1919 роках Національна Рада в Хусті прагнула до виявлення національних потреб українського населення закарпаття в об'єднанні

з сусідніми українськими землями. Але в Сен-Жерменському договорі після заяв різних інституцій та осіб американської еміграції Закарпатську Україну, не запитуючи волі населення, включено до складу Чехо-Словацької Республіки на умовах державної автономії. Треба зазначити, що при цьому переведено чорний переділ Закарпаття. Невеличка частина Закарпаття, приблизно одна восьма, відійшла до Румунії. Значно більша частина, а саме Пряшівський район (т. зв. Словацька Україна) з 120.000 українського населення зараховано до складу Словаччини, а решту організовано як „Подкарпатську Русь", спочатку формально автономну державну частину Чехо-Словацької Республіки з губернатором на чолі, яку потім зведено до стану звичайної округи й остільки затерто автономію Закарпаття, що навіть компартія Чехо-Словаччини, коли говорить про закарпаття, то не говорить про окрему, а про XXIV округу Чехо-Словаччини.

Таким чином, бачимо, що населення Закарпаття невеличке; воно має свої досить великі мовні відміни від инших українських говорів, населення живе на крайному ступені нужди й злиднів, національно несвідоме, ніколи перед тім не мало масового національного революційного руху, а, навпаки, протягом століття його було ведено під гаслом чужонаціональним, під гаслом москвофільського об'єднання з російською культурою. Можна було рахувати заздалегідь, виходячи з прикладів капіталістичних країн, що майбутністю цього населення є денаціоналізація й асиміляція з домінантною національністю.

Однак, ми бачимо зараз протягом останніх років категоричну зміну всіх цих умов і обставин. Щоб цю переміну відносин яскравіше показати, дозвольте мені дати характеристику теперішнього стану на Закарпатті не моїми словами, а словами органу „Русской народной партии", цеб-то москвофільської нар.-дем. (крамажовці) організації, що виходить у Пряшові на Словаччині. В номері від 30 листопада 1926 року написано:

> „Еще недавно Пряшевская Русь выделялась своей солидарностью и служила образцом единства для прочих русских территорий республіки, а сегодня уже и она катится по тому же самому пути, который привел целую Подкарпатскую Русь к полному національному разложенію. Даже больше: начинаем наблюдать тут и разложеніе духовное, о чем свидетельствуют возникшіе в последнее время целыя русскія общества „безвызнания".
>
> „А ведь большевизм-то и рождается в подобного рода обстановке".

Ця цитата народньої газети органу руської народньої партії на Словакії являється декларацією не однієї Пряшівської округи, а й цілої Закарпатської України, і вже тут зазначено, що першим чинником

цього руху була наша комуністична партія. Я про це дальше скажу, а тут зазначу, що протягом останнього півтора року, може, року, все змінилося: і мова органу комуністичної організації Закарпаття, і весь напрямок закарпатської комуністичної організації що до національного питання. Тут характерно, що ця зміна не зупинилася тільки в рямцях комуністичної організації. От у мене зараз виписки з „Вперед“ — органу соціял-демократичної організації Закарпаття, який пише, наприклад, так в № 5 від 15 падолиста 1926 року:

> „Насильній чехізації мусить спротивитися також і кождий розумний чех. Всякі способи до чехізації Підкарпатської Руси мусять також кінець-кінців провалитися, що є ясним для кождого, хто хоч трохи знає відносини на Підк. Русі.
>
> І навіть коли би кілька шовіністів мало иншу думку, не допустить того сам чеський народ, аби на Підкарпатській Русі віднародовлювано і насильно чехізацію русинів і инші народности, заселюючі цю землю“.

Я звертаю вашу увагу на те, що орган соціял-демократії „Вперед“ в тому ж самому числі (№ 9 від 15/XI — 1926 р.) визнає, що з чехізацією соціял-демократія йде за комуністами:

> „А констатуємо по цій нагоді, що, крім комуністів, був то власне соціял-демократичний посол, котрий пояснив чехам в Празі на передовім місці центрального органу, що значить чехізація українсько-руського населення краю“.

Я не буду зараз відзначати дволичности позиції соціял-демократії, коли вона звертається із словами переконання проти чехізації до уряду фашистської буржуазії. Дозвольте ще навести цікавого листа, уміщеного в одній газеті, що виходить в Ужгороді під назвою „Свобода“, з 16 грудня 1926 року:

> „Нашим принципом є: чистота языка народного, а правопись — се є результатом конвенції. Чистым народным языком маємо писати, и се можливо и при етимологичном правописе. Коли прийде час до конвенції на основі фонетичного правопису, ни минуткою дальше не будемо одкладати вырешення, но теперь ще не видиме ситуацію до того одповідною.
>
> Кто и теперь хотев бы выступати против самостойности малоруського (українського) языка, тот боров бы ся против дійсности, робив бы так, як коли сліпий не признає истнування фарб, ибо их не видить.
>
> Не доста лиш язык наш приспособити, обчищати од всяких чужих вплывов, особливо од москализма, словом: не доста нам писати по-народному, писати по-украински, а при том

задержати внішну форму спадщини москализації, т. е. етимологію, не треба и внішно выказати свою культурну едность з нашими закарпатскими братями, т. е. приняти фонетику".

Газета помістила цю статтю за підписом „Кацапствующий", і ось як далеко зайшли „кацапствующі" на Закарпатській Україні. Щоб зрозуміло було, як різняться ці погляди від попередніх, дозволю собі навести уривок з москвофільської газети „Русскій Край", № 7 від. 16 жовтня 1926 року:

„Мы, конечно, обвиняем чехов, а чехи в свою очередь обвиняют нас, рассказывая, что у нас в языковом и національном вопросе произошел хаос, они, мол, не разбираются в вопросе о языке, а мы спорим между собой; значить, до выясненія дела самым удобным является временно ввести чешскій язык.

Нам нужна русская, исключительно русская, школа.

Мы требуем на нашей Руси русскую школу, всякая украинизація и чехизація должна быть немедленно приостановлена".

Там же далі:

„В то время, как Малороссія, малороссы, малорусскій, малороссійскій — понятія определенно географического и этнографического, реального значенія, Украина и все украинское — одна только фикція, — при том фікціи, созданные с предвзятыми целями и стремленіями.

Среди народов вообще, а в частности среди славян никогда не было укриинского, а значить не было и украинского языка.

Славянская этнографія знает малороссов, как одну из разновидностей русских или восточных славян".

А далі ще більш різко:

„Русскій характер нашего края мы имеем право всеми силами защищать. Но не только защищать мы имеем право нашу русскость, но и развивать и дать русскую окраску, русскій характер всему, что призвано дать характер нашему краю в глазах посторонняго зрителя. Одним словом, мы имеем право предпринять все меры для проведенія полной руссификації нашей государственно-правовой формаціи, получившей названіе в Сен-Жерменском договоре „Карпатская Русь".

Коли порівняти заяви москвофільських газет з заявою „Кацапствующего" і з заявою „Вперед", то видно, що в національному

відношенні, в національному почутті, в освідомленні себе Закарпаття як частини української національности настала цілковита революція.

Які ж причини цього повороту, що було ґрунтом, на якому не тільки компартія об'єднала широкі кола населення, але навіть примусила йти за собою й перемінити фронт соціял-демократії й навіть москвофільські організації, що навіть „Кацапствующий" пише листа, де говорить про потребу вживати дійсно чисту українську мову й організувати на об'єднання цілим українським народом?

Які причини в тому, що до того дійшла компартія? Мені здається, що доводити не треба. Наука про національні питання є одним із фундаментальних каменів цілої будови ленінізму, і не може комуністом бути той, хто не стояв би в національному питанні на точці зору Леніна. Як відомо всім, в галузі національного питання Ленін брав за приклад для нашої країни українське питання, як питання, на якому можна виявити кожне велике державництво й кожний шовінізм. Досить буде зазначити, що Ленін заявляв, що Малоросія й малорос — це казенна назва українця й України, а що до Закарпатської України, то Ленін, зрозуміло, не міг зупинити своєї уваги на такому невеличкому клаптику території, як Закарпатська Україна, але можна сказати, що його увага не пройшла повз пригнічення, яке там існувало. Ленін в газеті „Путь Правды" № 17 від 20/II — 1914 року[1]) вмістив статтю „Ще про націоналізм", в якій розбирає доклад Савенка, прочитаний на З'їзді Всеросійського Національного Союзу 2 лютого 1914 року. У цій статті Ленін дав уривок з докладу Савенка на цьому з'їзді „Член державної думи Савенко зачитав доклад про „мазепинство", як зветься на жаргоні націоналістів український рух. Доповідач зважає за надзвичайно небезпечне змагання до сепаратизму (цеб-то відокремлення від держави) серед білорусів та українців. Рух український творить особливу й реальну небезпеку для єдности Росії. Його програма зводиться до федералізму й автономії України, українці звязують свої сподіванки здійснення автономії з розгромом Росії у майбутній війні з Австро-Угорщиною й Німеччиною. На руїнах великої Росії буде збудовано під берлом Габсбургів у межах Австро-Угорщини автономну Польщу й Україну.

Коли українцям пощастить дійсно відірвати 30 мільйонів малоросів од російського народу, тоді настане край великоросійській імперії".

Багато инших статтей і творів є в Леніна, що дають твердий ґрунт для комуністичного пролетарського світогляду в галузі національного питання й зокрема дають можливість цілковито ясно розвязати українське національне питання. Тому не диво, що комуністична організація закарпатської України стала на цей ленінський ґрунт.

[1]) Н. Ленин — Собрание сочинений. Т. XIX, стр. 86.

Я потім більш докладно обговорю цей поворот коморганізації Закарпатської України. Але, щоб повести за собою широкі кола селянського населення, треба ще зуміти найти те, що болить, що допікає населенню, те, чим можна його за собою повести. Закарпатська комуністична організація складає більшість виборчого населення на Закарпатській Україні. Підчас виборів до парламенту компартія добула 75.000 виборців і веде в дійсності за собою не тільки їх, але і всі трудящі маси Закарпаття. Що примусило широкі кола селянства йти за комуністичною партією в галузі національного питання? Передусім той економічний стан, в якому знаходиться Закарпаття.

III

За переписом з 1921 року міського населення на Закарпатті 124.579 чоловіка. Понад 20.000 мешканців є тільки в двох містах: в Ужгороді та в Мукачеві. Другі містечка мають селянський характер. Отже, Закарпатська Україна є передусім селянською хліборобською країною.

Як розподіляється земля, свідчать про те такі дані.

З загальної кількости 1.267.263 гект. площа державного земельного маєтку складає 362.197 гект., цеб-то більш, як четвертина всієї землі. До того 260.116 гект. забраного земельного маєтку, що пішов під чеську військову колонізацію. В руках поміщиків знаходиться 144.513 гект., а решта трудової землі розподілюється так: 231.213 гект.— це ліси й пасовиська громадських, міських, а решта землі, 269.225 гект., лишається для 400.000 хліборобів Закарпатської України, цеб-то на одного господаря припадає пересічно всього 0,67 гект. Однак, треба взяти на увагу, що серед тих селян є 47.334 так званих самостійних господарств, а 35.430 чол. — наймитів. Отже, велика кількість населення напівпролетарська і навіть пролетарська. Досить значна кількість населення зайнята в лісовому промислі — 31.000 чол. На транспорті працює 24.000 чол. Підприємства індустріяльного типу дають заробіток всього 3.000 чол. Що до транспорту, то на ньому працюють виключно чехи, а що до лісового промислу, то політику уряду скеровано на те, щоб не дати розвинутися деревляному промислові й промислам переробним та хемічним. Уряд залишає тільки порубку лісу за місцевим робітником. Як бачимо, промислом охоплена дуже маленька кількість тубільного населення. Розподіл землі є фактичним обезземеленням тубільного населення. Про це свідчать дані й про поділ землі за призначенням, а саме:

Орної землі	424.545	кат. морг., або	19,4%
Садибної землі . . .	24.142	„ „ „	1,4 „
Лук	297.245	„ „ „	13,6 „
Виноградників . . .	5.699	„ „ „	0,3 „
Пасовиська	275.980	„ „ „	12,6 „
Лісу	1.100.200	„ „ „	50,2 „
Неужитків . . .	61,084	„ „ „	2,8 „

Таким чином, тільки одна третина, і то не ціла третина, землі є в руках селянства, а з цеї трудової землі тільки одна третина надається до землеробства. Таким робом, бачимо, що ціле українське населення Закарпаття обезземелене й складається наполовину з сільського пролетаріяту, а в другій половині це — напівпролетаріят, що його землеробство не може мати торговельного характеру. Коли взяти сили української буржуазії, то тут підходять службовці торговельних, фінансових, державних та приватних установ, разом всього 3.850 осіб (без родин). Що до найбільш заможного шару селянства, що користується найманою працею наймитів, то мені не вдалося підрахувати, у всякому разі, можна сказати, що тут селянської буржуазії занадто мало. Додам ще, що державні землі разом із маєтками, забраними державою у поміщиків, складають 622.312 гект., цеб-то більш, як половину всієї загальної площі Закарпатської України, не являється колонізаційним фондом для місцевого українського населення, а колонізаційним фондом, що за його допомогою чеський уряд проводить чехізацію країни передачею землі колишнім легіонерам. Таким чином, на Закарпатті маємо приклад військової земельної колонізації такий самий, як в Польщі, що був предметом окремого обговорення Комінтерну, його комісій і з'їздів КПЗУ й КПП.

Українське населення не має виходу, живе в бідності, злиднях і темряві, не бачить виходу на шляху теперішньої економічно-політичної дійсности. Смішно читати окремі заяви „Русского Краю", органу москвофільської організації, в яких говориться, що вони добивалися й добилися відведення з колонізаційного фонду землі для п'ятдесятьох душ українського населення. Це навіть і не краплина в морі і взагалі ніякого впливу на населення не має й не може мати. Не маючи виходу в умовах сучасної економічної й політичної дійсности, все населення бачить перед собою досить сильну піддержку імперіялістичними країнами ЧСР, якою проводить досить свідома й організована чеська буржуазія, що її підтримує чеська соціял-демократія й невеличка її галузка — українська соціял-демократія.

Які шляхи стоять тепер перед населенням Закарпаття? Переселення, еміграція, шукання заробітку в инших країнах. Але переселення, що через нього перейшла половина населення Закарпаття в 90-их роках, як шлях до виходу із злиденного стану тепер перешкоджений заходами, вжитими в Америці проти еміграції з Европи взагалі й проти емігрантів з України зокрема. Заробіток на місці зустрічає перед собою колонізаційну політику чеського уряду, скеровану проти українського населення Закарпаття. Ціла промислова й індустріяльна політика чеського уряду скерована на те, щоби залишити цю частину ЧСР на стані аграризації.

Таким чином, індустріяльна політика чеської буржуазії не дає ні для пролетаріяту, ні для селянства ніяких перспектив найти заробіток

на місці. З другого боку, зростання безробіття в ЧСР позбавляє пролетаріят і селянство надії знайти заробіток на терені ЧСР. Доля примушує населення варитися у власному сокові й загибати у бідності й злиденному існуванню. Тому для населення стало з очевидністю ясно, що ніякого виходу з його нужди й злиденного стану у ЧСР за теперішнього політичного й економічного стану не може бути. Це все не теоретичні висновки, що треба їх виявляти на прикладах і доводити до свідомости населення, ні, це є факти очевидні, зрозумілі для широких кіл населення, факти, які населення дуже гостро відчуває на кожному кроці свого життя. З другого боку, я можу довести до вашого відома приклади, які подає компартія через своїх представників у чеському парламенті й сенаті, а саме: сенатор тов. Рещук Кирило в своїй промові від 10/XII—1926 року довів, що передусім селянське населення Закарпаття є об'єктом важкої податкової експлоатації. Різні посередні податки дали за рік 153.620.000 корон чеських, до того селяни заплатили 2.000.000 прямих податків, так що маємо загальну суму податкового тягару на 245.620.060 корон чеських. Дальше сенатор тов. Рещук говорить, куди йдуть витрати. Я не буду докладно зупинятися на тому й не буду доводити, що витрати йдуть не на культурні потреби населення, а найбільше на знаряддя влади, на зміцнення панування чеської буржуазії над закарпатським населенням. От на тюрми підвищено асигновку до 2.000.000 кор. чеськ., а саме не будову нових тюрем в Ужгороді й Густі. На підвищення платні тюремщикам асигновано 300.000 кор. чеськ., поліції — 1.200.000, політичним урядовцям — 1.900.000, їм же на пенсії — 5.600.000 і всього тільки 220.000 на сільсько-господарські школи (що справді є партійним апаратом аграрної партії), а на допомогу домашній, місцевій промисловості—тільки 100.000. Коли й невідомо кожному робітникові й селянинові про ці останні цифри, що бере, а що дає уряд чеської буржуазії на Закарпатті, то кожний робітник і селянин відчуває на кожному кроці весь цей незносний тягар. Це доводить до того, що там стан життя такий, що кожному селянинові, кожному робітникові стає й стало очевидно, що шлях пристосування до ґрунту теперішньої Чесько-Словацької держави при збереженні її політичних та соціяльних умов не дає ніякого виходу для селянського та наймитського населення. Це саме складає ґрунт для того, щоби комуністична партія могла показати цьому пригнобленому населенню инший вихід, вихід об'єднання з робітництвом усеї ЧСР, вихід в соціяльній революції. З другого боку, треба зазначити, що самий уряд чеський і чеська буржуазія заходами, вжитими до колонізації Закарпаття чеськими легіонарами, примушує все населення почувати себе пригнобленим і в національному відношенні. До цього треба додати, що москвофільські організації, ті, що до війни були провідниками або пробували бути провідниками цього селянського населення, після війни стали чинниками приєднання Закарпаття до

Чеської Республіки, як, наприклад, Гагатко — відомий платний агент чеської буржуазії — і инші. Москвофільські організації були і є опорою чеського уряду на Закарпатській Україні. Москвофіли працювали разом із чеськими партіями, що мають за мету обороняти чеські „інтереси" на Закарпатті. Таким чином, поки на Закарпатті не почалася класова боротьба, поки населення було придушене архаїчними формами класових відносин в Австро-Угорщині, особливо в цьому кутку території Угорщини, доти москвофільські організації з макароністичною мовою й етимологічним правописом могли стояти на чолі тодішнього псевдонаціонального руху. Коли тільки прокинулися до життя й до свідомости розбуркані війною маси населення й остільки ці самі москвофільські організації повинні були приймати участь в одвертій класовій боротьбі, так зараз вони перейшли на бік чеської буржуазії, на бік охорони інтересів буржуазії. Оскільки москвофільські організації були дискредитовані в очах широких кіл сільського населення, національне пробудження селянського населення (викликане імперіялістичною війною й заходами чеської буржуазії) не могло прибрати російських москвофільських форм. Маючи поруч себе приклади національно-революційної боротьби в Західній Українській Республіці й маючи величезний приклад визвольної боротьби й приходу до влади пролетаріяту в Українській Соціялістичній Радянській Республіці, населення Закарпаття могло прийти тільки до одного висновку: його відродження й вихід із злиднів може відбуватися тільки в одній формі, у формі українського національно-революційного руху.

Однак же, треба зазначити, що перші роки впливу комуністичної партії на Закарпатті не проходили під яскравим Леніновим гаслом національного питання. Тільки рік тому почався цілковитий перелім у цьому напрямку в роботі закарпатської комуністичної організації. Я не думаю, що правильне те пояснення, яке дає цьому, наприклад, буцім-то незалежний часопис „Подкарпатске гласи", що охороняє інтереси чеської буржуазії й що в № 32 в Ужгороді 18/III — 1926 року в статті „Танцюємо на вулкані" пише:

> „Так влада, як і наші політичні партії і вся суспільність, звертає помірно мало уваги на комуністичну партію в Підкарпатській Русі, хоча вона в першу чергу представляє русняцький народ в наслідок великої кількости голосів, що їх вона стягнула на себе за останніх виборів. Та неувагу пояснюється звичайним у нас поглядом, що комунізм на Підкарпатській Русі — це проминаюче явище, що при виростаючій поступовості Русняків автоматично з часом зникне. Зате більш уваги уділюється напрямкам навіть помірно побічним, незначним, коли тільки здається, що вони виказують ознаки розмаху і тривалости. Ця

точка зору недоцінювання, з одного боку, а переціновання, з другого боку, була вже причиною різних анахронізмів, котрі, однак, ні в якому разі не можуть рівнятися з тою несподіванкою, що її сьогодні приготовила нам комуністична партія. Несподіванка є тим більшою, що вона нечайно прийшла, а є вона немала: комуністична партія стає на службу українізації підкарпатської Руси (підкреслення оригіналу — примітка перекладача).

... Як прийшло до такого повороту? Недавно ми писали про несподівану подію, що посол Мондок на своєму вічу у Сваляві проголосив себе і присутніх українцями. Тому що Мондок, якраз вернув з Радянської Росії, ми видвинули додумку, що тут іде про рятунок російського більшовізму при помочі поновного використання ідеї великої України. Однак, з того часу вся акція не обмежилась тільки Мондоком; на всіх комуністичних зібраннях доповідають слухачам, що вони не Русняки, а Українці; комуністичний часопис „Карпатьська Правда" перемінив домашній русняцький діялект на українщину, і то не частково, а в цілості; крім того, ми бачимо, що чим дальше, тим більший вплив комунізму на український напрямок, що з ним комунізм іде рука в руку. Все це дає підставу думати про наказ згори, про свідомий мети план і про велетенські средства, що підуть в рух відповідно до його величини".

Я залишаю без розбору натяки часопису буцім-то комуністична партія провадить роботу на московське й харківське золото, рівно ж залишаю без розбору заяву, що цей поворот комуністичної партії склався після повернення посла чеського парламенту Мондока з України, куди приїздив він минулого року. Тут немає нічого дивного. Ми знаємо, який вплив мають робітничі делегації, що їх посилають позапартійні й соціял-демократичні робітники до нашого Союзу, котрі розповідають потім про Союз і розбивають те коло брехні, яким продажна соціял-демократія окутує робітництво. Не диво, коли б делегація підкарпатських робітників-комуністів, що приїздили до нас на Україну й що тут побачили дійсність, а саме величезну національно-революційну роботу, побачили, як переводиться в життя гасла Леніна і в національному питанню, коли вони, повернувши на батьківщину, більш правильно розуміють національне питання й краще провадять роботу в цій галузі. Напевно й це мало вплив. Не відмовляюсь. Тут нам ховатися не треба. Радянська Велика Україна своєю роботою що до переведення в життя національного питання має дійсно велетенський вплив. Однак же, біля року тому комуністична організація Закарпаття цілковито відкинула всякі залишки макаронізму мови й чужий народній мові етимологічний правопис і стала цілковито вживати дійсну мову

населення, цеб-то українську мову, і стала на правильний, дійсно Лєніновий, революційний шлях в національному питанні. Це відбулося протягом року, і вся коморганізація Закарпаття стала на цей правильний грунт. Але от ще недавно, 17 жовтня 1926 року, центральний орган комуністичної партії Чехо-Словацької Республіки, видаваний у Празі, вмістив замітку [1]) з того приводу, що чеська цензура в боротьбі з революційним національним рухом на Закарпатті починає конфіскувати в „Карпатській Правді" не тільки статті, а навіть окремі слова — „Україна", „Закарпатська Україна", „українське населення". З цього приводу товариші Мондок, Бондар та інші члени чеського парламенту й сенату внесли негайний протест і інтерпеляцію до уряду.

Супроти того орган ЦК КПЧ „Руде Право" вмістив замітку під загаловком „Народній культурний скандал у Підкарпатській Русі" (сконфісковано). Ужгород, 15 жовтня (ЧКК). Відомо, що Підкарпатська Русь заселена племенем русинів. Частина русинів голоситься до напрямку великоросійського, читає руські книжки, старається говорити по-великоруськи. Існує, однак, і український напрям, що пропагує зближення з Україною. За діялект український проголосила підкарпаторуський діялект, між иншим, і чеська академія наук. З розвоєм класового усвідомлення підкарпатського люду відбувається рівночасно і національне усвідомлення в масах бідного селянства і робітництва" (сконфісковано).

Як бачите, на думку „Руде Право", існує на Закарпатській Україні народ, званий русинами, та що частина його приголошується до великоруського напрямку, читає російські книжки й газети та намагається говорити по-великоруськи. Однак, існує і український напрямок.

Бачите, яке відношення центрального органу КПЧ до національного питання, оскільки він не орієнтується в питаннях своєї країни, оскільки для нього існує великоруський напрямок і тільки, „однак же", існує „і" напрямок український.

Пройшло не дуже багато часу, ба всього два місяці, як відбулася чергова конференція комуністичної організації Закарпатської України, де, як пише „Карпатська Правда" в числі 47 — 48 — 49 від 5/XII — 1926 року, після багатьох промов і виступів представників ЦК КПЧ тов. Гаруса, Грушки та инших було прийнято, між иншим, таку резолюцію:

„Кінець „язикового" питання?

Ми є частиною українського народу. Говоримо тою самою мовою, що й весь 40-мільйоновий український нарід, лиш із маленькими змінами. Це признає увесь учений світ. Навіть чеські учені, скликані на нараду міністерством шкільництва народньої освіти в Празі дня 4 грудня (децембра) 1919 року

[1]) „Rude Pravo" № 246 від 17 жовтня 1956 р., стор. 3.

в справі літературної мови для Карпатської Руси (як тоді називали), ствердили, що „місцевий русинський діялект на Карпатській Русі є безсумнівно діялектом українським, тому треба за літературну мову тамошнього населення признати мову, що її вживають найближчі його сусіди й співплемінники, т. є. українську мову.

Чеська імперіялістична влада, що в себе піддержує дві високі українські школи, у нас уважає слово „Україна“ цензурним і переслідує все українське, як протидержавне. Тут чеська „демократія“ зовсім не остала позади від польської імперіялістичної „демократії“, що нищить наших братів в Галичині, на Волині, Холмщині й в Поліссі, а також від румунських імперіялістів, що не ганьбляться навіть різних азійських способів в переслідуванні українства на Буковині та в Басарабії.

Наша дотеперішна національна назва „русин“, „руський“ була давніше уживана в в Галичині та на Буковині, але її закинено вже в початку сего століття. В нас її штучно піддержували мадяри, і тепер штучно її піддержує чеська буржуазія, щоби нас відділити навіть духово від рідних нам українських братів, робітників і селян.

... Назви Подкарпатська Русь не можна перекладати на инші мови, хоч вона по-нашому значить виразно: „Підкарпатська Росія“. Але ми на будуче будемо вживати такої назви, яка нашій країні по всіх правах належиться, а саме відтепер будемо називати її не „Підкарпатська Русь“, але „Закарпатська Україна.

Нам, закарпатським українцям, тепер треба зовсім викинути назву „русин“, бо це вода на млин чеської буржуазії. А ще більше не можна нам хоснувати назви „руський“, бо се є то саме, що „русский“, то значить російський, московський, але ніяк не наш, український. Бо „руський“ в нас тут лиш різні чорносотенці, що повтікали перед твердим кулаком наших братів руських робітників і селян сюди до нас під чеські крила та й роздули тут вічний „язиковий вопрос“, щоби нас затуманити чим иншим і дозволити чехам взяти нас за горло.

„Язиковий вопрос“ для нас зовсім же не існує. Нам ясно, що ми українці. А кому се не ясно? Хто вічно тупцює на одному місці коло „язикового вопроса“, той наш ворог, бо він працює за чужі гроші на те, щоб нас розбивати та зневірювати. Такого гоніть від себе, хоч би це був і „наш руський інтелігент“.

Бо наша інтелігенція з нами на таку „язикову революцію“ не піде, бо боїться стратити хліб, хоч в душі нам буде признавати, що ми маємо правду, а не їх начальство. Домагаємося на Закарпатській Україні українських шкіл, при чому мають

бути забезпечені в відповідній кількості школи для національних меншостей, а то для мадярів, жидів, німців, румунів. Не можемо нічого мати проти закладання чеських шкіл для виключно чеських дітей, коли ці школи не є протиговані та підпирані коштом українських шкіл".

В другій великій резолюції про політичне положення на Закарпатті у спеціяльній частині говориться про два явища — централізм і винародовлювання.

„Централізація — се форма управління чехо-моравської пануючої класи на рахунок инших людностей, що залюднюють республіку. Головною причиною є централізації господарське та політичне пригноблення.

Централізація в останньому році великий крок зробила: точки Сен-Жерменського договору та конституційного закону, що торкаються Підкарпаття, не те, щоб були здійснили, але ще й остатки, які стояли колодою централізації, змелись і повалились.

Намість автономії та автономних законів влада стерла жупи, які і мимо сього без ніякої контролі діяли, і із всього Підкарпаття зробила одну велику жупу. Нині, однак, не потребно два центральні уряди ведуть самовільно адміністрацією та держать в своїх руках міць виконавчу.

Влада знизила число окружних начальств, і що-дня висовуються плани на ізтертя поодиноких окружних начальств.

Влада з міст наробила села.

Влада при народом вибраних органах самоуправління міст та сіл заснувала державні нотарські уряди, з сим загатила круг діяння органів самоуправління.

Влада значну, їй неприємну, часть народом вибраних мійських та сільських представників розпустила і виїменувала намість них своїх комісарів. На сих містах сама влада нові вибори представництв сабатує.

В тутешніх державних, міських, жандарських, поліційних, фінансових, військових та сільських урядах людей з тутешнього населення майже нема, не говорячи вже о людей працюючої класи.

Держава на рахунок тутешнього рільництва колонізує і маєтки дає чеським панам. Для своїх колоністів, особливо на пограниччю, виділює землю, а на рахунок тутешнього населення дає їм вигоди.

Далі самі уряди допомагають централізації і ще й через те, що цілком вступили в служби чеськословацької аграрної партії, що через земельні уряди та реферат розпоряджуєся

з всією нашою землею, якою обдаровує своїх кортешів. з відкиненням домагання огромної більшости населення, що не хоче спокійно загнути голову в ярмно централістичної політики.

... Другим в очі колючим явищем централізму є „відроднювання", яке ведеся у нас послідовно, а то між українським та мадярським населенням як на культурнім, так і на господарчім полю.

В інтересі денаціоналізації язиковий хаос що-раз збільшуєся. В школах професори та учителі вчать без жадної системи, по-російськи, чеськи, російсько-українською мішаниною і де-не-де — по-українськи.

Коли ж держава, з одної сторони, пестує по урядах українських контр-революціонерів, то, з другої сторони, брутально задушує всякий український національний рух, який у всіх своїх явищах являєся тісно звязаний з українськими працюючими Радянської України.

Влада огнем і мечем бореться проти того, щоби слав'янське населення Підкарпаття називало себе своїм власним назвом „Українець", а свою землю — „українською". Пресу, що поширює народнє освідомлення, а в першу чергу наш партійний орган, бепощадно, протизаконно конфіскує.

Влада з допомогою безхребтного та обманутого українського буржуазного населення в чисто українських та мадярських селах будує чеські школи і безжалісно чехізує.

Уряди та суди на чисто українських та мадярських областях урядують та говорять по-чеськи, акти та звідомлення теж на чеськім язиці доручують так, що всі обставини спричиняють населенню тяжкі матеріяльні наслідки".

Для характеристики настрою конференцій компартії наведу уривок відповіди, яку дав голова конференції:

„Хоч як здержуємося, але сльози наші мусять капати із радости, що ми, українські працюючі Підкарпаття, перший раз в історії дістали привітання від наших українських братів Великої України, Західньої України, Буковини, Басарабії, Канади й Злучених Держав Північної Америки..."

А далі читаємо:

„Заблищались очі делегатів, і від плачу, який роздався по салі, не можна було зараз прочитати письма та телеграми. Нам, що нас всі лишили, забули, передали на самовілля мадярської магнатії, а тепер чеської буржуазії, нас привітують наші браття в імени 40-мільйонового українського працюючого народу, що й ми є його частиною, а скорше, може, сон, ніж дійсність. Чому не течи тут сльозам з радости?

А коли тов. Мондок заявив, що робітники та селяни Києва з дописом заслали нам іще й прапор, то роздався бурливий крик, плеск по салі, що годі було дочекатися кінця.

Найменший брат дістав від великого, вільного брата подарунок... чи не радість?.. прапор, червоний прапор, під веденням якого вони визволилися", і т. д.

Рік тому панувала ще в „Карпатській Правді" макаронічна мова. Рік тому назад не знали, як орієнтуватися в національному питанні, як у жовтні ще тепер не знає „Руде Право" — орган ЦК КПЧ, а тепер бачимо на Закарпатській Україні велетенський національно-революційний рух під керовництвом комуністичної партії.

Ще в 1924 році на V Конгресі Комінтерну ухвалено велику резолюцію про національне питання в Середній Європі й на Балканах, де вміщено окрему резолюцію про українське національне питання. Там було зазначено, що українське національне питання складає один із найголовніших революційних вузлів Середньої Европи й Балкан, і тому було обговорено національне питання на Закарпатті в окремій резолюції про національно-революційний рух на Закарпатській Україні, Західній Україні й Західній Білорусі. В резолюції поставлено завдання комуністичної партії цілковито й всебічно підтримувати цей національно-революційний рух, об'єднувати його й скеровувати під гасло: право нації на самовизначення аж до виділення з конкретизацією державного відокремлення анектованих українських земель із Чесько-Словацької й Польської республік і прилучення їх до Української Соціялістичної Радянської Республіки. Це тоді було для Західньої України виразом тої дійсно широкої масової боротьби, що точилася в дійсності. Для Закарпаття це було більш директивними вказівками, що на їх бік повинна стати й перейнятися цими думками закарпатська комуністична організація. Минуло після того півтора року, і вже в 1926 році ми бачимо, що комуністична організація Закарпаття стає провідним осередком. Ми бачимо, що ціла конференція комуністичної партії Закарпаття стає на правильний Ленінів шлях. Зрозуміло, що ще зустрічаються тут і там помилки. Я маю на увазі листа, уміщеного в „Карпатській Правді" від 14 падолиста 1926 року за підписом Микола Сник, де вказано на помилки що до профсоюзної лінії. В цьому відношенні помилки можливі. Це є молода організація, що бореться й об'єднує кругом себе широкі кола селянського населення, що одночасно і керує боротьбою, і учиться в ході цеї боротьби. Зрозуміло, що вона може припустити окремі помилки, але це не закриває факту, що протягом останніх років там одбувається перелім. Ще недавно на Закарпатті чеська буржуазія ставила свою ставку на москвофілів. Після того, як москвофілів дискредитовано в очах населення, між иншим, за допомогою комуністичної партії, чеська буржуазія кладе

ставку на автохтонну місцеву мову, робить штучно з закарпатського діялекту окрему мову, як окремий діялект чеської мови.

„Русский Край“ № 7 від 16 жовтня 1926 року пише:

> „Мы, конечно, обвиняем чехов, а чехи, в свою очередь, обвиняют нас, рассказывая, что у нас в языковом и национальном вопросе произошел хаос, они, мол, не разбираются в вопросе о языке, а мы спорим между собой; значит, до выяснения дела самым удобным является временно ввести чешский язык“.

Ще недавно за мовне питання боролись між собою москвофільські, московські, руські, російські, русняцькі, українські автохтонні напрямки на поверхні політичного життя невеличкої землі, а 5 грудня конференція комуністичної партії, яка дійсно керує життям і боротьбою всього трудящого населення, іменем цього населення, заявляє: кінець „язиковому“ питанню на Закарпатській Україні. Ми бачимо наслідки тої роботи партії, її правильну лінію в національному питанні, охоплення її роботою всього населення, бачимо її керовництво національно-революційним рухом населення, як і соціяльним та політичним рухом. Ми бачимо, що робота комуністичної партії примушує инші партії Закарпатської України у мовному відношенні переходити на нові рейки. Наприклад, „Вперед“ — орган соціял-демократії — перейшов на чисту українську мову, на цей шлях стає і „Свобода“ — орган клерикальної партії.

Я не знаю, як назвати це явище инакше, як не відродженням национальности Закарпатської України.

Коли візьмемо становище Закарпаття перед війною, то ми бачимо неорганізоване, дезорієнтоване навіть в національному питанні населення. Представники йго або вчаться російської чужої мови, гадаючи, що це його власна мова, що це єдиний для них шлях культурного розвитку — прийняти культуру, існуючу в сусідній державі — в Росії, цеб-то російську культуру, або мадяризуються. Серед населення немає ніякого національного революційного руху, а воно пригноблене та темне, здавалось, що було засуджене на загибель. Прийшла війна, а за цим анексія Закарпаття чесько словацькою буржуазією. Декілька років роботи комуністичної організації, рік правильної Ленінової лінії комуністичної організації в цій країні — і настав цілковитий переворот поглядів у всіх організаціях, і то не тільки в комуністичній, а навіть і в тих, що борються й поборюють комуністичну організацію та її політику.

Безумовно і на Закарпатській Україні знайдуться попи й прихильники макаронізму, що заявляють, що єри — це прапор їхньої віри і соціяльний лозунг, за який будуть боротися й вмирати, як той піп на з'їзді товариства Качковського у Львові в 1926 році. Однак же, життя рішило. Українське населення Закарпаття зараз дійсно визнає себе українським. Воно відродилося національно. За останній рік

виявився новий факт в житті цеї країни, а саме відродження національности.

Констатуючи це, я говорю вам одночасно, зрозуміло, ніяким чином не можу визнати, щоб такий був загальний закон для сталих сучасних імперіялістичних країн, закон, що згідно з ним буцім-то національні меншості, життям штовхані й ведені, і будуть приведені до національного відродження. Ми цього не можемо сказати. Стан і положення Закарпатської України виїмковий і відрізняється від того стану, який є в Бретонії й Франції і в флямів у Бельгії. Там маємо старі капіталістичні держави, які створюють у своїх рямцях єдиний капіталістичний ринок, де населення, хоч би різноплеменне, склало інтегральну цілість цих країн, де пролетар і селянин нацменшости має ринок збуту для своєї найманої сили на цілому ринку праці, що називається Французька Республіка чи Бельгія. Там населення має єдину економіку старих сталих капіталістичних держав. А тут маємо Закарпатську Україну в складі нової імперіялістичної держави, дуже різноманітної в національному відношенні, тут маємо недавно відбуту анексію, тут маємо своєрідні й занадто виїмкові обставини сільських хліборобських співвідношень у цій країні, тут маємо відсутність якої-небудь толерантности в національному відношенні з боку буржуазії, тут маємо, навпаки, насильницьку чехізацію й колонізацію, тут маємо однорідне населення, племінно й мовно споріднене з бурхливим морем в Галичині й Великій Україні. Ось ці умовини, виїмкові обставини, на мою думку, були причиною того, що всередині Центральної Европи, у капіталістичній державі, якою все ж є Чехо-Словацька Республіка, там пригноблений народ, що досі не знав національного руху і був досі національно знеформлений, прокидається зі сну — відбувається національне відродження.

З цього, повторюю, ніяк не можна зробити висновку, щоб це національне відродження національної меншости в капіталістичній державі могло бути загальним законом для инших відносин і для инших обставин иншої старої капіталістичної держави.

Дозвольте наприкінці зацитувати самого себе, хоч як кепсько самого себе цитувати на пам'ять. На V Конгресі Комінтерну на національній комісії, де обговорювано резолюцію про національне питання Середньої Европи, говорив я, що українське населення й українські землі анектовані декількома державами — Румунією, Польщею, Чехо-Словакією — на те, щоб анексією поширити свій ринок. Однак, імперіялізм не врахував, що до економічного й політичного революційного додасться ще й національно-революційний фермент. Можна сказати, що ці слова здійснилися.

Національне відродження українців ЧСР—факт. Воно виявляється зараз в формі національно-революційного руху під керовництвом комуністичної організації Закарпатської України.

Підсумки праці міжнароднього кооперативного конгресу в Стокгольмі

На міжнародній XII кооперативний конгрес, що відбувся в серпні 1927 році в Стокгольмі, з'їхалось понад 500 делегатів від 37 країн. Коли наша рядянська делегація ставилась до справ конгресу по-діловому, до неї входило понад 70 чоловіка — з них 14 чоловіка від УСРР — усі дійсні члени конгресу, то цього не можна сказати про склад делегацій инших країн, куди входить занадто багато „гостей". Поїздки на конгрес для буржуазних та реформістських кооперативів дуже приємні прогулянки. Майже кожен делегат їде на конгрес із дружиною, сестрою, словом, по-семейному, і це найпомітніше було на бенкетах та вечірках, що впорядкуються поза конгресом для делегатів.

Кооперативний альянс, що його ств рила буржуазія 1895 року в протилежність до революційного інтернаціонального об'єднання робітників, що підвалини його заклав Маркс, носить і зараз вплив буржуазії.

Якщо на перших конгресах Альянсу безпосередньо засідала сама буржуазія в особі різних принців, графів та єпископів, що через допущене тоді персональне членство на конгресах рішали поруч із політичними справами між иншим і кооперативні справи, прикриваючись, проте, „нейтральністю" кооперації, то за 32 роки існування Альянсу справа мала посунулася вперед.

Якщо в складі Альянсу відбулося зміни і засідає зараз не сама буржуазія (через заборону персонального членства на конгресі), а її вірні слуги — реформісти та „соціялісти" різних мастей, то змістом праці конгрес 1927 р. мало відрізняється від попередніх конгресів.

Це яскраво видко було 15/VIII на відкритті конгресу і на першому засіданні. При заслуханні конгресом звіту Виконкому Альянсу повторювалося те, що й у видрукованому звіті, де в спеціяльному розділі „Комуністична пропаганда" нашим представникам у виконкомі Альянсу і зокрема членові президії виконкому, т. Хінчукові Л. М., закидається, що він розголошував „таємниці" засідань виконкому і що радянські кооператори ведуть пропаганду проти політики Альянсу.

Представники делегацій Чехо-словаччини (комуністка Камінська) та С. Ш. Америки (теж комуніст) доводили, що кооперативний рух, який захоплює робітничі маси, тісно звязаний з професійним рухом, а так само й з політичним, що кооперація, а разом з нею і світовий штаб кооперативного руху — Кооперативний Альянс — не може бути нейтральним. Проте всі ці твердження, як і заяви представників радянської делегації, Кисіна та Рабіновича, не мали успіху серед більшости реформістської авдиторії конгресу.

Навпаки, вона досить рясними оплесками нагородила реформіста соціял-зрадника Лоренца, представника німецької делегації, що після низки закидів комуністам-кооператорам, неначе б то вони намагаються скористати кооперативний рух і Альянс у своїх партійних цілях, кінець-кінцем, заявив: „Альянс зилишиться або нейтральним, або зовсім не буде існувати і ми його розпустимо". Конгрес разом із чисто кооперативними питаннями, як от питання про взаємовідносини споживчої кооперації, розглянув ці суто політичні, наприклад, питання про світову війну. Правда, прихвосні буржуазії під напором кооперованих мас мусять ставити це питання. Але резолюція з приводу війни половинчата, вона не досить рішуче закликає маси до протесту проти війни, а спроби представників радянської делегації внести поправки в напрямі рішучого заклику до

протесту проти війни не мали успіху серед представників реформістських та буржуазних кооператорів; навпаки, на засіданні виконкому Альянсу, де обговорювалась першою резолюція англійської делегації проти війни, внесено значні зміни до „політичних" моментів, як от заклик до салдатів та моряків, щоб кидали зброю і не воювали і т. д. Це робить внесену на конгрес резолюцію досить „травоядною" і анемічною.

Праця радянської делегації на конгресі обставлена була досить тяжкими умовами. Не дивлячись на те, що кооперативний Альянс викидає гасло про нейтральність кооперації, все ж XII міжнародній конгрес головної уваги надав питанням політичним, відсунувши питання чисто кооперативні на другорядне місце. Головні полемічні бої між двома таборами делегатів конгресу — між комуністами та реформістами — загострювались навколо питань суто політичних чи питань кооперативних, що тісно звязані з професійним рухом та політичними питаннями.

Тут і питання про активізацію Альянсу, і питання про взаємовідносини кооперації з профсоюзами, тут і пропозиція з нашого боку винести від імени кооперативного конгресу резолюцію з протестом проти страти Сакко та Ванцетті, і, кінець-кінцем, конгрес мусив сказати останнє слово в резолюції з приводу війни.

Всі ці питання стільки актуальні й „політичні" для „нейтрального" Альянсу, що на цих основних питаннях зустрілось два протилежних погляди, і тут без бою не можливо буде обійтись. На одному боці стояли яскраві пропозиції радянської делегації на конгресі, що проводили тверду комуністичну принципіяльну лінію в усіх цих питаннях, а з другого боку — хистка половинчата позиція реформістської більшости конгресу.

І цілком природно, що проблеми „чисто" кооперативного змісту опинилися на другому місці. Сюди відноситься доповідь шведського кооператора Юганcона: „Сучасні проблеми кооперації", а також доповідь швайцарського кооператора „Про взаємовідносини сільсько-господарської та споживчої кооперації". Увага конгресу була прикована не до цих питань.

Хоч ці питання, наприклад, про взаємовідносини споживчої та сільсько-господарської кооперації обмірковувались не раз на попередніх конгресах, та вони ще й тепер для кооперативного будівництва і напрямку його надалі для всіх країн (в тому числі й для Радянських республік) актуальні, проте, конгрес не зупинився тут довго. Питання що на ньому на Будапештському конгресі 1904 року Кооперативний Альянс фактично був розколовся і з його складу фактично вийшли всі виробничі с.-г. кооперативні організації, не прикувало уваги сучасного конгресу, де переважно представлена споживча кооперація.

З усіх 50 мільйонів кооперованого (а з сем'ями понад 200 міл.) населення по 37 країнах, що входять до Альянсу, значна більшість належить до споживчої кооперації. І поряд цього на важливе питання про розмежування праці споживчої та сільсько-господарської кооперації конгрес не звернув належної уваги, по ньому не розгорнулись широко дебати. Представники переважно споживчої кооперації (Фрейдліх — Австрія, та ин.) лише зазначили в своїх промовах, що сільсько-господарська кооперація заслуговує уваги, як шлях прилучення значних мас селянського населення до цивілізації.

Не відбиває ваги на цьому питанні й прийнята (при утримані радянської делегації) конгресом резолюція за доповіддю Егги, в резолюції конгресу лише сказано, що „Конгрес бере до уваги запропоновані доповідачем тези та програму і пропонує керовничим органам М. К. А. (Міжнароднього Кооп. Альянсу) на майбутнє присвятити свою увагу питанню про взаємовідносини між споживчими товариствами та сільсько-господарськими кооперативами, вживаючи своєчасно тих заходів, що можуть сприяти розвиткові цих взаємовідносин". Як видно, резолюція в дійсності нікого ні до чого не зобов'язує. І такий, між иншим, „водянистий", половинчатий, „беззмістовний" зміст майже всіх резолюцій, що ухвалив конгрес своєю реформістською більшістю.

Не більше змісту, ніж у першій резолюції, і в резолюції конгресу за доповіддю Юганcона „Сучасні проблеми кооперації". В резолюції сказано, що, „в звязку з доповіддю Альбіна Юганcона, конгрес вважає за потрібне звернути увагу кожної споживчої

кооперативної організації, на важливість додержування принципу рочдельців про продаж за готівку не лише членам, але й що до переведення власних закупок також за готівку. Досвід учить, що кооперативні підприємства, підвалиною своєї праці ставлячи кооперативні засоби та уникаючи залежности від банків і инших кредитовців, зуміли перемогти ті кризи, які дуже кепсько відбивались на підприємствах, залежних від чужих кредитів. Дуже гарний розвиток британського кооперативного руху, між иншим, свідчить про те, що незначні спочатку джерела при умілому користуавнні без перерви зростають і дають дуже добрі наслідки. Далі конгрес додержується тої думки, що всяке роздрібнення несприятливо відбивається на результатах кооперативного руху і через це радить кооперативним організяціям окремих країн прагнути до одноманітного будівництва з тим, щоб у кожному місті існувало лише одно споживче товариство і щоб ці товариства входили до одної центральної організації, загальної для всіх споживчих товариств одної країни.

Кожне місцеве товариство мусить себе почувати частиною всього кооперативного руху в цілому і підлягати інтересам цього цілого. Конгрес тої думки, що кооперативний рух кожної країни зможе принести велику користь споживачам, коли всі товариства у спільній праці й по змозі одночасно приступлять до розвязання одного завдання і коли праця зосереджується на розвязанні тих проблем, розвязання яких лежить в інтересах всієї маси споживачів". А далі, звичайно, приписка до резолюції про важливість питання та про потребу „опрацювати" це питання генеральному секретареві М. К. А.

Нарешті, приймається й поправка французької делегації до наведеної резолюції, що нагадує про відому кооперативну істіну, по якій визначається збільшення власних неподільних капіталів у кооперативах.

Зміст доповідей і самих резолюцій, що приїняв конгрес „про мокру воду", свідчить лише про убогість буржуазної теоретичної кооперативної думки. Кооперативна бюрократія, що сидить та керує кооперативним рухом у капіталістичних країнах, використовує Альянс за міжнародню арену, де вона, виступаючи з докладами й резолюціями, зароблює собі капітал з кар'єристичною метою, щоб по кооперативній драбині на гору вилізти. Звичайно, кооперативна бюрократія боїться свіжого позітря в Альянсі, що вносять туди представники радянської кооперації. Кооперативна бюрократія за традиціями, за статутом Альянсу цивільно боронить „нейтральність" Альянсу, щоб туди не дихнуло свіже повітря, свіжа думка. І не дивно після цього, коли навіть невинну змістом резолюцію радянської делегації про співробітництво кооперації з профсоюзами відхиляється болотом конгресу — більшістю з різних реформістських та буржуазних кооператорів.

По суті наша резолюція лише нагадує про потребу перевести в життя ЦК Альянсу постанови попереднього кооперативного конгресу, що відбувався 1924 року в Генті та визнав за неодмінне співробітництво Альянсу з двома профсоюзними Інтернаціоналами. Але кооперативна бюрократія саботувала переведення в життя цієї постанови, а відхиленням резолюції радянської делегації вона відступає назад. Альянсом заправляє кооперативна бюрократія, особливо бюрократія німецької кооперації яскравим представником якої на конгресі виступав Лоренц, — він охороняючи так званий невтралітет Альянсу, заявив, що вони не дадуть комуністам скористати Альянс з політичною метою. Це висловлюється в той час, коли в низці країн, не кажучи вже про Радянські республіки, утворюються спільні організації з профспілок та кооперації, виробляються спільні методи боротьби з капіталістичною експлоатацією, а подекуди, як у Англії підчас страйку гірників, кооперація навіть допомогала робітникам у боротьбі так само, як і підчас загального страйку. Звичайно, ми зовсім не хочемо сказати, що англійська кооперативна бюрократія краща німецької. Об'єднання кооперативного руху разом із професійним ведеться кооперативними масами через голови кооперативної та профсоюзної бюрократії. Це помітно вже й зараз на конгресі, коли частина англійської делегації з представників первісних кооперативів наперекір „делегатській національній дисципліні", що заводить в кожній делегації ту ж кооперативну бюрократію, все ж по низці питань, в тому числі й по резолюції проти війни, голосувала разом з радянською делегацією. Це явище спостерігається і в инших делегаціях.

І, звичайно ми використовуємо Альянс та його конгрес як трибуну для пропаганди нашої думки про кооперацію. Хай кооперативна бюрократія відхиляє наші резолюції, де ми висловлюємо наші погляди на кооперацію (ми її, як форму робітничого руху, звязуємо з иншими організаціями, як профсоюз та партія), а робітничі кооперативні маси почують наш голос.

Недалекий той час, коли збуджені кооперовані маси перетворять Альянс із формального кволого міжнародного кооперативного об'єднання, на чолі якого стоять реформістські кооператори, на дійсний штаб міжнароднього кооперативного руху, що поруч із штабом революційних профспілок, за керовництвом Профінтерну, поведе всі кооперовані, а з ними й найвідсталіші маси до останнього й рішучого бою проти гніту світового імперіялістичного капіталізму; тоді цей новий революційний штаб прожене всіх брехливих та продажніх кооператорів, що, прикриваючись невтральністю кооперації, продають інтереси кооперованих мас.

Радянська делегація на XII конгресі М. К. А. в своїй резолюції що до програми діяльности Альянсу на майбутнє та його активізації накреслила ті шляхи, що ними мусить іти кооперативний рух. У нашій резолюції зазначено, що М. К. А., як міжнародній орган кооперативного руху, повинен ставити перед собою завдання ті, що виходять із потреби захисту інтересів робітничої класи. Конгрес повинен обстоювати потребу вироблення програми, що відбивала б пролетарську політику та керувала б діяльністю цілого руху. Програма ця повинна відзначити насамперед конечну потребу провадити систематичну боротьби проти дорожнечі, проти тих податків та мита, що знижують життьовий рівень трудящих мас, проти загрози імперіялістичної війни фашизму. Програма далі повинна цілком ствердити єдність інтересів міжнароднього кооперативного руху та всього робітничого руху в цілому й вимагати тісного співробітництва всіх політичних, професійних та економічних організацій робітничої класи, щоб забезпечити кооперативному рухові боєздатність проти сил капіталізму.

Для вироблення накресленої програми, заснованої на принципі міжнароднього солідарности робітничої класи, конгрес утворює спеціяльну комісію з п'яти осіб, що повинна підготовити проєкт програми, подати її до наступного засідання виконкому на остаточне затвердження центрального комітету.

Звичайно, що конгрес реформістською більшістю відхилив запропоновану резолюцію, де накреслено головні принципи революціонізування та збільшення активности Альянсу. Конгрес лише ухвалив утворити комісію для вироблення програми, не давши певної принципової директиви.

Конгрес прийняв по питанню що до війни резолюцію англійської делегації, звідки викинуто всі рішучі заклики боротьби проти війни, так само відкинуто додатки радянської делегації до англійської резолюції.

В додатках радянської делегації було накреслено конкретні заходи що до боротьби проти війни, як відмовлення кредитів на озброєння та провадження війни і виступ кооператорів, котрі належать до членів державних та громадських парламентів, проти всіх заходів, що мають метою збільшити озброєння; підтримка всіх масових виступів та страйків, що мають на меті перешкодити військовим готуванням, особливо ж виступ проти продовження війни в Китаї; активна пропаганда та організаційна підготовка для підтримки загального страйку на випадок початку військових дій; відмовлення фактичної підтримки всіх заходів економічного та фінансового характеру, що скеровані до мобілізації військових сил та до самої війни. Замість цього пропонується фактична підтримка всіх заходів робітничої класи для того, щоб перешкоджати військовим подіям.

Всі ці додатки рядянської делегації до резолюції англійської делегації відхилено кооперативним конгресом. Конгрес ухвалив резолюцію про війну, що була складена англійськими делегатами в дусі кооперативного соціялізму.

В ухваленій конгресом резолюції зазначається, що „головною метою кооперації є утворення кооперативного суспільства без ріжниці фарби, раси, переконань членів суспільства, де основним принципом є принцип відмовлення від прибутків у промисловості

та торговлі і де соціяльне життя народів спирається на братерство та взаємодопомогу. Конгрес закликає кооперативний рух усіх країн всіма засобами виступити на захист вільного єднання між народами всіх країн і за встановлення найтісніших взаємовідносин за принципом взаємодопомоги, визнанним рочдельськими піонерами. Приймаючи під увагу руйнацький вплив війни та визнаючи конечну потребу в інтересах кооперативного руху припинити війну, конгрес вважає за потрібне використовувати вплив народів для справи миру.

Конгрес закликає всі кооперативні організації рішуче висловлюватись проти війни, заявити перед цілим світом, перед національними урядами свою непохитну ворожість до всякої економічної та мілітаристичної політики, що може викликати війну або створити перешкоди для здійснення кооперативної програми.

Таку резолюцію ухвалив конгрес і з приводу війни і відхилив усі додатки, що намічали рішучі конкретні заходи для справжньої боротьби проти війни.

По організаційному питанню конгрес на домагання радянської кооперації 14 місць в ЦЕКА Альянсу, коли всі країни мають лише по 7 місць, ухвалив додаток до статуту Альянсу, що й инші країни, які мають також федеративний устрій, як і СРСР, можуть мати до 14 членів у складі Центрального Комітету Альянсу.

Таким чином, розвязано остаточно справу, що її вже не раз ворожі до рядянської кооперації елементи Альянсу порушували як на попередніх сесіях виконкому Альянсу, так і на кооперативному конгресі.

Радянська кооперація зберегла кількість представників — чотирнадцять (при цьому від української кооперації в склад 14 входить чотири представники) в ЦК, що була встановлена для неї при вступі до Альянсу, а спроби зменшити наше представництво до 7 членів не мали успіху. Зберегла також радянська кооперація одне місце в виконкомі Альянсу.

До засідання й підчас засідання конгресу відбулося декілька міжнародних нарад у питаннях страхування, кооперативної освіти та пропаганди, утворення міжнародного кооперативного банку, міжнародня жіноча конференція й ин. При наступі буржуазних та реформістських кооператорів завданням радянської делегації було зберегти завойовані раніш позиції в Альянсі.

Засідання кооперативного конгресу носять занадто парадний млявий характер. Кожен крок, кожен виступ тут передбачається статутом Альянсу; кожну пропозицію мусить попереду обговорити виконком і кожна пропозиція, що вноситься на засідання конгресу, повинна також мати санкцію президії виконкому, куди по суті лише делегуються, а не обираються представники національних кооперативних об'єднань.

Ще офіційний і млявіший характер носять засідання міжнародніх нарад в окремих питаннях кооперативного будівництва. Тут працюють уже зовсім „з холодком"..Судіть сами. На засіданні міжнародньої наради про кооперативне страхування, де нам довелося бути, з усіх п'яти питань, що стояли на порядку денному конференції, ні одного з важливих питань не обговорювано — всі такі питання перенесено до наступної міжнародньої конференції в справах кооперативного страхування, що відбудеться підчас наступного міжнародного кооперативного конгресу, тоб-то рівно через три роки. Звідомлення секретаріяту в справі кооперативного страхування при Альянсі приймається нарадою без обговорення до відому.

Доповідь про кооперативне страхування лише заслухується на нараді, а обговорення цього важливого питання на міжнародній конференції за браком часу відкладається, за пропозицією голови конференції бельгійського кооператора Лемера, на невідомий термін (очевидно, теж через три роки).

Така ж доля припала й не менш важливому питанню, порядку денного - нараді про перестраховку від огню.

Лише в поточних справах по одному незначному питанню, за пропозицією секретаріяту, конференція винесла ухвалу: дозволити секретаріятові в справах кооперативного страхування при Альянсі запросити на посаду співробітника, що знав би всі змови, прийняті Альянсом, і що був би також знайомий з питанням кооперативного страхування.

Такі незначні наслідки праці міжнародньої конференції в справах кооперативного страхування Та не більші результати дали її инші міжнародні наради. Нарада що до утворення МТГЗ („Міжнароднього товариства гуртових закупівель") не дала ніяких конкретних результатів.

Питання про утворення міжнароднього товариства гуртових закупівель обговорювалося протягом десятків років на попередніх кооперативних конгресах. Але віз і зараз там, де й стояв. Делегати англійської кооперації, що має найстарше і найміцніше торговельним обігом товариство гуртових закупівель, дуже обережно підходить до справи утворення подібного товариства в міжнародньому маштабі, рахуючись зо всіма трудношами, що повстають на шляху до утворення МТГЗ що до великих сум грошей і всього того, що треба буде для організації цього величезного діла. Але, що англійські кооператори, з великим досвідом десятків років ведення справ товариства гуртових закупівель, хоч і в національному маштабі, не виявляють великої охоти, а, навпаки, гальмують справу утворення подібного міжнароднього кооперативного об'єднання, то й решта делегатів національних кооперативних об'єднань примушена плентатись у хвості англійської делегації, і справа з утворенням МТГЗ відкладається теж на невизначений термін.

Трохи більш пощастило питанню про утворення Міжнароднього Кооперативного Банку. Питання це теж не нове для кооперативного Альянсу і міжнародніх нарад при ньому. В цьому питанні радянська делегація виявила значну ініціятиву на попередніх нарадах Альянсу.

Це зустріло підтримку з боку делегацій инших країн, особливо з боку французських кооператорів.

Зараз справа Кооперативного Банку далеко посунулась наперед. Уже навіть приступлено до вироблення статуту банку. В особі французького кооператора Лезі, поруч з иншими, ми маємо щирого прихильника думки про найшвидче відкриття МКБ. На конференції представників національних кооперативних банків, що відбулася 13 VIII 1927 р., утворено комітет із семи осіб і доручено йому перевести в життя постанови Альянсу що до утворення МКБ. До складу банківського кооперативного комітету (7 чоловіка) від радянського Всекобанку входить тов. Швецов.

Після останнього засідання конгресу зараз же відбулося засідання ЦК та Виконкому Альянсу. На порядку даному виконавчих органів Альянсу стояли переважно організаційні питання. Головне — це вибори голови Виконкому Альянсу. Змагалися за керовництво в Альянсі три головних делегації: англійська, французька та німецька. Але після зняття англійською делагацію кандидатури Алена, в голови Альянсу до голосування стояли дві кандидатури: француза Пуасона та учня німецької кооперативної школи, фінського соціял-демократа Танера. Після голосування на голову міжнароднього кооперативного Альянсу більшостю 28 голосів обрано Танера. Кандидатура Пуасона зібрала 26 голосів, і він залишається заступником голови Альянсу Між иншим, радянська делегація голосувала за Пуасона.

Загальні підсумки і вражіння від конгресу такі:

а) В звязку з загальним наступом буржуазії та її похвостачів — міжнародньої соціял-демократії, яка під приводом II інтернаціоналу веде разом з буржуазією наступ проти першої республіки працівників — Радянського союзу, радянська делегація на останньому міжнародньому кооперативному конгресі витратила завойовані раніш там позиції, покажчиком чого являється відхилення конгресом майже всіх пропозицій радянської делегації, а саме: пропозицію спільної праці Альянсу з міжнародніми (Профінтерн) об'єднаннями профсоюзів, пропозицію про активізацію Альянсу, пропозицію про введення на засіданнях Альяну 4-ї, російської, мови, пропозицію з приводу страти Сакко і Ванцетті і, зрештою, пропозицію з приводу наступної війни.

б) Завданням радянської делегації на конгресі було виявити принципові погляди компартії на кооперативний рух і його значіння як за умов капіталістичних, так і в радянських умовах і повести за собою нам найближчі частини делегацій — представників низових пролетарських кооперативних організацій, розколоти реформістську більшість

конгресу і виділити з нього класово нам споріднені елементи конгресу. Це до деякої міри і вдалося радянській делегації зробити. Наприклад, у голосуванні резолюції про війну разом з радянською делегацією йшла частина англійської і інших делегацій — представники низової кооперації переважно, які наперекір директивам кооперативної бюрократії порушили дисципліну національного об'єднання делегатів.

в) Але процесс виділення спорідненних нам класово елементів міг би піти швидшим темпом і дати більші наслідки за радянської кооперації, якби з боку радянської делегації не було зроблено багатьох тактичних помилок.

г) Представники навіть низових пролетарських кооперативних об'єднань капіталістичних країн, виховані на кооперативних авторитетах, як нам удалося виявити в приватній розмові з англійським делегатом Chejmilnq, представником низової кооперації, який на конгресі виступав з промовою з рішучим закликом боротьби проти наступної війни проти СРСР і в багатьох питаннях голосував разом з радянської делегацією, він разом з тим досить добре знає історію нашої кооперації. В розмові зо мною він цікавився наслідками праці нашого колишнього кооператора Баліна; звичайно, таким освіченим кооператорам, вихованним на кооперативних авторитетах, часто імпонує навіть зовнішня сторона промови, у всякому разі вони вимагають від нас хоч грамотно сказаних (а не красномовних) промов, і в цьому наша радянська делегація була поставлена в страшенно невигідному становищі.

д) Висновок зо всього цього ми можемо зробити такий: коли II інтернаціонал, щоб держати під своїм впливом кооперовані маси, яких у міжнародньому Альянсі нараховується понад 200 мільйонів чоловіка (членів і семеї), посилає на кооперативні конгреси свої найкращі сили, як теоретика австрійської соціял-демократії, доктора Ренера й ін., то й Компартія, щоб завойовувати кооперативні маси на кооперативний фронт мусить кинути найкращі с в о ї сили.

Незвернення уваги на цей бік справи — підвищення кваліфікації нашої делегації і більш обережних в розумінні форми навіть виступів на майбутніх конгресах — загрожує і надалі страті нашого авторитету там. Але разом с цим не слід забувати, що загально-політичне становище Радянського Союзу в значній і головній частині відбивається на положенні нашого представництва і наших делегацій за кордоном. *Ол. Лозовий*

Наслідки набору до українського Інституту марксизму-ленінізму на 1927/28 акад. рік

В галузі будівництва соціялістичної культури перед партією стоїть важлива проблема — зміцнення комуністичного впливу в цьому будівництві, „щоб пролетаріят і на чолі його комуністична партія могли дійсно творчою роботою своєю відограватн провідну ролю в цілому культурному процесі" (тези доповіді т. Скрипника на X з'їзді КП(б)У про „завдання культурного будівництва на Україні"). Одним із заходів партії, що тісно звязаний із розвязанням проблеми зміцнення провідної ролі партії в культурному будівництві, є підготовка комуністичних кадрів — будівників соціялістичної культури. Роля інституту марксизму-ленінізму в цьому процесі вигартовування комуністичних сил надзвичайно велика, і тому цілком зрозуміле те широке суспільне значіння, якого набувають питання, звязані з життям Інституту. Одним із таких питань є комплектування Інституту. Мета цієї замітки — висвітлити наслідки набору до Інституту цього року.

Що ж показують наслідки набору цього року порівнюючи їх з минулими роками?

Основне, що кидається у вічі й повинно бути зазначено в першу чергу — це кількосний і якісний зріст охочих вступити до Інституту. Так, коли минулого академічного року було 110 заяв про прийом до Інституту, то цього року вже біля 200 заяв. З цієї кількости мандатна комісія допустила до іспитів 130 тов. Ці тов. розподілялися по окремих відділах так: на філософсько-соціологічний — 1. економічний — 15, історичний — 10; катедра нацпитання — 5, та підготовчий відділ — 99. Із цього видко, що з основних курсів найбільша кількість припадала на економічний відділ (15 з 31), а найменше — на

філософсько-соціологічний (всього 1), тоді як 1 курс економічного відділу на $^3/_4$ вже був заповнений товаришами з підготовчого відділу.

Нема сумніву, що така кількість заяв про вступ на економічний відділ не могла не сприяти можливості відібрати найкращих товаришів. Окремо треба підкреслити велику кількість заяв з бажаннями вступити на підготовчий відділ (з 130 99). Можливості вибору найкращих т. т. сприяла не лише велика кількість претендентів при обмеженій кількості місць, але й значне піднесення культурного й політичного рівня товаришів у порівнанні з минулим роком. Це яскраво видно з порівнання матеріялів про відсоток товаришів, що витримали іспити догідно цього й минулого року. Ці матеріяли стосуються не лише прийнятих в Інститут, але всіх товаришів, що тримали іспити.

Назва предметів	% % т т., що витримали іспит, догідно був	
	в 1926 р.	в 1927 р.
Загальноосвітні предмети		
Математика	32,1	46,3
Фізика	32,0	51,3
Біологія	39,5	50,0
Хемія	24.5	44,1
Суспільнознавчі дисципліни		
Історичний матеріялізм	67,5	70,2
Політична економія	63,7	67,0
Історія Заходу	71,3	66,0
Історія України й Росії	69,2	60,9
Історія ВКП(б) та КП(б)У	58,4	77,7
Національне питання		93,0

Із цієї таблиці ми бачимо, що по більшій кількості предметів ріжниця в якості знань в порівнанні з минулим роком — велика, особливо в загальноосвітніх предметах. Але й зараз наслідки іспитів в загальноосвітніх предметах ще не можуть задоволити вимог Інституту.

Зріст культурного й політичного рівня товаришів, які поступали цього року в Інститут, видко ще з матеріялів про % % товаришів з числа непринятих до Інституту, але які іспити склали догідно.

Назва предметів	1926 р.	1927 р.
Загальноосвітні предмети		
Математика	10,5	13.7
Фізика	10,5	35,0
Хемія	10.5	22,7
Біологія	10,5	31,8

Назва предметів	1926 р.	1927 р.
Суспільнознавчі дисципліни		
Історичний матеріялізм	13,7	43.5
Політична економія	9.1	45,9
Історія України й Росії	13,0	38,1
„ Заходу	10,0	41,7
„ Партії	10,5	66,7
Націпитання	ні одного	66,6

Цифри надзвичайно характерні. Вони яскраво ілюструють висловлену думку. На цьому можна й закінчити загальну характеристику складу товаришів, які бажали вступити до Інституту, й перейти вже до характеристики тих, яких прийнято в Інститут.

Всього прийнято 38 чоловіка. А по відділах: на економічний 6, — на історичний — 6, філософсько - соціологічний — 1, на катедру націпитання — 4, на підготовчий — 21 чол.

В тій кількості — 7 жінок.

За прикметою соціяльного стану

Прийняті розподіляються так:
- Робітників — 13 чолов. (35,3%)
- Селян — 5 „ (13,4%)
- Службовців — 19 „ (51,3%)

Порівнання з минулим роком показує поступовий зріст робітничо - селянського ядра. Докладно про це свідчить таблиця соц. складу наборів:

Рік набору	Робітники	Селяни	Службовці
1923	—	—	10 (100%)
1924	3 (27,5%)	—	5 (72,5%)
1925	3 (12,5%)	2 (8%)	19 (79,5%)
1926	26 (33,5%)	9 (12%)	42 (54,5%)
1927	13 (35,3%)	5 (13.4%)	19 (51,3%)

Таким чином, коли в 1923 р. рабочо - селянського ядра в Інституті зовсім не було, то зараз ми маємо до 50% усього складу аспірантури.

Партстаж

- до 1917 року . . . . . — 2 (5,4%)
- з 1917 „ . . . . . — 3 (8,1%)
- „ 18 — 19 „ . . . . . — 17 (46,0%)
- „ 20 — 21 „ . . . . . — 10 (27%)
- „ 22 — 23 „ . . . . . — 1 (2,7%)
- „ 24 і пізн. . . . . — 4 (10,8%)

Декілька слів про групу товаришів, які вступили до партії в 1924 році й пізніше. Товариші, що складають цю групу, є вихідці з инших закордоних комуністичних партій й нараховують за собою далеко більший партстаж. Це застереження потрібне для того, щоб мати уявлення про особливості цієї групи та щоб при порівнанні з наслідками набору

минулих років зробити правильні висновки. А це порівнання показує (з обліком тільки що зазначеного), що й рівень партстажу ми маємо цього року вищий.

Таблиця партстажу наборів до інституту за минулі роки дає такий розподіл:

Роки	До 1917 р.	1917 р.	18 — 19 р.	20 — 21 р.	22 — 23 р.	24 і пізн.
1923	1 (10%)	—	1 (10%)	6 (60%)	1 (10%)	1 (10%)
1924	—	—	3 (37,5%	4 (50%)	1 (12,5%)	—
1925	1 (4,2%)	1 (4,2%)	12 (50%)	8 (33,2%)	1 (4,2%)	1 (4,2%)
1926	3 (3,9%)	11 (14,3%)	36 (46,7%)	19 (24,7%)	2 (2,6%)	6 (7,8%)
1927	2 (5,4%)	3 (8.1%)	17 (46%)	10 (27%)	1 (2,7%)	4 (10,8%)

Як видко з цих цифр, питома вага групи членів партії до 1917 року в наборі цього року збільшилася з 3,9% до 5,4%. З другого боку, фактично зменшилась у порівнанні з минулим роком група членів партії, що вступили до партії в 1924 році й пізніше. Так, із 6 товаришів, що їх віднесено до цієї групи по набору 1926 року, вихідців з инших компартій було лише 2, або 33,3%, а зараз — 3 із 4-х, цеб-то 75%.

По національності прийняті розбиваються так:

Українців . . . . . — 15 (40,5%)
Росіян . . . . . — 7 (19%)
Євреїв . . . . . — 14 (40%)
Инших . . . . . — 1 (0,5%)

Порівнання з минулими роками показує:

Національність	1923 рік	1927 рік
Українці	2 (20%)	15 (40,5%)
Росіяни	1 (10%)	7 (19%)
Євреї	6 (60%)	14 (40%)
Инші	1 (10%)	1 (0,5%)

Таким чином, в порівнанні з 1923 роком ми маємо значний зріст групи українців. Крім цих досягнень у справі українізації Інституту, слід відзначити й те, що загальна кількість аспірантів, які володіють укрмовою, надзвичайно виросла. Так, в 1926 році відсоток аспірантів з українською мовою дорівнював 66,6, а цього року — 91,7. Далі, коли минулого року не знало укрмови 16,2% (зовсім не тямило — 7% і таких, що знають дуже мало — 9,2%), то зараз таких товаришів у наборі цього року зовсім нема. Наявність досягнень в галузі українізації видко ще й на наслідках іспитів з історії України та КП(б)У. В 1926 році відсоток товаришів, що витримали іспити в знанні історії України догідно був трохи більший за 50%, а історії КП(б)У й того менше. А цього року: по історії України 80%, а по історії КП(б)У — 95,5. Якщо в 1926 році група, що зовсім не знала історії України, складала $1^1/_2$%, а історії КП(б)У — 9%, група мало знайомих з історією України — $1^1/_2$%, а історією КП(б)У — 3%, то цього року ми не маємо таких жодного відсотка. Одначе, треба зазначити, що як із знанням загальноосвітніх предметів, так і українознавських дисциплін справа стоїть ще не так добре, щоб можна

було вдовольнитися цими досягненнями. Характерно, наприклад, що значна частина іспитованих або надзвичайно мало знайома з укрлітературою (29,2%) або зовсім не знайома (8,3%).

Про наслідки іспитів у знаннях наводимо таку загальну відомість:

Назва предметів	Заг. кільк.	Не знають	Незавдов.		Не цілк. задов.		Завдовільно		Цілком задов.		Добре	
			Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Заг. осв.												
Математика	19	—	1	5.2	2	10.6	15	79	1	5,2	—	—
Фізика	14	—	1	7,1	2	14,3	5	35,7	6	42.9	—	—
Хемія	14	—	3	21,4	—	—	5	35,7	2	14,3	4	28,6
Сусп. дисципліни												
Істмат	24	—	—	—	1	4,2	19	79,2	4	16,6	—	—
Політек.	25	—	—	—	3	12	17	68	5	20	—	—
Іст. Рос. й України	25	—	—	—	5	20	13	52	7	28	—	—
Іст. Зах.	23	—	—	—	2	8,7	12	52,2	9	39,1	—	—
Істпарт	22	—	—	—	1	4,5	17	77,3	4	18,2	—	—
Нацпитання	11	—	—	—	—	—	9	81,8	2	18,2	—	—

Для порівнання з минулим роком наведімо матеріял про наслідки іспитів 1926 року:

Назва предметів	Заг. кільк.	Не знають		Не задовольн.		Не цілк. задов.		Задовольняють		Цілком задов.		Добре	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Математ.	34	—	—	8	23,5	11	32,3	13	38,3	2	6	—	—
Фізика	34	6	17,7	5	14,7	8	23,5	11	32,3	4	11,8	—	—
Хемія	34	8	23,5	6	17,6	9	26,4	8	23,5	2	6	1	3
Біологія	34	3	8,9	7	20,6	5	14,7	11	32,3	8	23,5	—	—
Істмат	70	—	—	2	2,8	9	12,8	37	52,8	15	21,6	7	10
Політек.	69	1	1,5	4	5,8	8	11,6	47	68	8	11,6	1	1,5
Іст. Укр. і Росії	68	1	1,5	1	1,5	6	8,6	53	80	7	10,3	—	—
Іст. Зах.	67	1	1,5	1	1,5	5	7,5	47	70,1	13	19,4	—	—
Істпарт.	34	—	—	1	3	4	11,8	16	47	13	38,2	—	—
Нацпит.	5	—	—	1	20	2	40	2	40	—	—	—	—

Побіжний огляд цих матеріялів свідчить про дійсно значне підвищення якости набору цього року в порівнанні з 1926 роком. Так, наприклад, характерна цілковита відсутність в суспільствознавчих предметах групи товаришів, які б склали іспити недогідно, або щоб зовсім не знали. Проте, з матеріялів минулого року ми бачимо зовсім инше. Немає жодного предмета, де б не було таких товаришів. Щоб більш відтінити поліпшення якости, наведімо цифри лише про відсоток тих, що склали іспити догідно (завдовільно).

Назва предметів	1926 рік	1927 рік
Загальноосвітні предмети		
Математика	44,2	84,2
Фізика	44,1	78,6
Хемія	32,5	78,6
Біологія	55,8	66,7
Сусп. дисципліни		
Істмат	84,4	95,8
Політекономія	81,1	88
Іст. Укр. й Росії	90,3	80
Іст. Заходу	89,5	91,3
Іст. партії	85,2	95,5
Нацпитання	40	100

Ми бачимо, що знання по всіх предметах, за виключенням Історії України й Росії, у т. т., що їх прийнято до Інституту цього року, значно вищі, ніж 1926 року.

Але при порівнанні тільки що наведених матеріялів про наслідки іспитів за 1926/7 рік ми не брали на увагу тої особливости, що минулого року набор був на двохрічний підготовчий, а зараз лише на однорічний курс. Коли в минулому році, в звязку з існуванням двохрічного підготовчого відділу, ми могли прийняти частину товаришів без ґрунтовної теоретичної підготовки, маючи на увазі можливість надбати потрібне знання за два роки підготовчої роботи, то зараз, при існуванні лише однорічного підготовчого відділу, який за рік не може дати потрібну суму знання, а лише систематизувати й відшліхтувати вже набуте знання, вимоги до т. т., ясно, повинні були зрости. Таким чином, повстає запитання: чи не з'ясовується така велика ріжниця якости знань при наборі 1926, і 1927 року тим, що в минулому році якість знань була нижча не в звязку з поліпшенням якости в цьому році, а в звязку з існуванням у минулому році двохрічного підготовчого відділу? Тому ми наведемо матеріяли про наслідки набору за 1926 рік для порівнання з матеріялами 1927 року, виключивши перший курс двохрічного відділу.

Назва предметів	Заг. кільк.	Не знають		Незадов.		Не цілком задов.		Задовол.		Цілком задов.		Добре	
		Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Математика	16	—	—	3	18,8	6	37,5	7	56,3	—	—	—	—
Фізика	17	1	6	2	11,7	5	29,4	5	29,4	4	23,5	—	—
Хемія	19	2	10,5	3	15,8	7	37	5	26,3	1	5,2	1	5,2
Біологія	18	—	—	2	11,1	2	11,1	8	44,4	6	33,4	—	—
Істпарт	19	3	15,8	1	5,2	2	10,5	7	37	6	31,5	—	—
Істмат	55	—	—	1	2	6	10,9	28	50	13	23,6	7	12,8
Політек.	50	—	—	3	6	5	10	34	68	7	14	1	2
Іст. Зах.	50	—	—	—	—	3	6	36	72	11	22	—	—
Іст. Укр. і Рос.	54	1	1,9	1	1,9	6	11,1	40	71	6	11,1	—	—

Для порівнання з матеріялами 1927 року візьмемо лише відсоткове відношення товаришів, які здали іспити догідно.

Назва предметів	1926 рік	1927 рік
Математика	56,3	84.2
Фізика	52,9	78,6
Хемія	36,7	78,6
Біологія	77,8	66,7
Істмат	86,4	95,8
Політекономія	84	88
Історія України й Росії .	85,1	80
Історія Заходу	94,0	91,3
Історія партії	68,5	95,5
Нацпитання	40	100

Розглядаючи ці матеріяли, ми можемо сказати, що підвищення знань прийнятих до Інституту в цьому році, в порівнанні з минулими р. р., ми маємо без усякого сумніву.

Загальний висновок про набір до Інституту за цей рік і взагалі про комплектування Інституту такий, що Інститут поступовно з кожним роком прогресує й що набір цього року сприяв дальшому безупинному рухові вперед до зміцнення своєї ролі в підготовці нових комуністичних сил, дійсно відповідних до сучасних вимог будівництва соціялістичної культури.

І. Паскель

Карл Маркс. „Критика філософії права Гегеля". Архів К. Маркса і Ф. Енгельса, ч. III, ст. 143 — 247.

Ще 1923 р. тов. Рязанов у своїй доповіді „Нові дані про літературну спадщину К. Маркса" згадував про недосліджений ще манускрипт Маркса, в якому Маркс критикував філософію права Гегеля. Нарешті цей манускрипт у ретельному перекладі й з коментаріями опубліковано.

Треба завважити, що про цей манускрипт Маркса, який лежав в архіві німецької соціял - демократії, ніхто з дослідників Маркса не знав. Про нього ніде не згадує навіть Енгельс. Тим цінніша знахідка й робота тов. Рязанова. Ця праця К. Маркса кидає нове проміння на цілий період у житті й творчості Маркса, а саме від часу виходу Маркса з редакції „Райнської Газети" аж до часу „Німецько - французьких Літописів". До цього часу про цей період ми знали дуже мало із самих автобіографічних даних Маркса, які він дав у передмові до своєї критики політичної економії. Як Маркс дійшов до критики філософії права Гегеля, він сам про це каже так: „Перша праця, до якої я взявся для вияснення сумнівів, що мене мучили, був критичний перегляд гегелівської „філософії права". Безпосереднім стимулом до цієї праці був процес мозельських селян на ґрунті кражі дров так звані „лісні поруби". Можна зробити висновок, що критична праця Маркса над філософією Гегеля почалась приблизно в березні — квітні 1843 р., хоч уже й раніше Маркс перестав бути правовірним гегеліянцем в ділянці філософії права та держави. Про це свідчить його намір ще 1841 р. видавати з Бруном Бавером новий філософський журнал, скерований проти лівогегеліянського органу „Галлійські Літописи", які редагував Арнольд Руге. В 1842 р. Маркс в основі ще поділяє що до держави погляд свого вчителя, але вже процес мозельських селян примушує Маркса зробити висновок, що пануючі закони безжалісно приносять в жертву право людини праву речи. „Всі органи держави"— каже Маркс у своїй статті, присвяченій „Дебатам з приводу закону проти кражі дров"—„стають вухами, очима, руками, ногами, за допомогою яких інтерес лісовласника чує, підглядає, оцінює, охороняє, ловить, бігає".

Ще в своїй полеміці з обер - президентом Шапером переводить Маркс переміну консервативної, реакційної формулки Гегеля про те, що дійсне то є розумне, в революційну. Звільнившись від редакції „Райнської Газети", Маркс зразу приступає до теоретичного розгляду основних тверджень філософії права Гегеля. Даний рукопис Маркса, що його ми в нашій статті будемо розбирати, і являє собою одну з підготовних праць Маркса для здійснення поставленої собі мети. Великий ідейний вплив у даному питанні зробила на Маркса стаття Фаєрбаха: „Підготовні тези до реформи філософії". Вона зробила на Маркса чи не більший вплив, ніж „Суть християнства". Хоч треба сказати, що тези Фаєрбаха про державу відносно без особливо великого значіння, коли пригадаємо, що держава, за Фаєрбахом, це „здійснена, розгорнута, вияснена цільність людської істоти" та що „найвищий голова держави — це представник універсальної людини". В галузі критики Маркс, користуючись методою Фаєрбаха, йде далі за нього. Фаєрбах у своїх тезах не виходить далі поза „людину" та її „природу"; Маркс уже в критиці і філософії права ставить питання про соціяльну суть людини. І треба взагалі про даний рукопис Маркса сказати, що його суть полягає в тому, що він розриває містичну оболонку логізму Гегеля,

а зате використовує та розвиває його діялектику. Звичайно, й у самого Маркса в тих часах виявляються ще моменти гегеліянізму, від яких очистився Маркс пізнішого часу. Маркс тут, так би мовити, ще не цілком „зняв" Гегеля.

При розгляді даної статті Маркса нас, звичайно, в першу чергу цікавить критичне ставлення Маркса до філософії права Гегеля, а не сама філософія права. Треба також пам'ятати, що хоч Гегель що до своєї системи і консервативний та ідеалістичний, зате своєю методологією дуже реалістичний та глибоко революційний. Це треба пам'ятати для того, що коли Маркс критикує не раз дуже гостро Гегеля, то це стосується до системи, а не до методології, яку Маркс прийняв і її елементи далі розвинув. Без сумніву, коли б Маркс узявся був за критику філософії права Гегеля пізніш, то з неї не лишив би каменя на камені, хоч, правда, вся пізніша теоретична праця Маркса якраз і являє собою фактичне, повне заперечення теорії держави Гегеля.

В даній статті Маркса ще майже цілком домінує форма викладу й термінологія Гегеля, цей зовнішній серпанок гегелівського логічного містицизму, не зважаючи на те, що сам Маркс звертає увагу „на особливість гегелівського стилю, яка часто повторюється та і є продуктом містицизму". Про Гегеля розказують цікавий анекдот, що коли до нього звернувся О. Конт з проханням викласти зміст діялектичного ідеалізму коротко, популярно і по-французькому, то Гегель образливо відповів: „Мою філософію не можна викласти ні коротко, ні популярно, ні по-французькому". Правдивий чи неправдивий цей анекдот, це не важливо, але факт, що Гегель дійсно дуже й дуже трудно формулював свою філософію. Сліди цієї екзотеричности виключеності ученої ми зустрічаємо ще й у Маркса тих часів.

Центральною проблемою критики філософії права Гегеля в Маркса є питання взаємин між суспільством та державою, і вже тут Маркс, усупереч Гегелю, приходить до висновку, що головна визначна роля в суспільстві належить громаді і ні в якому разі державі. Маркс пункт за пунктом, параграф за параграфом бере матеріял Гегеля, його інтерпретує і потім без крихти жалю розносить містицизм Гегеля, висуваючи на перший план важливі моменти діялектичної методології, що робили Гегеля дійсно великим, намагаючись при тому трудний, важкий та дубовий язик Гегеля перекладати на „німецьку мову", поезію Гегеля на прозу.

У Гегеля держава — це антиномія, якої він не зумів розвязати; з одного боку, держава — це зовнішня необхідність, а з другого боку, вона (держава) є іманентна ціль. Маркс розшифровує крилате слівце Гегеля „зовнішня необхідність", пояснює його як „підкорення" та „залежність", тому гегелівське поняття тотожности інтересів держави та індивідуумів виявляється порожнім, нереальним. У Гегеля сем'я й громада з'ясовуються як сфери поняття держави, цеб-то держава ділить себе між ними, „щоб, пройшовши через їх ідеальності, стати для себе безконечним, дійсним духом". Тут Гегель глибоко закопує себе в недоступність логічного пантеїстичного містицизму. Для Гегеля держава це логічне поняття, а живий індивід, дійсні стосунки його до держави, це спекулятивна думка Гегеля називає тільки як щось уявлюване, як феномен. Ідея суб'єктивується, а дійсна людина стає тільки чимось недійсним, тільки об'єктивним моментом ідеї. Сем'я й суспільство це тільки конечні величини, які є передумовою держави. Ідея тільки тому опускається, сходить в сферу сем'ї та громади, щоб, знімаючи їх, провести свою безконечність. Гегель не заперечує емпіричної дійсности, вона також розумна, але вона така не в силу свого власного розуму Факт, як такий, не береться під увагу, він береться, як Маркс каже, як якийсь містичний результат. Для Гегеля не важливі факти, його не цікавить емпірія, для нього важлива ідея, яка не має ніякої иншої мети, крім — „бути для себе безконечним, дійсним духом". Тут, як Маркс зауважує, відкривається на ввесь розмір містика філософії права й гегелівської філософії взагалі. Гегель всюди суб'єктом, як бачимо, робить ідею, а властивий суб'єкт — людину — тільки предикатом. Маркс дуже гарно висміює в § 68 філософію права, де говориться про патріотизм, який начеб-то доволі важко поєднати з загальною логічною структурою концепції. Гегель розвиває свою думку не з предмета, а будує свій предмет способом мислення, тому й виходить,

що влада та її характер означається не вчутрішньою власною необхідністю, не власною природою, але чимсь чужим. При критиці § 270 Маркс дає дуже гарний розгляд поняття дійсности, саме як творення діяльности тільки, якщо Геґеля „перекласти на німецьку мову", то побачимо, що ця „дійсність" це є самопізнаний, що ставить собі цілі, дух, і він саме й творить субстанцію держави, є суб'єкт та фундамент держави, тому цілі й влада держави набирають містичного характеру. Треба пам'ятати, що Геґель у своїй філософії права не виходить ніде поза рямці чисто абстрактно-логічних категорій. Геґель дає, так би мовити, своїй логіці політичне тіло, але не дає логіки політичного організму. Суть означень держави у Геґеля, як це дуже цікаво зауважує Маркс, лежить не в тім, що „вони є означеннями держави, а в тім, що їх в найбільше абстрактній формі можна розглядати, як логічно метафізичне визначення. Центр ваги інтересу лежить не в сфері філософії права, а в сфері логіки, філософська праця Геґеля скерована не на те, щоб поповнити абстрактне думання конкретним змістом політичних означень, а на те, щоб „вивітрити" зміст існуючих політичних означень і перевернути їх в абстрактні думки. Не логіка діла, а діло логіки є філософським моментом. Не логіка служить для оправдання держави, а держава для оправдання логіки" [1]), і тому „вся філософія права є додатком до логіки" [2]). Тому й улаштування та порядок держави у Геґеля остільки розумний, оскільки моменти їхні відповідають і можуть бути зведені до абстрактно-логічних моментів. Розум державного ладу є тому абстрактна логіка, а не поняття держави. Замість поняття влаштування ми в дійсності дістаємо у Геґеля влаштування поняття. Маркс називає Геґеля банальним софістом за § 274, де говориться про те, що держава, в якій характер і ступінь творення самосвідомости протирічить державному ладові, не дійсна держава, та що така держава може перевернутись в тяжкі пута для вищого ступня і т. д. і т. д.

Дослівно у Геґеля сказано так: „So hângt die Verfassung eines bestimmten Volkes überhaupt von der Weise und Bildung des Selbstbewûstseins desselben ab" Hegel: Grundlinien der Philosophie des Rechts. Ст. 225.

Ми знаємо, що якраз це місце, очищене від містичної оболонки та поставлене з голови на ноги, стає пізніш одним із головних моментів алгебри соціяльної революції, в теорії марксизму. В § 275 Маркс гостро підкреслює непослідовність Геґеля що до визначення волі князя, яку чомусь Геґель робить суб'єктом, хоч із попереднього знаємо, що княжа влада начеб-то не виходить із поняття загального порядку держави.

Геґель забуває, що державні функції в сфері діяння є людські функції, Геґель забуває, що суттю „особенной личности" є не її борода, не її кров (що повинно бути навіть за Геґелем тільки чисто випадковим — П. Д.), а „її соціяльна якість", і що державні функції і т. д. є не що инше, як форми буття і форми виявлення якостей людей. Ясно через те, що оскільки одиниці є носії державних функцій і державної влади, то вони розглядаються не з боку їхніх приватних, а з боку їхніх суспільних якостей" [3]). Геґель одначе договорюється, як відомо, „до нісенітниці", що державні функції — сфери діяльности тільки зовнішньо й випадково звязані з особливою особистістю. Твердження, яке за Марксом „сміху гідне". Надто явно у Геґеля ідея суверенности держави зафарблена містифікаційним душком, що Маркс жорстоко розкриває. Геґель прагне представити монарха дійсним „богочоловіком", цільовитим втіленням ідеї абсолютного духу, і тому у Геґеля стається так, що „свавілля є княжа влада" або „княжа влада є свавілля". Чому ж цей чоловік свавільно робиться тотожнім з волею держави? Це гра словами. Маркс наводить дуже часто приклади такого плутаного, перевернутого догори ногами вислову Геґеля. Наприклад, звичайна людина скаже:

„Монарх посідає суверенну владу, суверенітет".

Геґель же каже:

„Суверенітет держави є монарх".

---

[1]) Архів III, ст. 153.

[2]) Там само, ст. 154.

[3]) Там само, ст. 157.

Або знову: „Суверенітет робить що хоче".

А Гегель: „Суверенітет є абстрактне і тому воно не має обґрунтування, самовизначення волі, в якому лежить остаточне рішення". Так, дійсно фразеологія й стиль у Гегеля дубові і, не зважаючи й на це все, Гегелеві трудно таки довести необхідність монарха, хоч логічно можна погодитися з необхідністю „індивідуальности" держави. Тому, без сумніву, „самовільна" є думка Гегеля, що особистість держави дійсна тільки як одна особистість, як особистість монарха. І вже зовсім нелогічно з погляду навіть самої логічної структури філософії Гегеля, що монарх „призначений для того безпосереднью, природнім шляхом, завдяки фізичному походженню". Маркс висміює цю думку, кажучи, що „тіло означає якість монарха, як воно й означає якість худоби", це остільки може бути правдою, як догмат про непорочне зачаття богородиці Марії. Тут уже посідає своє місце ілюзія.

З думкою Гегеля, що монарх не є „производний", а „безумовно починає з себе" Маркс до певної міри погоджується остільки, оскільки, напр., „воля монарха в тім нічим не відрізняється від самого монарха". Маркс кваліфікує всі думки Гегеля що до „неможливости" на народню масу перенести поняття суверенности, як „цілковиту тавтологію". Цікавий екскурс Маркса в галузь означення понять демократії та монархії. „Не людина для закону, а закон для людини, закон тут є людське буття, тимчасом в инших формах державного ладу людина є законне буття. Ось основні відміни демократії" [1]).

Цікаво також те, що вже в цей час, коли, власне кажучи, Маркс далеко ще не зрікся гегелівського поняття держави по суті, він за французами „нового часу" вважав за „можливе" зникнення політичної держави при демократії".

Маркс далі розбирає „некритичність гегелівської філософії права", яка полягає в заплутанню питання про „ласку короля" та про його невідповідальність ні перед ким. Це саме стосується далі й концепції „державної влади". Гегель не дав точного й послідовного означення, а те, що він нам дає, „не заслуговує імени філософського розвитку". Державна влада — бюрократія і то чисто кість од кости — пруська бюрократія. Не без цікавости й для нинішнього дня читаються гіркі слова Маркса про бюрократію. Що таке бюрократія?

„Якщо бюрократія, з одного боку, є втілення грубого матеріялізму, то, з другого боку, вона виявляє свій різкий спіритуалізм в тому, що хоче все робити, цеб-то що вона робить волю — causa prima, бо вона є тільки діюче буття, і свій зміст вона дістає із зовні, значить тільки формулуванням і обмеженням цього змісту вона може довести своє існування. Для бюрократа світ є тільки об'єкт його діяльности" [2]). Дійсне життя для бюрократії мертве. Дуже чітко Маркс відповідає також на питання, коли бюрократія щезає.

„Усунення бюрократії можливе тільки при тій умові, що загальний інтерес стає особливим інтересом в дійсності, а не як у Гегеля, тільки в думці, в абстракції, а це знову ж можливе тільки при тій умові, що особливий інтерес стає в дійсності загальносуспільним" [3]).

Гегелівська тотожність громадянського суспільства з бюрократичною державою тому є тільки тотожність „двох ворожих армій", де кожний член однієї армії шляхом дезерції може стати членом другої армії. Як же рішає Гегель свою антиномію, яка перейшла в грубу колізію з поняттям законодавчої влади? З одного боку, в Гегеля законодавча влада організує владу взагалі, але, з другого боку, саме ця влада є частина конституції, „яка лежить сама по собі поза ділянкою її безпосереднього означення", а це мовою звичайною треба розуміти, що конституція не входить в компетенцію законодавчої

[1]) Архів III, ст. 164.
[2]) Там само, ст. 179.
[3]) Там само, ст. 179.

влади. В інтерпретації конституції Маркс хоч і виступає гостро проти термінології Гегеля, в дійсності ж сам ще не цілком звільнився від гегелівського розуміння цього питання. Візьмімо хоч би такий приклад для підтвердження вищесказаної думки. Маркс пише: „В сучасних державах, як і в філософії права Гегеля, опізнана правдиво дійсність загального діла є тільки формальною, або тільки формальне є дійсним загальним ділом. Гегель заслуговує на виговір не за те, що змальовує суть сучасної держави так, як вона є, а за те, що він те, що є, видає за суть держави". Тут ясно, що Маркс в той час ще далеко не позбавився ідеалізації держави взагалі.

Коли Маркс розглядає пункт (301) Гегеля про взаємини станів, які треба розуміти, як „соціяльні класи", то яскраво вже тоді підкреслює, що тут маємо завжди „сделку двух противоположных воль", або „стани є покладене протиріччя держави й громадського суспільства в державі" [1]).

Тут Маркс ще цілком користується термінологією Гегеля, хоч висуває на перше місце вже зовсім нові думки та вкладає в гегелівські формули новий зміст, хоч сам ще цілком перебуває в полоні ідеалізації держави. На його думку стани, а власне кажучи суспільні класи, ще також боронять суспільство перед „крайністю" монарха, хоч, з другого боку, Маркс зауважує, що стан, класа, як держава в державі, зводить державу до порожнього уявлення (Schein), Гегель, як знаємо, відкидав антагонізм між класами, як їх „дійсну субстаніональну протилежність".

Маркс тонко підкреслює той тупик, в який попав Гегель, коли він представляв з одного боку стани (класи), як протиріччя до держави і з другого боку він проголошував тотожність, єдність діяльности цих двох елементів. Маркс відкидав всякі, як він називає, кунстюки Гегеля, як от випровадження з абсолютної ідеї природних перів, наслідніх маєтків і т. д., але дуже живо хапається зате за ідею протиріччя між політичним і громадським суспільством.

Маркс ущипливо висміює ілюзію Гегеля що до єдности політичної держави, як алегоричну романтику. Ця ілюзія деколи буває „дійсною", цеб-то залежить від стосунків між монархом і станами, але вона ніколи не переходить межі „дійсної ілюзії", а найчастіше буває „свідомою неправдою", як живо та яскраво це відповідає поняттям буржуазної демократії. Вона є деколи „дійсна ілюзія" але найбільше свідома неправда!

Далі Маркс переходить до критики приватної власности. Правда, Маркс погоджується з Гегелем, що правові стосунки є волеві, але це ще далеко не значить, що Маркс погоджувався з Гегелем, наприклад, відносно вияснення походження приватної власности. Маркс не раз різко критикував гегелівське розуміння зародження власности, як буржуазну апологетику. „Нічого не може бути"— говорить Маркс в III томі „Капіталу"— „більш комічним, ніж наука Гегеля про приватну земельну власність"!

Гегель грішно розпинається за майорат, як за обстракцію „незалежної приватної власности", як добрий християнин-фанатик за якусь христову догму. Коли відкинемо заплутану мову Гегеля, то виходить доволі ясно, що діяльність і дійсність моральної ідеї (а це є держава — П. Д.) є релігія приватної власности.

Маркс із жорстокою послідовністю розвиває далі логіку Гегеля і доходить до висновку, що коли незалежна приватна власність має в політичній державі значіння „політичної незалежности", то „незалежна приватна власність" і є тоді політична незалежність держави. Конституція такої держави є конституція приватної власности. Ми знаємо, які глибоко революційні висновки вивів пізніш Маркс із цих формулувань, це — класовий характер держави, а звідси й неминучість заперечення такої держави, що знайшла своє глибоке обґрунтування в пізніших працях Маркса, Енгельса та Леніна.

Дуже цікава для нас праця Маркса в цьому самому числі Архіву — це стаття „Як нам бути з гегелівською діялектикою".

---

[1]) Під поняттям „громадське суспільство" треба розуміти, як це виясніює Маркс у передмові до „Критики політичної економії", термін Гегеля, який взяв його від англійців та французів XVIII віку, що означав „сукупність матеріяльних умов життя".

Гегель особливо звертає увагу на феноменологію та логіку. Німецька тодішня філософська критика виявила повну несвідомість та нерозуміння гегелівської філософії взагалі й діялектики зокрема.

Його учні Штравс і Бруно Бавер виявили себе цілком, як бранці гегелівської логіки. Тільки Фаєрбах зумів поставитись критично до діялектики Гегеля. Тільки він один зробив оригінальні відкриття в цій ділянці і справді подолав стару філософію. Маркс підкреслює „великий подвиг Фаєрбаха" в його критичному підході до діялектики Гегеля в порівнянню до инших критиків. Заслуга в першу чергу полягає в тому, що Фаєрбах взагалі „подолав стару філософію". Але Маркс перейшов далеко й самого Фаєрбаха.

Маркс дає дуже цікаве пояснення, з чого треба почати, коли підходити до Гегеля. На це ми при вивченню Гегеля повинні звернути увагу. Маркс каже: „Треба починати з гегелівської „феноменології",— цього джерела й тайни гегелівської філософії" [1]). Вже раніш, до випуску цієї статті Маркса, у нас відбувалися розмови, з чого братись до Гегеля — з логіки чи з феноменології; мабуть, що тепер стане ясно, що треба підходити насамперед до феноменології.

З'ясувавши коротко зміст, Маркс переходить до помилок гегелівської феноменології. В цій праці Гегеля Маркс добачає, по-перше, не зважаючи на „ввесь її заперечливий та критичний характер і не зважаючи на критику, яка в ній є та яка часто далеко випереджає пізнішу дедукцію, вже заключений в захованій формі, в характері зародка, потенції, тайни, некритичний позитивізм і такий же некритичний ідеалізм пізніших гегелівських творів, цей філософський розклад та воскресення реальної емпірії" [2]). Де ж причина? Маркс дає відповідь. Суть у тому, що, за феноменологією, „філософ сам є абстрактна форма відчуженої людини й видає себе за маштаб відчуженого світу. По-друге, у Гегеля виходить, що людськість природи й створеної історичним процесом природи продуктів людини відкривається в тому, що вони є продукти абстрактного духу, а тому і постільки також і духовними моментами, абстрактними істотами. Для того „феноменологія є захована, неясна ще для себе самої містифікаційна критика, але поскільки вона признає відчуження людини — хоч людина появляється тільки в формі духу — постільки в ній лежать у захованому виді всі елементи критики, яка підіймається далеко над гегелівським поглядом". Величність гегелівської „феноменології" та її остаточних результатів — діялектики заперечення, як рушійного і творчого принципу, полягає в тому, що Гегель розглядає самонародження людини, як процес, розглядає опредмечення (опредмечение, Vergegenständlichung) як розпрямичення, як розвязання (отрешение), і знаття цього розвязання полягає в тому, що він означує, розглядає суть праці і розуміє предметну людину, правдиво дійсну людину як результат її власної праці. Правдиве діяльне ставлення людини до себе, як до родової істоти, або здійснення себе, як дійсно родової істоти, цеб-то як людської істоти, можливе тільки тому, що людина дійсно творить всі свої родові сили, а це знову таки можливе тільки завдяки колективній творчості людства, можливе тільки як результат історії і відноситься до них, як і до речей, що знову таки можливе спочатку лише в формі відчуження" [3]).

Без сумніву, як уже й вище було сказано, феноменологія має багато однобічности й обмеженості. Наприклад, Гегель людину при питанню про абсолютне знання розглядає як не речовинну — значить спіритуалістичну істоту. У нього людина рівнозначна самосвідомості. І тут Маркс присвячує багато місця з'ясуванню гегелівського погляду на „самосвідомість" та деякі його інтерпретації. Дуже широко й ясно Маркс роз'яснює гегелівське поняття „Aufheben", знимання, те саме, що деколи доволі неясно інтерпретувалося навіть в нашій марксівській літературі.

„Через те в Гегеля заперечення заперечення не є підтвердженням навіть дійсної сути запереченням гаданої сути, але підтвердження гаданої сути або відчуженої від себе

[1]) Архів III, ст. 261.
[2]) Там само, ст. 263.
[3]) Там само, ст. 264.

суті, в її запереченню, або заперечення тієї гаданої суті, як речовинної, що перебуває поза людиною і незалежної від неї суті та переміна її в суб'єкт. Через те своєрідну ролю відограє у нього знимання, в якому злучені як заперечення, так і захованння і підтвердження" [1]). В цьому слівцеві, так би мовити, вміщується вся діялектична логіка Гегеля. Знята якість є скількість, знята скількість — міра, знята міра — суть, знята суть — явище, зняте явище — дійсність, знята дійсність — поняття, зняте поняття — об'єктивність, знята об'єктивність — абсолютна ідея, знята абсолютна ідея — природа, знята природа — суб'єктивний дух, знятий суб'єктивний дух — моральний об'єктивний дух, знятий моральний дух — мистецтво, зняте мистецтво — релігія, знята релігія — абсолютне знання.

Позитивний бік гегелівської діялектики в ділянці категорії відчуження полягає в тому, що знимання, як предметний рух, що вбирає в себе назад розвязання, це — висловлена в категорії відчуження ідея про присвоєння предметної суті, шляхом знимання її відчуження, це відчужений погляд дійсного опредмечення людини, на дійсне присвоєння його предметної суті шляхом знищення відчуженої категорії предметного світу, шляхом зняття його в його відчуженім бутті подібно до того, як атеїзм, яко зняття бога, релігії гуманізм, а комунізм опосереджений через зняття „означає ставання теоретичного гуманізму, а комунізм, в якості зняття „приватної" власности, означає домагання назад дійсного людського життя, як його власности, так ставання практичного гуманізму, або атеїзму, є опосереджений через зняття приватної власности гуманізм. Тільки через зняття цього опосередження, що є, однако, неодмінна передумова, стає, починаючись із себе самого, позитивний гуманізм" [2]). Цікаво, що в ті часи Маркс користується ще такою термінологією, як „гуманізм", „натуралізм" в розумінні „комунізму".

Хиба в Гегеля. одначе, в тому, що він цей рух людини в абстрактній формі вважає за саме життя, і далі, як божественний процес, оскільки його не робить сама людина, а тільки відмінна від людини абстрактна, чиста, абсолютна суть. Іменно Гегель не має на оці людину, а тільки рух самосвідомости, яка знаходить своє визначення в людині.

Людина дійсна, як і дійсна природа, таким чином, не є суб'єкт, а тільки предикат; тому-то і відношення між суб'єктом та предикатом у Гегеля абсолютно перекручено. Суб'єкт стає якимось тоялістичним духом. Далі Маркс пояснює такий справді тяжкий до зрозуміння перехід у Гегеля від логіки до натурфілософії — це „не що инше, як ток важкий для абстрактного мисления і тому так дивно описуваний ним перехід від абстрагування до споглядання" [3]). І як гарно каже Маркс, це містичне чуття, що гонить філософа з ділянки абстрактного думання в сферу споглядання — це є „нудьга, туга за змістом". „Відчужена від самої себе людина це також відчужений від своєї суті, цеб-то від своєї природної й людської суті, мислитель. Тому його (Гегеля — П. Д.) думки — це якісь непорушні духи, що находяться поза природою і поза людиною. Гегель зібрав і замкнув у своїй „Логіці" всіх цих непорушних духів" [4]). Як знаємо, природа у Гегеля, це „ідея у формі другобуття". Природа в собі самій не має ніяких абсолютних цілей. „Ціль природи — це підтвердження обстракції. Природі чогось не достає, а саме — суті, бо суть — це щось друге, ніж природа. Природа, відділена від людини, є для людини н і щ о. Ну тут ясно вже пішла туманна містика Гегеля, яку Маркс їдко критикує, але жаль, що дана стаття Маркса про гегелівську діялектику так скоро переривається, проте, вона дає нам ясний образ того, як Маркс уже в порівнююче ранні роки (цей рукопис треба розглядати, як матеріял для тієї частини „Святої родини", де Маркс дає критику спекулятивної філософії) почав „знимання" Гегеля та Фаєрбаха. **Демчук**

Dr. G. Cassel. „Das Stabilisierungsproblem". Berlin, 1926.

Праця Касселя є цікава спроба обійняти в цілому проблему стабілізації з погляду кількісників. Автор скористав для цього багатий матеріял — досвід воєнної інфляції та

[1]) Архів III, ст. 269.
[2]) Там само, ст. 271.
[3]) Там само, ст. 271.
[4]) Там само, ст. 273.

грошових реформ післявоєнного часу. Важливіші питання з порушених автором є питання про мету та шляхи її засоби стабілізації.

В постановці мети стабілізації автор розрізняє стабілізацію вартости грошей та золотого паритету. Дотримуючись погляду кількісної школи що до вартости грошей, він вважає, що при виборі вартости грошей, як мети стабілізації, це означає „das man sich entschliesst, das algemeine Preisniveau innerhalbdes Landes so constant als moglich zu halten". Очевидно, що вартість грошей в даному розумінні є ніщо инше, як тільки купівельна сила грошей, отже за мету стабілізації Кассель вважає покупну силу грошей, за другу можливу мету стабілізації Кассель вважає стабілізацію до золотого паритету, що за даних умов, на його думку, вимагає стабілізації до долара, цінність якого визначається рівнем цін П. А. Ш. В цьому випадкові перед реформаторами стоїть завдання тримати рівень цін у своїй країні на рівневі цін П. А. Ш. Таким чином, те, що автор видає за окремішність, виявляється як різновидність стабілізації купівельної сили. При стабілізації „вартости" грошей власної країни завдання полягає в безпосередньому дотримуванні постійного рівня цін у даній країні, при стабілізації до золотого паритету теж саме завдання здійснюється обхідним шляхом через дотримування постійного відношення між рівнем цін країни, що переводить реформу та П. А. Ш. В першому випадкові маємо самостійну політику, в другому — політику залежну, орієнтації на рівень цін П. А. Ш. Мета стабілізації в обох випадках принципово однакова (це коли дотримуватися основних поглядів автора) і тільки непослідовності автора до його власних основних положень можна завдячувати висунення подвійної мети стабілізації валюти.

В дійсності між цими двома можливими метами стабілізації є глибока ріжниця, коли тільки відмовитися від кількісного трактування вартости грошей. В такому разі покупна сила грошей стане перед нами як функція величин вартости грошей, з одного боку, та вартости товарів — з другого. Стабілізація рівня цін може бути тільки наслідком заходів, які були б направлені на витвір незмінних умов продукції товарів (стабілізація їхньої вартости) та незмінних умов продукції грошового металу, при нерозмінній на метал валюті, на витвір постійного відношення між кількістю нерозмінних грошей і кількістю потрібних для товарової циркуляції металевих грошей. Перша група заходів є явно реакційна утопія, що вимагає затримання розвитку продукційних сил, практично неможлива до здійснення за умов капіталістичної конкуренції. Друга група заходів в частині встановлення незмінної цінности грошевого металу, по значінню цілком ідентична першій. Це підтверджує тільки погляд, що не може бути метою стабілізації витвір валюти абсолютно стабільної. Найстабільніша валюта є золота валюта, однак вартість її міняється в залежності від перемін вартости золота, домагатися цілковитої непорушности вартости останнього — утопія. Так само помилково є визначувати вартість золота рівнем золотих цін, оскільки золото, як і всякий инший товар, має свою власну цінність.

Зважаючи на це треба зазначити, що виставляти за мету стабілізацію валюти, стабілізацію рівня цін — „вартости" грошей за термінологією Касселя не можна. Рівно утопійним є домагатися введення валюти, абсолютно постійної в своїй цінності. Єдиною реальною метою стабілізації може бути стабілізація її до золота, завершенням якої є заведення золотого обігу. Стабілізація занепалої валюти до долара може визначати тільки установлення між ними нового паритету, де, з одного боку, ми маємо реальну вартість у золоті валюти, що стабілізується, а з другого — золотий долар. При удачній реформі цей новий паритет, який для занепадної валюти цілком визначається розміром лажу на золото, буде центром хитань вексельних курсів. Це зовсім не визначає, що рівень цін у всіх країнах, між валютами яких існує твердий золотий паритет (а так завше при нормальному стані), одинаковий або мусить бути одинаковим. Це могло б бути тільки тоді, коли б світове господарство було єдністю, що - найменше такою, як господарства національні, та коли б стосунки між окремими національними господарствами відбувалися на підставі цілком вільної конкуренції. Реально і тої й другої умови в світовому господарстві не існує, тому й рівні цін різних народніх господарств більш або менше між собою різняться. Тому за наших умов метою стабілізації може цілком служити стабілізація

валюти в порівнянні з долларом, і це зовсім не визначає, що всякі переміни в рівні цін П. А. Ш. мусять мати наслідком їм відповідні переміни в усіх країнах, валюта яких має стале відношення до долара. Серед дуже цінних думок в справі стабілізації буржуазна суть Касселя особливо яскраво проявляється в накреслених ним умовах стабілізації. Вони в основному зводяться до ліквідації дефіциту державного бюджету, але без збільшення податкових тягарів. Кассель рішуче проти „переоподаткування" капіталів та примусових позик. Кассель припускає оподаткування в розмірах, які б не забирали цілком фонду нагромадження, ц.-т. прибутків та позики, які б забирали тільки частину прибутків; здійснення цього забезпечується їхньою добровільностю. Реально такий погляд на оподаткування є боротьба проти високих податків на капітал та за перенесення його на трудящі маси. Добровільність позик на стабілізацію в умовах, коли всі чим далі, тим більш шукають грошей та зростає 0% означає по суті цілковиту неможливість їх переведення. Реальні наслідки може дати тільки позика примусова і навіть часткове вивласнення, яке по суті тільки вносить певний коректів у той перерозподіл капіталів, який відбувся завдяки інфляції. Автор у своїх пропозиціях виступає як лицар буржуазії та передовсім тих груп, які найбільш виграли від інфляції.

Велике значіння Кассель надає питанню нагромадження — ощадности за його термінологією, ц.-т. по суті питанню експлоатації. Він установлює як передумову стабілізації валюти доведення „Nettoersparnissen" господарства до розмірів, що забезпечують поширену репродукцію, на основі рівноваги між продукцією та споживанням. Ясно, що означає така постановка питання — вона є по суті питання про перенесення тягарів стабілізації цілком на плечі робітничої класи. Це питання про скорочення заробітної плати, продовження робітного дня до таких розмірів, які б забезпечували можливо найбільші розміри нагромадження. Не можна бо допустити, що збільшення „заощаджень" може і буде відбуватися за рахунок скорочення споживання капіталістів. Всі ці „заощадження" в умовах капіталістичного господарства та державности дає робітнича класа.

Зрештою більш ніж дивне те, що Кассель таке велике значіння придає дисконту. На його думку, дисконтна ставка в стані впливати на зміну „цінности" грошей. Треба мати на увазі, що зміна дисконтної ставки безпосередньо стосується тільки короткотермінових позик, тоді як позичковий капітал в цілому в підприємствах становить тільки незначну частину вкладеного до підприємства капіталу. Трудно собі уявити, щоб завдяки високій дисконтній ставці підприємець відмовився від користування з свого капіталу в цілому, тим більш, що припинення процесу виробництва може привести до його цілковитого банкротства. Вплив дисконтної ставки на кількість грошей в обігу може бути тільки дуже незначним, та й то при твердій валюті, що ж до її пливу за паперової занепадної валюти, то він був завше непомітний. Досвід показав, що за таких умов дисконтна ставка не в стані припинити ні грошової, ні кредитової інфляції. Не має вона ніякого впливу й на ціни товарів, отже й на купівельну здатність, або, за термінологією Касселя, на цінність грошей,— це видко хоч би з того, що низький дисконт може вживатися з низькими цінами, і навпаки, рівно ж в певні моменти коньюнктури високий дисконт існує поруч із низькими цінами. Це свідчить, що ніякої залежности між ними немає, висота дисконту впливає не на ціну, а тільки на розподіл одної із складових частин ціни — прибутку на процент та доход підприємця. Подібно як в аритметиці від переміни відношення між додатниками не міняється сума, так і в цінотворенні ціна не міняється від зміни відношення, в якому ділиться прибуток на відсоток та прибуток підприємця. Рух же дисконтної ставки та цін визначається зовсім різними причинами.

Праця Касселя — крик буржуазії за волю експлоатації та перекладення всіх тягарів стабілізації на плечі робітничої класи [1]). В цьому розрізі вимога Касселя збіль-

[1]) Що це так, це автор довів у своїй новішій праці „Neuere monopolistische Tendenzen in Industrie u. Handel". В цій праці він виступив проти „монополізму" робітничих організацій, за „волю" праці, проти державної допомоги безробітним та нарешті за пониження заробітної плати, як остаточний результат цих заходів.

шити товарообіг рівнозначна вимозі збільшити робочий день, вимога припинити проїдання визначає зменшення заробітної плати, збільшення заощаджень визначає капіталістичну раціоналізацію, ц.-т. збільшення експлоатації робітничої класи. Протест проти збільшення оподаткуванця капіталів означає збільшення посереднього оподаткування, отже погіршення матеріяльного стану робітництва. Праця Касселя дає відповідь, як треба провести стабілізацію валюти з мінімумом витрат для буржуазії та максимальними жертвами робітництва. Це програма дії для стабілізації капіталізму, в цьому її основне значіння. В послідовності класової лінії авторові відмовити не можна.

Можна шкодувати, що книжка до цієї пори не перекладена на українську або ж російську мову і через це недоступна для ширшого кола читачів СРСР. Хто цікавиться ґрунтовним вивченням грошової справи, тому з цією працею треба неодмінно зазнайомитися.

І. Б.

„Аграрная революция" в четырех томах. Т. II. Крестьянское движение в 1917 г. Аграрная Секция Коммунистической Академии. Из-во Ком. Академии. Москва, 1928, стор. 231.

Потреба теоретично усвідомити хід і зміст великої аграрної революції на Сході Европи в СРСР дуже гостро відчувається серед будівників нового соціялістичного суспільства — радянських робітників нашого Союзу. Аграрна Секція Комуністичної Академії, йдучи назустріч цій потребі, розпочала велике видання в чотирьох томах, присвячене аналізі та всебічній оцінці нашої аграрної революції. Першим з друку вийшов другий том цього цікавого видання, який ми оце й розглядаємо.

Одкривається том вступною статтею В. Мілютіна „Предпосылки Октябрьской Революции 1917 года". Автор так з'ясовує причини революційної ситуації в Росії, яка утворилася з початку 1917 року.

а) Наявність глибоких економічних та соціяльних суперечностей, викликаних попереднім розвитком країни, і існування на цій базі політичної боротьби робітників у містах та селянства в селах.

б) Загострення та поглиблення класових суперечностей і глибоке погіршання економічного стану трудових клас, викликане імперіялістичною війною.

в) Існування суб'єктивних умов революції у вигляді революційного руху й революційних організацій робітників та селян і наявність організатора революційних сил робітництва та селянства — партії більшовиків.

Вже 1913 рік подавав ознаки наступу великої економічної й політичної кризи. Утворилось перевиробництво промислових товарів і криза їх збуту. По всій країні прокотилась хвиля страйків. Економічна боротьба робітництва переходила в боротьбу політичну.

Буржуазні ідеологи не розуміли та й зараз не розуміють причин Жовтневої революції. Затіваючи в 1914 р. війну, російська буржуазія „просчиталась": вона не могла передбачити її політичних та економічних наслідків.

Російська буржуазія у відсталості Росії сподівалась мати надійну підпору проти можливих економічних і політичних наслідків війни.

З початком війни немов відбувався підйом господарства на базі задоволення військових потреб. Прибутки промисловости зростали до розмірів 60 — 200%. Кількість підприємств виросла на 100%. Буржуазія потирала руки з радощів, постачаючи на фронти військове устаткування для 15 мільйонів гарматного м'яса. Та радощі ці охолодила криза господарства, що наступила з початку 1917 року. Курс карбованця зірвався, підприємства почали лопатись, гостро стало перед країною харчове питання. Багатомільйонова армія проїдала ресурси країни. Класові суперечності невпинно загострювались.

Умовами світового значіння, що призвели до революційного вибуху в лютому 1917 р., були: а) великий досвід у революційній боротьбі, що його придбали робітники

та селяни в 1905 — 7 р. р., і б) наявність імперіялістичної війни, що нечувано загострила класові суперечності в країні. Війна імперіялістична неминуче мусила перетворитись на війну класову громадянську. Взявши до своїх рук владу з перших днів революції, буржуазія виявила своє банкротство перед країною. Вона не могла виконати завдань, об'єктивно поставлених перед країною, та ще й при наяві стихійного революційного руху робітників та селян. Народ вимагав: хліба, миру, свободи. Та буржуазія не бачила основної рухової сили Лютневої революції — прагнення мільйонів трудових мас до миру. І буржуазія не могла дати ні миру, ні хліба, ні свободи. Дрібна буржуазія і її партії пленталісь у хвості великої буржуазії, але допомогти їй нічим не могли. Країна йшла до занепаду. Насувалась катастрофа. Про цю катастрофу сигналізувала країні партія більшовиків через брошуру Леніна: „Грядущая катастрофа и как с ней бороться". Зростало співчуття салдатської та народньої маси до більшовиків. Сама партія до серпня 1917 року зросла з 40.000 до 200.000 членів. Вплив більшовиків у радах війська поступово зростав. Селяни почали відбирати й ділити панські землі. Партія більшовиків ставала за природного проводиря поглибленого революційного руху, бо вона мала чітку, усталену ленінську теорію революційної боротьби, мала в своїх лавах геніяльного вождя та зважувала світовий досвід усіх попередніх революцій. Ні одна з партій не мала за собою такого багатого та могутнього ідейного вантажу.

Аграрна революція змила столітній намул забутків феодалізму в сільському господарстві. Здійснювалась дійова спілка робітників та селян. Комуністична партія повела країну до соціялізму. Труднощами на цьому шляху була й залишається економічна та культурна відсталість селянства, яке складає більшість населення Радянського Союзу, та недостатня індустріялізація країни. Але аграрна революція стала за вихідну точку для будування нових форм соціялістичного суспільного життя на селі за кооперативним планом Леніна. І зараз соціялістичний сектор сільського господарства невпинно зростає. Такі були передумови та наслідки аграрної революції 1917 року.

П. І. Лященко в великій і ґрунтовній статті „Экономические предпосылки 1917 года" дає надзвичайно цікаву аналізу розвитку аграрних стосунків у Росії, що неминуче мусили призвести до революційного розвязання суперечностей, цим відношенням властивих.

Характерними рисами передвійськового російського капіталізму було те, що усе народнє господарство Росії швидко пройшло всі етапи капіталістичного розвитку після реформи 1861 р. Разом із цим в аграрній галузі народнього господарства діяли протилежні сили — забутки феодальних кріпацьких стосунків. Усе народнє господарство швидко підпадало під вплив організацій фінансового капіталу, який був ніби російським відділом великих европейських фінансових угруповань. Такий звязок російського капіталізму з фінансовим капіталом переважно антантовських угруповань передрішав позицію Росії в наступній імперіялістичній війні.

З початку війни у більшості країн, що провадили цю війну, почало відбуватись зростання державної влади з фінансовими монополістичними організаціями. Встановлено було ряд державних монополій, що були розповсюджені навіть на сільське господарство (хлібна монополія). Почалась доба військового державного капіталізму. Але державно-капіталістична система з її мілітаризованою промисловістю не давала потрібних результатів. Почалися господарські та військові утруднення. Отоді на поміч держкапіталізмові виступили буржуазні громадські організації: Земгор, Всеросійський Земський Союз, військово-промислові комітети, Снабарм. Але напруження промисловости не дало потрібних результатів. Насувалася гостра паливна криза. Довіз камінного вугілля припинився з війною. Продукція металургічної промисловости падала. Наступила криза транспорту, фінансове господарство підривалось. Національний прибуток і багатство швидко знижувались. Війна з'їдала 19,6% національного багатства і 52% національного прибутку країни.

Війна спобігла сільське господарство саме на хвилі підвищеної кон'юнктури, чому спричинився розвиток капіталізму в цілій країні і зокрема в сільському господарстві. Зовнішня та внутрішня ринкова кон'юнктура для сільського господарства була сприятливою. Сільське господарство Росії було джерелом сировини та харчпродуктів для

промислових країн Західньої Европи. Перед війною сільське господарство пережило період свого піднесення та інтенсифікації. Значно зросла площа під техкультурами, кількість машин, вживана в сільському господарстві, збільшилася в кілька разів, кількість штучних угноєнь у сільському господарстві збільшилась удвічі. Товаровість сільського господарства виросла, даючи для зернових 35 — 50%, волокнистих рослин — 80 — 100%, молочарських продуктів — 20%. Селянство задовольняло $^4/_5$ місткости ринку на хлібні продукти. 16 — 20% селянських господарств продавали лишки, решта припадала на „нужденні продажі". 50% хлібних перевозок ішло для експорту, бо внутрішній ринок не був спроможний спожити товарову частину сільсько-господарської продукції. Інтенсивність сільського господарства стимулювалася більш ринком зовнішнім.

Наявність у сільському господарстві важкого тягару у вигляді забутків феодалізму призвело до того, що за передвоєнного часу XX сторіччя прибутковість сільського господарства виросла на 33,8%, тим часом, коли прибутковість промисловости виросла до 62,3%.

Війна призвела до деградації сільського господарства. Робоча сила була від нього відтягнена на 45 — 55%. Вісімнадцять мільйонів голів скотини спожила армія. Поновлення реманенту не було, скорочувалася засівплоща, чимало землі лежало під перелогами. Ринкові взаємини розпадались. До війни внутрішній ринок складався на 50% з міжрайонового обігу, 28% йшло на зовнішній ринок і 22% залишалось для місцевого обігу. Напередодні революції становище змінилось так, що внутрішній ринок забирав 40% продукції, зовнішній ринок забирав лише 6%, і на долю місцевого ринку припадало 54%. Ринок був зруйнований, бо державні монополії примусово забирали всі лишки сільськогосподарських продуктів. Політика уряду зводилась до захисту поміщицьких латифундій і до виснаження селянського господарства. Селянське господарство почало деградувати. Коли з початку війни виникла теорія збагачення села, то незабаром цю теорію прийшлось переглянути. Господарські умови призводили до пролетаризації значної частини селянства і до незначних нагромаджень серед верхівки села. Ці нагромадження потоком паперових грошей полилися в ощадні каси, бо не знаходилось для них виробничого вжитку. Разом із селянськими господарствами деградувало й господарство поміщицьке.

Щоб зрозуміти цілком економічні передумови аграрної революції 1917 року, треба розглянути ту еволюцію, що відбувалася в самих земельних взаємовідносинах з їх суперечностями, наявність яких викликала стихійний аграрний рух і змила начисто й ці взаємовідносини.

Ліквідація крепацтва 1861 року була, як відомо, звязана з експропріяцією великої кількости земель виробників-селян і переходом цих земель до поміщиків у формі так званих „одрізків". І хоча для розвитку капіталізму в Росії було розчищено ґрунт, в сфері земельних відносин залишалось чимало ще й забутків феодалізму. Дворянство, зберігши в своїх руках більшість земель і тримаючи в своїх руках всю соціяльну й політичну силу, було підпорою самодержавної реакції. Воно стояло поперек дороги капіталістичному розвиткові селянського господарства на американський штиб, і на цьому ґрунті між селянством та поміщицтвом утворювався гострий антагонізм. Наступна після 1861 р. історія земельних відносин зводилась до повільної втрати „благородними лордами" їхніх земель і набуття цих земель „чумазими лордами", цеб-то торговельно-та промислово-капіталістичною класою.

Напівкрепацькі, некапіталістичні форми експлоатації дворянських латифундій існували в губерніях центрально-хліборобської смуги. Капіталістична система домінувала в західніх та південних районах колишньої Росії. Вплив капіталізму на господарства всіх систем виявився у великому зростї гіпотечної заборгованости, яка мала більше розповсюдження в районах капіталістичного господарювання. Велику кількість маєтків за невиплату боргів примусово спродували земельні банки. Щорічно дворянство втрачало 2,5% свого землеволодіння. Дворянство, користуючись своїм монопольним становищем, капіталізувало свої грабіжницькі ренти через продаж земель і проїдало реалізо-

вані кошти, не даючи їм продукційного вжитку. За продані землі дворянство отримало два міліярди карб. та підвищило вартість своїх наявних земель до 6,5 міліярдів карб. Для купецького землеволодіння баланс земель був на його користь. Та російське купецтво не спромоглося створити тип закінченої капіталістичної системи сільського господарства.

Малоземелля селянське та розвиток продукційних сил селянського господарства призводив до оренди поміщицьких земель, орендний фонд селянства складав 40% площі селянських надільних земель. Селянство виплачувало щорічно поміщикам 450 мільйонів орендної плати. „Голодні оренди" призводили до павперизації селянства та заступали для нього шлях до розвитку на американський взірець. Земельна спекуляція верхівки селянства, що наслідували прикладові своїх „благородних" сусідів, була другою перепоною для розвитку в Росії фармерського господарства. „Чумазим лордам" було вигідніше парцелювати набуті землі й продавати їх по спекулятивній ціні селянству, ніж заводити власне фармерське господарство.

Процеси розвитку капіталізму і капіталістичних відносин гальмувались соціяльно-економічним гнітом та реакційною силою напівкріпосницького поміщицького землеволодіння. Спроба розвязати суперечності й кризу взаємовідносин вийшла з початку двадцятого сторіччя не з дворянства, а з промислово-капіталістичних кол, під тиском яких 1906 року була розпочата аграрна реформа на прусський зразок за урядування Столипіна. Реформатори прагнули зберігти поміщицьке господарство і посадити в селах на селянську шию яко мога більше кріпких „мужичків", які б забезпечили поміщикові капіталізацію його ренти. Столипінська реформа допомогла селянству усвідомити протилежність своїх інтересів до новоявленого „кріпкого мужика", а цьому останньому — протилежність його інтересів з інтересами благородних лордів. Таке становище заздалегідь рішало невиразні наслідки реформи 1906 — 1910 р. р. і було базою для тих складних аграрних взаємин, що розвязала їх лише пролетарська революція. Аналізуючи півстолітню історію аграрних взаємин та їхню економіку, можна з повною ясністю вбачати в них передумови, співвідношення сил, характер і навіть географію та вогнища аграрної революції сімнадцятого року. Отакий у короткому викладі зміст надзвичайно цінної статті П. Лященко.

Стаття С. Дубровського „Временное правительство и крестьянство" аналізує хід аграрного руху після березня 1917 р. та ставлення до нього тимчасового російського уряду. Будучи буржуазно-поміщицьким урядом, „Временное правительство" діяло за вказівками поміщиків, захищаючи їхні класові інтереси. Поміщики шукали підпори серед куркульської верхівки села, але встановити спільну лінію їм не вдалось. Згодом свою позитивну програму аграрної реформи „Временное правительство" будувало спираючись на куркульські елементи, які потім були підпорою всіх контр-революційних урядів. Ведучи спочатку охоронну діяльність для збереження недоторканими поміщицьких земель, згодом рівнобіжно з поглибленням аграрної революції, буржуазно-поміщицький уряд перейшов до вгамування „аграрних непорядків" силою зброї. Така позиція уряду вирішала і ставлення селянської маси до урядових партій, як до ворожої собі сили, і забезпечила прихильність селянства до партії більшовиків.

Я. Яковлев у статті „Крестьянская война 1917 г." подає докладну аналізу всього стихійного ходу селянської революції і боротьби за революційне розвязання аграрної проблеми. Стаття збудована на опрацьованні великих і цінних матеріялів.

А. Шестаков у статті „Крестьянские организации в 1917 г." робить докладну аналізу розташування класових сил на селі за час від березня до жовтня, відзначаючи окремі огнища аграрної революції. З'їзд селянських депутатів у травні 1917 р., скликаний угодівськими партіями, ще не виявляв волі всієї селянської маси. Але резолюції цього з'їзду селянство скористало як законну підставу для своїх виступів проти поміщицьких господарств. Заснована селянська спілка з її місцевими організаціями утворила місцеві осередки, які згодом перетворились у ради селянських депутатів. Велику ролю відограли селянські організації в армії.

Організації землевласників були безсилі перед стихією і масовою організованістю селянства. Основний висновок з боротьби селянства за землю такий: селянство в своїй масі йшло за пролетаріятом міст, і опір поміщицтва та куркульства був поборений лише завдяки встановленню пролетарської диктатури. Самому селянству не закріпити б своєї перемоги — вона стала можливою лише після жовтневих перемог пролетаріяту.

В ст. ст. І. Верменічева „Крестьянское движение между Февральской и Октябрьской революцией" і М. Кубаніна „Первый передел земли в 1918 г." подається докладний цифровий матеріял та аналіза селянського руху, його наслідків і форм першого земельного переділу.

В цілому ввесь том дуже змістовний і цікавий. Зміст його допоможе масі радянських робітників і земельників теоретично усвідомити події, свідками та учасниками яких вони або самі були, або зараз у своїй роботі відчувають їх наслідки.

Федір Полонський

Н. Н. Попов. „Октябрьская революция и национальный вопрос" ГИЗ, Библиотечка Октября, Истпарт и Агитпроп ЦК ВКП, стр. 173, тир. 30.000.

М. М. Попов. „Національна політика радянської влади". Держ. Видавн. України, 1925 р., переклад із російського В. Вражливого, ст. 206, тир 10.000.

Національне питання в нас є найболючіша галузь на книжковому ринкові. На протязі багатьох років ми маємо певну неупорядкованість що до опрацьовання та систематизації матеріялів, які в нас нагромаджуються досить швидким темпом, але не знаходять свого певного місця в нашій літературі.

Таке становище, цілком зрозуміло, повинно було б викликати зацікавленість наших теоретиків до опрацьовання цього питання.

Утворення спеціяльної катедри національного питання при Українському Інституті Марксизму є великий крок до ліквідації такого становища, але це ще не все, маючи на увазі ті величезні завдання, які лежать перед нами в цьому напрямку. Питання про розвязання цього повинно стояти досить актуально перед нашою Комуністичною Академією.

На тлі відсутности в нас літератури про національне питання кожний твір взагалі, кожну спробу теоретичного опрацьовання та навіть серйозну популярізацію — ми повинні привітати й навести свою критику.

Ми зараз рецензуємо першу книжку М. М. Попова „Октябрьская революция и национальный вопрос", але розглядати її зокрема, на думку автора рецензії, не можна, тому що вона має свою певну історію Історія ця до деякої міри звязана з другою книжкою М. М. Попова, яку ми маємо перед собою, — „Національна політика радянської влади". Перша — популярний виклад деяких національних питань в звязку з Жовтневою революцією. Теоретичний ґрунт цих думок у т. Попова ми знаходимо в його другій книжці — „Національна політика радянської влади", а тому нам і здається, що книжку „Октябрьская революция и национальный вопрос" зокрема розглядати недоцільно.

Тепер декільки слів що до популяризації взагалі. Відомо, що популяризація є не легке діло. Теоретично витримана популяризація — доволі трудна річ. Вона не завжди вдається навіть авторитетним теоретикам. Прикладів у нас є багато. Ми згадали про це тому, що популяризаторство в нас взагалі й зокрема в галузі національного питання має дуже тяжкі наслідки. Вульгаризація, ідейна невитриманість — це, так би мовити, здебільш обовязкові атрибути сучасної популяризації.

Звертаючись до роботи т. Попова, треба зазначити, що і науково-идейною витриманістю, і методичним побудованням та жвавістю викладу вона є виняток між сучасної популяризаційної літератури. Коротко кажучи, ми маємо зразок, як треба писати популярні книжки.

Тепер що до змісту. Завдання, що ставить і з'ясовує автор, розподіляються на три основні розділи.

Перший розділ має завдання з'ясувати національний гніт царської Росії та економічні основи такої політики. Ми тут маємо стислу, але послідовну аналізу завойованої національної політики царату, починаючи від Івана Грозного та кінчаючи Миколою II. На конкретних прикладах яскраво з'ясовується політика пригнічення окремих „інородців" — євреїв, поляків, фінів, українців, білорусів, кавказських народів й та ин. Тут також ми маємо розгляд національного питання в революції 1905 року та після революції.

Окремим розділом іде виявлення національної політики буржуазії та соціял-зрадників. Послідовно, теж на конкретних прикладах (розгон фінського сойму, національна політика що до Польщі та України), з'ясовується та зрадницька роля, яку відогравали так звані соціялістичні партії та буржуазія.

Нарешті, головний відділ всього твору — національна політика більшовиків у Жовтні та після Жовтня.

Починаючи з „декларації прав" розгляд національної політики партії йде послідовно до самого XII з'їзду ВКП, на постановах якого автор зупиняється докладніше. Залишається тільки пожалкувати, чому автор, хоч би в загальних рисах, не зупинився на останніх постановах у національному питанні пленумів ЦК ВКП та ЦК КП(б)У.

Зокрема чітко з'ясовано питання шовінізму як великодержавного, так і серед раніш пригнічених народів. Як відомо, це питання й до цього часу має певну актуальність.

Цілком правильно т. Попов підкреслює першочерговість боротьби з великодержавним шовінізмом, говорячи про це так: „X з'їзд ВКП відмітив у нашої партії два ухили: в бік великодержавного російського шовінізму та в бік раніш пригнічених народностей, відмітив особливу небезпеку першого ухилу. XII з'їзд також визнав, що рішуча боротьба з наслідками великоросійського шовінізму з'являється першочерговим завданням нашої партії. Це положення цілком залишається в силі й для сучасного моменту (стр. 62). Оцінюючи шовінізм другого порядку, а саме — шовінізм раніш пригнічених національностей, т. Попов пише: „На Україні найбільше ми бачимо звязок антисемітизму з українським шовінізмом, який має бойовий, наступний характер. Там також зустрічається прояв такого самого бойового активного шовінізму, направленного проти росіян" (стр. 66).

Наприкінці цього розділу т. Попов так характеризує значіння національної політики партії: „Національна політика радянської влади — головне знаряддя змички робітничої класи з селянством" ... Закінчується книжка розділом: „Міжнароднє значіння радянської національної політики", в якому також є коротенька оцінка опозиції в національному питанні. Ввесь зміст книжки послідовно з'ясовує тактику нашої партії в галузі національної політики на тлі політики царського гніту та політики буржуазії й соціял-зрадників. Така методична настава надає велику цінность її популярному змістові.

Звернімося тепер до книжки „Національна політика радянської влади". Цей твір уже другого порядку. Він містить у собі курс лекцій, що було викладено їх автором на курсах секретарів повіткомів при ЦК РКП. Тут не можна вже говорити про популярність. Хоча цю книжку також викладено жвавою мовою й читається вона з захопленням, але ж. поруч із докладнішим викладом основ радянської національної політики, ми маємо й цілу низку проблем теоретичного порядку. Сам т. Попов у своїй передмові так говорить: „Слід зазначити, що мені вдалося лише поверхово порушити цілу низку великих теоретичних питань, на яких докладніше не можна було спинитися через короткість курсу". Якщо відкинути відділя „лише поверхово", то ми матимемо правильну характеристику цього твору. Що до творів т. Попова взагалі, а зокрема цієї книжки, — характерним з'являється відсутність так званої „водиці" та змістовність. Кидається у вічі велика кількість мобілізованого матеріялу, ясність постави проблем, конкретність та жвавість викладу.

Першу лекцію присвячено значінню національної справи в капіталістичному суспільстві та процесу історичного розвитку сучасних націй. Третя — говорить про головні форми національного та колоніяльного утиску, а що до другої лекції, то ми тут маємо зупинитися на деяких питаннях. Вона починається з аналізи процесу утворення різних націй, в утворенню яких, на думку т. Попова, головну, перевісну ролю відогравали природні кордони, „природні перепони між двома сусідніми землями" ... Але в цьому питанні є й

другій бік. На початку боротьби буржуазії за утворення національних кордонів існували феодальні кордони, які й явилися першою умовою й на базі якої утворилась бужуазна держава. Факт впливу феодальних пануючих кол. у боротьбі з якими пройшов процес утворення національної держави, не можна лишити без освітлювання.

Цілком зрозуміло, і так ставить це питання т. Попов, природні умови відогравали певну ролю в утворенні держав, але не були тільки умови й більше нічого. Потім процес іде вже на ґрунті певних тодішніх відносин у суспільстві та складанні нових таких відносин. Далі так ставить питання т. Попов: „Утворенням національних держав насамперед була зацікавлена та класа капіталістичного суспільства, що при владі стояла — буржуазія". Ця думка цілком правильна, але вона викликає питання про причини, які утворили таку зацікавленість буржуазії. Тут, як відомо, є низка причин, що мають свій ґрунт в економіці того часу. Ми хочемо звернути увагу на одну з таких причин, що, на нашу думку, є дуже цікава. Такою думкою є питання про організаційне самовизначення її самоохорону бурзуазії та її тактику в боротьбі з феодалізмом, з одного боку, і з другого — в боротьбі з новими революційними силами, що народжувалися в новому суспільстві. Процес утворення національних кордонів тим інтенсивніш йде, чим більше загострюється класова боротьба. На ґрунті цієї боротьби, а також на ґрунті розподілу світових сфер грабунку йде процес організаційного самовизначення та самоохорони буржуазії. На протязі всього розвитку капіталізму могутнім двигуном утворення національних держав з'являється прагнення до раціональної організації класового панування, а також забезпечення своїх прибутків міцною владою, на перших кроках — від грабіжників феодалів, морських піратів — таких же, але тільки чужоземних грабіжників, а потім усе більше — від експлоатуємих класів.

Цьому порукою є також і те, що буржуазія часто мирилась із знищенням деяких „малих" держав та перекидала свої капітали туди, де можна було одержати більший % прибутку та захистити його міцною владою, а також за допомогою цієї влади сприяти можливості утворити нові джерела прибутку.

Одним словом, прагнення утворити умови спокійного розвитку (грабунку) на основі гострого процесу класової боротьби являлося також одною з причин розподілу світу на окремі національні держави, що ставили собі за мету організацію класового пригнічення. Розглядуючи це питання, треба мати на увазі процес певної зміни в самому буржуазному суспільстві, — він теж наклав свій знак на утворення національних держав. Ми говоримо про епоху розвою капіталізму та епоху імперіялізму. Це є наші головні думки.

Останні теми, в загальній поставі, збігаються з першою книжкою, але вони мають докладніш опрацьовання й використання значно більшої кількости матеріялів.

Між иншим, длявтора рецензії незрозуміла фраза на ст. 6: „Марксизм новіший — комуністичний і марксизм старий — в особі фундаторів Карла Маркса й Фридриха Енгельса"...

Ми кінчаємо. Треба твердо сказати, що в галузі національного питання ця книжка є одна з серйозних праць, яку до цього часу ми в практиці своєї роботи не досить оцінили. Конкретні приклади: перше — наші різні вищі школи, курси й т. ин. надзвичайно мало користуються цією книжкою; друге — наші радпартшколи вживають її, як виняток; третє — минулого року влітку на курсах перепідготовки та підготовки ми не вживали цієї книжки (її навіть програма не рекомендувала!?)

Це цілком ненормально. Автор рецензії не знає книжки більше пристосованої для указаної мети.

О. Бервицький

Редакційна колегія
Попов М.
Рохкін Г.
Скрипник М.
Юринець В.
Яворський М.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ:

ПОЛІТИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ ДВОТИЖНЕВИЙ ОРГАН ЦК КП(б)У

БІЛЬШОВИК УКРАЇНИ

ЖУРНАЛ МАЄ СВОЇМ ЗАВДАННЯМ:

1) Освітлювати головні питання нашого соціялістичного будівництва в галузях політики та економіки.
2) Розробляти головні питання марксизму й ленінізму та боронити їх від усяких перекручувань.
3) Освітлювати завдання й особливості культурного будівництва УСРР.
5) Освітлювати міжнародне життя й особливо міжнародній комуністичний рух.

Редакція міститься: Харків, вул. Лібкнехта, 64, ЦК КП(б)У

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На 12 міс.— 6 крб. 50 коп., на 6 міс — 3 крб. 40 коп., на 3 міс.— 1 крб. 75 коп., на 1 міс.—60 коп. Окреме число — 40 коп.

ТРИМІСЯЧНИЙ ЖУРНАЛ

ПРАПОР МАРКСИЗМУ

ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ

„Прапор Марксизму“ має завдання висвітлювати дослідження з різних галузей марксизму, об'єднуючи навколо себе марксистські наукові сили України.

Журнал **„Прапор Марксизму“** редагує редакційна колегія: М. Скрипник, М. Попов, В. Юринець, М. Яворський, Г. Рохкин.

Адреса редакції: Харків, вул. Равенства й Братерства, № 21б

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

На 1 рік (4 вип.) — 8 крб., на 6 міс. (2 вип.) — **4** крб. 50 коп. Окреме число — 2 крб. 50 коп.

ДВУХМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ЛЕТОПИСЬ РЕВОЛЮЦИИ

ОРГАН ИСТПАРТА УКРАИНЫ

Задачей „Летописи Революции“ является освещение истории революционной партии пролетариата КП(б)У и борьбы рабочих и крестьянских масс Украины за свое освобождение.

Редакция: Харьков, ул. Свободной Академии, 4

ПОДПИСНАЯ ЦЕНА:

1 год (6 книг) — 8 руб., 6 мес. **(3 книги)** — 4 руб. 50 коп. Отдельный номер — **1** руб. 75 коп.

Передплату приймають: СЕКТОР ПЕРІОДВИДАНЬ ДВУ
Харків, Сергіївська пл., Московські ряди, № 11,
уповноважені періодсектору по всіх містах України

Ціна 2 крб. 50 к.

